

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 5
Volume 5**

**Одеса – 2010
Odesa – 2010**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 28.10. 2010 р.)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцовський Т.С.,
к.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І.,
д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н. Кушнір, д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І.,
к. філос.н. Мулява В.С., к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту),
к.і.н. Полторак В.М., д.і.н. Чухліб Т.В.

Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на
Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії
України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.5. – О.: СПД Бровкін О.В., –2010. –
180 с., іл. 2 с.

ISBN 978-966-8484-22-3

*Висловлюємо щирі подяку за сприяння у виданні родині Свирських,
старшині та козакам Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського
козацтва.*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М.Самокиша,
С.Васильківського).

ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ – 10 РОКІВ!

ДЯКУЄМО УСІХ ХТО ПРАЦЮВАВ З НАМИ!

БАЖАЄМО НАСНАГИ, ТВОРЧИХ УСПІХІВ І НАТХНЕННЯ!

СТАТТІ

УДК 94(477.7) “1653”

Томаш Цисельський

КОЗАЦТВО ТА РІЧ ПОСПОЛИТА В БОРОТЬБІ ЗА МОЛДАВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ у 1653 Р.

У статті на основі польських архівних документів і опублікованих матеріалів висвітлюється боротьба керівників Української Козацько-Гетьманської держави та Речі Посполитої за молдавський престол у 1653 р.

У 1653 р. польсько-козацько-татарська війна, що продовжувалася шість років, розповсюдилася на Дунайські князівства – Молдавію і Волощину. Це було викликано зацікавленістю Богдана Хмельницького в Молдавії, як в потенційному партнері в боротьбі за козацьку державу. Вже на вересні 1650 р. Хмельницький здивував керівників Південно-Східної Європи, напавши на молдавську державу. Сьогодні важко однозначно визначити які цілі переслідував цей факт: збільшити фінансові можливості Богдана Хмельницького, а також заспокоїти матеріальні очікування татар і відтягнути їх від нападу на московські землі; послаблення позицій Речі Посполитої в регіоні через зменшення ролі підтримуючого її господаря Василя Лупул, а можливо вже тоді козацький гетьман думав про отримання політичних впливів і в результаті поширення своєї влади на князівство. Істотними стали наслідки стрімкого рейду декілька тисячної козацько-татарської армії усередину Молдавії. Василь Лупул виплатив татарському хану Крим-Гірею контрибуцію в 13000 талерів, а Богдану Хмельницькому – 10000 талерів і пообіцяв видати свою дочку Розанду (Роксану) за сина Богдана Хмельницького Тимоша. Крім того молдавський господар узяв зобов'язання допомагати козакам в боротьбі проти Речі Посполитої¹.

Влітку 1651 р. Василь Лупул не надав фінансової і військової допомоги Запорозькому війську, а восени відмовився вести подальші переговори про весілля. Молдавському господарю тоді сприяли польські керівники, що мали потужну армію, але навесні 1652 р. ситуація змінилася. Коронна польсь-

¹ Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna, wyd. A.Z. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 574 i nast.; Costin M. Latopis ziemi moldawskiej i inne utwory historyczne, wyd. I Czamańska. – Poznań, 1998. – S. 190-192; Senai Hadży Mehmed z Krymu, Historia chana Islama Gereja III, wyd. Z. Abrahamowicz. – Warszawa, 1971. – S. 136-137; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т.IX-1. – С.80-93; Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький, – К., 1996. – С. 276-280.

ка армія, яка була значно менше кількісно, ніж в 1651 р., була дислокована фактично по всій Україні. Керівництво над нею в листопаді 1651 р. після смерті великого коронного гетьмана Миколи Потоцького отримав польний гетьман Мартин Калиновський, воєнноначальник без особливих здібностей. Навесні 1652 р. найважливішим для Богдана Хмельницького було відновлення авторитету після поразки під Берестечком. Козацька старшина в першій половині травня на таємній раді в Чигирині погодилась на відновлення війни з Річчю Посполитою і похід на Молдавію².

Військовий похід козацько-татарського війська почався 24-25 травня 1652 р. і закінчився повною перемогою. В битві під Батогом 1-2 червня повністю було знищено сильне близько 10000-12000 польського війська, загинув в битві гетьман Мартин Калиновський³. Польські полки, поспіхом залишали територію України, Запорозьке військо ще в червні захопило владу в Чернігівському, Брацлавському, Київському воєводствах і східній частині Поділля. Внаслідок у другій половині червня 1652 р. Василь Лупул пішов на поступки і погодився на весілля.

Весілля відбулося 1 вересня 1652 р. Під час двотижневого перебування козацької делегації на весіллі в Яссах, дійшло до переговорів про політичну ситуацію в регіоні між Василем Лупул і представниками козацької старшини на чолі з Іваном Виговським і Павлом Тетерею⁴. Маловірогідно, щоб тоді були укладені які-небудь договори про спільні козацько-молдавські дії в дунайському регіоні. Незабаром, вже восени 1652 р., молдавський господар почав намагатися збільшити владу клану Лупул-Хмельницьких за рахунок сусідніх територій. В джерелах можна знайти кілька проектів експансії. Один свідчить про захоплення лише Волощини, новим господарем якою мав стати Тиміш або сам Лупулу, якщо передав би управління Молдавією Тимошу. Згідно іншого, планувалося захопити і Семигород, який отримував Василь Лупул, в такому разі Волощиною мав управляти його син Стефан або родич Михайло (останній брав шлюб з дочкою Богдана Хмельницького), а Молдавією – Тиміш. Лупулу вдалося переконати підтримати ці плани Тимоша, який гостював у нього у кінці 1652 – на початку 1653 рр. в Хотині⁵.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 425-427.

³ Там само. – С. 435-444; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. [Переведання. Львів, 1994]. – С.157-171; Długolecki W.J. Batoh 1652. – Warszawa, 1995. – S.110-186; Ciesielski T. Od Batohu do Żwańca // Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawie 1652-1653. – Zabrze, 2007. – S. 15-40.

⁴ Liczne opisy wesela: S. Twardowski, Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najaśniejszego Jana Kazimierza tocząca się, Kalisz 1681. – S. 76-77 i za nim „Kronika” // Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). – Ф. 5, 646. – С. 212-215; Radziwiłł A.S. – Pamiętnik o dziejach w Polsce; przekład i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski. – T. 3: 1647-1656. – Kraków, 1980. – S. 365-366; Rudawski W.J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego. – T. 1. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 219-220; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1848. – С. 118-121; Szajnocha K. Domna Rozanda // Dzieła. – T.3. – Warszawa, 1876. – S. 313-317; Gawroński F.R. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1909. – T.2. – S. 222-224; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 477-481; Венгрженевський С. Свадьба Тимоша Хмельницького // Український історичний журнал. – 1995. – № 6; 1996. – № 2 та ін.

⁵ Demel J. Historia Rumunii. – Wrocław, 1986. – S. 194-195; Kaczmarsczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 184-190; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 510; Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962; Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653-1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. – М., 1978. – С. 63-75; Șerban C. Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634-1653). – București, 1991. – S. 196-197; Stoicescu N. Matei Basarab. – București, 1988. – S. 187; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 118-119.

Амбітна програма Лупула повинна була привести до утворення держави, об'єднаною менш або більш династичною унією, у складі якої знаходилася б значна частина сучасної Румунії. На утворення такого державного організму не погодилися б інші держави цього регіону, перш за все, Габсбурзька імперія і, виконуюча верховну владу над Дунайськими князівствами, Османська імперія. Василь Лупул був досвідченим політиком і мав розуміти цю ситуацію. Напевно, тому, плани його експансії обмежувалися захопленням Волощини і лише після смерті Матея Басараба. Напевно Лупул не планував у 1653 р. атакувати сусідів і не робив ніяких військових приготувань, і не міг розраховувати на військову допомогу від Богдана Хмельницького, оскільки в цей час для останнього пріоритетним напрямом була війна з Річчю Посполитою.

Проте у господарів сусідніх князівств Семигорода і Волощини Дьєрдя Ракоці II (II Rákóczi György) і Матея Басараба (Matei Basarab) викликало побоювання вже одруження Тимоша і Розанди. Їхні побоювання збільшилися від заяв молдавського логофета (канцлера) Штефана Георгіци (Ștefan Gheorge Ceaurul), який наприкінці 1652 р. прибув в Семигород як посол Лупула. Метою його місії було заспокоїти і переконати Дьєрдя II Ракоці в тому, що Молдавія не готується до війни з сусідніми країнами. Результати місії вийшли повністю протилежними. Штефан Георгіца, не лише не переконав Дьєрдя II Ракоці, але підтвердив побоювання, які були у семигородського і волоського господарів. Ймовірно, Георгіца вирішив позбавити влади Лупула⁶. Найпізніше взимку 1653 р. Ракоці та Басараб ухвалили рішення про спільний виступ проти в Молдавії.

25 березня відділи семигородських військ під командуванням Яноша Кемєні, через Карпати увійшли до Молдавії, напевно, захопивши зненацька своїх союзників. Штефан Георгіца, дізнавшись про це, виїхав 3 квітня з Ясс, не попередивши про це інших. Костянтин Чіогольє (Constantina Ciogolea) письмово попередив Лупула про підготовлену детронізацію. Василь Лупул не маючи достатньої кількості військ, відмовився від опору інтervenції семигородських військ і втік до Польщі разом зі своїм двором і казною. Прикордонний Дністер Лупул перейшов 18 квітня, через п'ять днів по заняттю семигородськими військами Ясс і через чотири дні по оголошенню Штефана Георгіци новим молдавським господарем⁷.

У Польщі Лупула чекав гарний прийом, через його зв'язки з Радзивілами і Потоцькими. Представник Потоцьких, брацлавський воєвода і подільський староста Петро Потоцький дозволив Лупулу разом з родиною розміститися в Кам'янці-Подільському, але його свита (близько 500 чоловік)

⁶ Costin M. Latopis. – S. 194.

⁷ Costin M. Latopis. – S. 194-202; Kraus G. Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1607-1665. – Wien, 1862. – Т. 1. – S. 198-201; Павел Алеппский. Путешествие антиохского патриарха Макария в Россию в половине XVII века описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – М., 1896. – Т. 171. – С. 88-89; Жерела до истории Украины-Руси. Т. XII: Акты до Хмельниччины 1648-1658. – Львів, 1911. – С. 196-197, 198, 215-216; Т. XVI: Донесения римских нунциев про Украину 1648-1657. – Львів, 1919. – С. 169-172; Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850) // Analecta OSBM. – Rome, 1964. – T. VII, ser. II, sec. III. – S. 89-90; Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII. – București, 1983. – S. 166-167.

мала залишитися в обозі, який був біля міста⁸. Для Лупула важливіше за охорону було отримати фінансову і військову допомогу для відвоювання трону. Брацлавський воєвода не міг йому її надати. Рішення цього питання знаходилося в компетенції короля і гетьмана. Король Ян Казимир, вислухавши думку Сенату в Блокове (між 20 і 23 квітня), відмовив, Лупулу в наданні військово-фінансової допомоги, і дозволив лише покупку амуніції і перебування на території Польщі, але не в Кам'янці, а у Львові. Польний коронний гетьман Станіслав Потоцький радив шукати допомоги у козаків⁹.

В середині квітня 1653 р. Лупул попросив Богдана Хмельницького про допомогу і отримав позитивну відповідь. 19 квітня для відвоювання Молдавії вийшов корпус під керівництвом Тимоша Хмельницького. Корпус складався з “козаків-добровольців” з брацлавського, уманського, кальницького і корсунського полків, незначної кількості татар і молдован, та мав 11 гармат. Разом ці сили налічували до 9000 чоловік (в джерелах згадується від 16 000 – G. Kraus до 7000 – Г.Грабянка). Після переходу близько 28 квітня Дністра, корпус Тимоша Хмельницького розбив прикордонні відділи і 1 травня – під Поприцями біля річки Лія молдавсько-семигородське військо під керівництвом Яноша Кемени та Штефана Георгіци (ослаблене відходом волоської допомоги, семигородської піхоти і артилерії). 2 травня козаки без боротьби зайняли Ясси. Поінформований про те, “старий господар” вже 4 травня був під Хотином (звідки письмово подякував Яна Казимира за поради) і 8 травня вїхав до Ясс у супроводі 3000 козаків¹⁰. Фактично через чотири тижні Василь Лупул відвоював молдавський престол, але це не означало закінчення війни у регіоні.

Легкий успіх надихнув Тимоша організувати похід у Волоцину, в чому він і переконав Василя Лупула. Крім захоплення нових територій, похід повинен був принести молодому Хмельницькому славу великого полководця і дати можливість остаточно знищити Штефана Георгіцу, який втік, але не відмовився від боротьби за молдавський престол. Однак головним у тому хто буде при владі в Дунайських князівствах було рішення Османської імперії. В 1653 р. не було можливості дізнатися на чий бік вона стане – Василя Лупула чи Штефана Георгіци.

⁸ H. Konarzewski do S. Potockiego. Kamieniec-Podolski. 19.IV.1653//Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі – BCz). – 147. – S. 115.

⁹ Bazyli Lupu do Jana Kazimierza i S. Korycińskiego o wysłaniu J. Kutnarskiego. Jassy. 25.III.1653; Bazyli Lupu do Jana Kazimierza. Chocim. 3-4.V.1653//Corfus I. Documente. – S. 165-166, 173, 175; Жерела до истории Украины-Руси. – Т. XII. – С. 194, 201-202; S. Potocki do Jana Kazimierza, obóz pod Buskiem. 2. V. 1653//Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – AKr). – Pinocciana, IT 363. – S. 897; Gazette de France. – №75. – 21. VI. 1653; Stanisława Temberskiego roczniki 1647-1656 (Annales). – Kraków, 1897; Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1905. – T.16. – S. 231; Ciesielski T. Sejm brzeski 1653 r.//Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652-1653. – Toruń, 2004. – S.239-242.

¹⁰ Жерела до истории Украины-Руси. – Т. XII. – С. 199-208, 216-217; Т. XVI. – С. 172-177; Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – С. 659, 663-667; Документи Богдана Хмельницького. – К.,1961. – С. 289-290; Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – Т.3. – С. 200-209; Documente privitoare la istoria Românilor. – București, 1885. – Vol. 9. – P. 1. – S.21-22; Litterae Nuntiorum. – S. 98; Teatrum Europaeum. – Franckfurt am Mayn, 1685. – T.VII. – S.414; Kronika// АНБ. – Ф. 5, 646. – С. 130; Costin M. Latopis. – S. 203-205; Павел Алеппски. Путешествие. – С. 91-94; Kraus G. Siebenbürgische Chronik. – S. 201-202; Iorga N. Istoria Armatei Românești. – București, 1970. – S. 339-340, 343; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 130-125, 300.

Волоська компанія Тимоша Хмельницького була така ж стрімка, як і молдавська, але закінчилася, як відомо, поразкою. Із Ясс козацько-молдавське військо в кількості 9000-10000 чоловік (за іншими даними 35000) з більш ніж 10-ма гарматами вийшло 11-13 травня. До 22 травня козаки спалили Фокшані (Focșani), форсували прикордонну річку Великий Мілков (Cuscata), де розбили сильне угруповання військ Матея Басараба (за іншими даними 9000 кінноти під керівництвом великого *spatara* Діічу Буїєсчу (Diicu Buiescu). В черговій битві 26 травня під Соплеа (Șoplea) на річці Телеаїєн (Teleaie) козацько-молдавським відділам не вдалося розбити не лише корпус Діічу, але, навіть, і захищаючих його відступ загони волоських *semeny*. Ця перша невдача в боротьбі на території Дунайських князівств не переконала Тимоша зберігати обережність, а лише його роздратувала. Він не замислюючись атакував армію волоського господаря, яка могла налічувати до 30000 солдат і мала від 12 до 32 гармат. В битві, що розігралася 27 травня, відомій в історичній літературі, як битва під Хинтой (Finta), Тирговіште (Țirgovîște) або на річці Яломіці (Ialomita), козацько-молдавська армія Тимоша Хмельницького і Василя Лупула була розгромлена. Врятуватися вдалося лише обом полководцям, козацькій старшині та кільком сотням вояків, які досягли Ясс близько 3 червня¹¹.

У середині червня Тиміш разом з уцілілими козаками покинув Молдавію (7 липня молодий Хмельницький досяг своєї резиденції в Смілі), а Лупул поспішно формував нову армію. Не сприяла йому внутрішньополітична ситуація в Молдавії, в допомозі господарю відмовили татари і спочатку, навіть, Богдан Хмельницький. Лише на початку липня прибув до Ясс загін козаків на чолі з уманським полковником Йосипом Глухом. Врешті-решт Василю Лупулу вдалося зібрати кількотисячну армію. М. Костін оцінює її кількість в 3600 вояків, серед яких було лише 600 козаків, а інші – озброєні селяни. Штефан Георгіца за допомогою волоських і семигородських загонів зібрав близько 3000 солдат, серед яких значний відсоток складали професійні вояки. Тому нічого не було дивного в тому, що в двох наступних битвах перемогли війська Штефана Георгіци. Після поразки, Лупул втік за Дністер, спочатку до Рашкова, а потім в Смілу. Переможець Штефан Георгіца, зорієнтувавшись, що столичні Ясси ніхто не планував обороняти, виділив сильний загін для забезпечення охорони кордону з козаками на Дністрі, а з іншою частиною армії попрямував на останній пункт прихильників Лупула, Сучаву¹².

¹¹ Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu (Boss). – 189. – S. 632; Жерела до истории Украины-Руси. – Т. XII. – С. 221-223, 230-231, 240-241; Т. XVI. – С. 176-179; Воссоединение Украины с Россией. – С. 290, 300, 320-321; Litterae Nuntiorum, s. 100, 104-105; Documente privitoare. – Vol.9. – P.1. – S. 25-26; Gazette de France. – 1653. – №89. – 19.VII; Theatrum Europaeum. – T.7. – S. 415; Corfus I. Documente. – S. 182-183; Kronika rymowana// Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (далі – BPANiPAU). – 1275. – К. 44v; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 133-146, 301-302.

¹² Жерела до истории Украины-Руси. – Т. XII. – С. 236, 241, 244; Documente privitoare la istoria Românilor. – București, 1885. – Vol. 9. – P. 1. – S. 19; Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С. 315-316, 350; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – С. 699; Gazette de France. – 1653. – № 105. – 23.VII; Costin M. Latopis. – S. 214-215; Павел Алеппски. Путешествие. – С. 100-103; Iorga N. Istoria Armatei Românești. – S. 344; Șerban C. Vasile Lupu. – S. 205-206; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 155-160, 303.

Ситуація в другій половині липня значно відрізнялося від ситуації в квітні, оскільки тепер Штефан Георгіца міг розраховувати на значну допомогу князів Семигорода і Волощини, які отаточно вирішили позбавити Лупула престолу. До коаліції приєдналася і Річ Посполита.

Польський двір на початку війни приязно ставився до Лупула – хоча в квітні відмовив йому в допомозі, але відмовив і проханням Семигорода і Штефана Георгіци про військовий союз і арешт поваленого господаря. В результаті Лупул і його родина вільно виїхали з Речі Посполитої протягом травня-липня. Така позиція польських властей була викликана досвідом багаторічних добросусідських польсько-молдавських відносин і позицією Дьєрдя II Ракоці в 1648-1652 рр. – ворожою до Яна Казимира і приязною до Богдана Хмельницького.

Травневий озброєний напад Тимоша в Молдавії занепокоїв поляків, оскільки його результатом могло бути зростання впливу козаків у дунайському регіоні. Співпало це з пропозицією Штефана Георгіци про антикозацький і антитурецький союз. На початку травня 1653 р. гетьман Станіслав Потоцький вислав військового стражника Станіслава Матеуша Яскульського, щоб з'ясувати внутрішньополітичну ситуацію в дунайських князівствах. Одночасно Ян Казимир почав консультації з польсько-литовськими міністрами і сенаторами щодо семигородсько-молдавської пропозиції про союз. Король був схильний прийняти пропозицію, але сумнівався в тому чи прийняти ініціативу відразу, чи зачекати на більш конкретні пропозиції Дьєрдя II Ракоці і Штефана Георгіци. Прихильники укладання швидкого союзу були найвпливовішими в державі особами – коронний канцлер Стефан Корицинський, ленчицький воєвода Ян Лещинський і руський воєвода Станіслав Лянцкоронський, і, перш за все, гетьман Станіслав Потоцький. За обережність у переговорах виступали киявський біскуп Микола Войтех Гневош, який не вірив в міцність польсько-семигородського союзу. “Старого” молдавського господаря рішуче підтримував Януш Радзивілл, який ще 2 серпня 1653 р. в офіційних листах до сенаторів закликав допомогти Лупулу, а Ракоці оцінював як малонадійного союзника. Більш категорично висловлювався він щодо неприпустимості змін в політиці Польщі щодо дунайських князівств у приватній кореспонденції¹³.

28 травня у Варшаві відбулась Рада Сенату, на якій розглядали питання союзу Речі Посполитої з Дунайськими князівствами. Учасники Ради Сенату після виступу семигородського посла висловилися за початок більш детальних переговорів про союз. Переговори, які з польської сторони проводили королівський посол Ян Андрій Морштин і гетьман-

¹³ Listy deliberatoryjne króla i odpowiedź M. Gniewosza, L. Kubala, Wyprawa żwanińska // Szkice historyczne. – Lwów, 1923. – Ser. 2. – S. 353, 402-404; S. Potocki do Jana Kazimierza, Busk 2 V 1653 oraz S. Lanckoroński do NN, Kraków 16 VI 1653// APKr, Pinocciana. – IT. 363. – S. 897, 906; J. Leszczyński do Jana Kazimierza, Goślin 23 V 1653// BCz. – 384. – S. 9-11; K.F. Czartoryski do J. Gembickiego, Brześć Lit. 8 IV 1653// Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. – 1618. – S. 29; Kotłubaj E. Życie Janusza Radziwiłła... wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W.X.L. – Wilno-Witebsk, 1859. – S. 349, 351-353, 382-386, 389-393; Российская Национальная Библиотека. Автографи Дубравскаго. – 321. – № 247; Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). Zbiór Czołowskiego. – 457. – S. 266-267; Ciesielski T. Sejm brzeski 1653 r. – S. 243-244; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 147-149.

ський посланець Станіслав Матеуш Яскульський тривали два місяці через різні політичні цілі обох сторін. Поляки не хотіли відкрито втручатися в конфлікт в Дунайських князівствах і обіцяли лише збільшити кількість військ на Дністрі, щоб перешкодити козацькому втручання у внутрішньополітичну ситуацію в Молдавії й її сусідів. Натомість вимагали військової допомоги у війні з козаками, яка мала закінчитися укладанням миру з урахуванням інтересів союзників. Дьєрдя II Ракоці за посередництва свого посла Габрієла Шаланчи (Gabriela Szalancy), який 13 липня прибув до Яна Казимира під Глїняни, закликав поляків надіслати військову допомогу й узяти участь в новій інтервенції в Молдавію, інтернуванні Василя Лупула й його прихильників, якби вони знову шукали притулок на території Речі Посполитої. Від поляків очікувала допомоги Семигороду у разі турецької, татарської, і, перш за все, козацької атаки. За це Ракоці обіцяв, що після вирішення молдавської проблеми допоможе Речі Посполитій в боротьбі з козаками. Він також гарантував, що не буде ворожої реакції з боку Османської імперії та Кримського ханства. Перша, не висловила офіційної позиції щодо молдавського конфлікту, а що ще більш важливо не заборонила Семигороду втручатися в справи сусідніх держав. Одночасно хан приязно відносився до Матея Басараба, тому відкликав татар, найнятих на службу Василем Лупулом, і надіслав до Штефана Георгіци лист, в якому визнавав його господарем Молдавії.

У липні 1653 р. в Семигороді королівський посол Ян Андрій Морштин узгоджував з Ракоці умови взаємної допомоги. Обидві сторони не прагнули укладання формального союзного трактату. Остаточного прийнято менш формальну формулу взаємних декларацій. Одним з мотивів цього був брак часу на складання необхідних умов трактату. Для польського короля не було також вигідним укладення офіційного міжнародного договору направленого проти власних підданих (козаків). Значно більш важливим були побоювання щодо реакції австрійської влади, яка мала непокоїтися зростанням впливу Речі Посполитої в дунайському регіоні та розповсюдженням на нього польсько-козацького конфлікту.

Наприкінці липня 1653 р. гетьман Станіслав Потоцький проінформував Ракоці про рух на Дністер в регіон Могильова 6000 відділу польських військ, що мав співробітничати з семигородськими військами, і підхід всієї королівської армії на Поділля. На початку серпня королівські урядники повідомили, перебуваючим в Львові семигородському та молдавському послам, що у разі переходу козацьких загонів у Молдавію, поляки нададуть допомогу союзним військам. Неформальний військовий польско-семигородсько-молдавський союз став фактом. Затвердила союз Рада Сенату, зібрана 16 серпня у Львові, на якій вирішили вислати для зміцнення союзу в Семигород каштеляна Криштофа Гембицького і відправити війська до Молдавії¹⁴.

Слід зауважити, що Річ Посполита ще раніше втрутилася у війну. Навесні 1653 р. розміщене на Поділлі угруповання коронних військ

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 576-580; Заборовский Л.В. Борьба. – С. 65-66; Ciesielski T. Sejm brzeski 1653 r. – S. 245-246; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 149-153.

полковника Яна Конрадзького (Кондрацького), знищуючи козацько-селянські відділи на Дністрі, загрожувало перервати постачання провіанту корпусу Тимоша Хмельницького. Богдан Хмельницький у відповідь на рейд кавалерійської групи Стефана Чарнецького (березень-квітень 1653 р.) і захищаючи дії сина в Дунайських князівствах, особисто привів козацько-татарські загони на Поділля і Волинь¹⁵.

Наприкінці липня постало питання про безпосередню участь коронних військ в боротьбі на території Молдавії. Союзники просили по допомогу для бойових операцій під Сучавою, де перебували рештки війська Лупула. В Сучаві також знаходилась дружина господаря та казна князівства. Крім того, виникли побоювання нового нападу козаків на Молдавію.

Польські історіографи, які описували облогу Сучави, називали замок “*vetus magis quam firmum oppidum*” (“більш стара, ніж міцна” W. Kochowski) і “*non satis munitus*” (S. Temberski)¹⁶. Це останнє може означати одночасно як недостатньо захищена, так і недостатньо забезпечена. Хід боротьби під Сучавою показує, що залогу не вдалося забезпечити запасами зброї, амуніції та провіанту для тривалої облоги. В замку кілька десятків гармат. Суперечлива інформація про кількість оборонців – в наративних джерелах – від 140 до 2200 чоловік. Свою підготовку до боротьби залога продемонструвала в третій декаді липня, коли рішуче протистояла кількатисячній молдавсько-волосько-семигородській армії Штефана Георгіци. Новий господар не мав відповідних ресурсів, щоб зважитися на штурм сучавського замка і близько 22 липня 1653 р. приступив до його облоги¹⁷.

Розуміючи свою військову слабкість, Штефан Георгіца, стягував під Сучаву важку артилерію, і, перш за все, сподівався про польську допомогу. Додаткові сегогородські загони Іштвана Петка вже приєдналися до армії Георгіци в середині серпня з кількома тисячами вояків (M. Costin – 4000, G. Kraus – 10 000 солдат)¹⁸.

В Польщі залишався, утворений 21 липня, спеціальний допоміжний корпус під керівництвом полковника Яна Конрадзького. Джерела, що збереглися, по-різному характеризують склад цього корпусу, а його кількість обраховують від 800 до 6000 чоловік. Реально він складав до 4000 чоловік, у тому числі близько 2900 “кавалерії народного набору”, 400 драгунів і кілька сотень добровольців¹⁹. Корпус був достатньо потужний для виконання поставленої задачі – забезпечення охорони кордону на Дністрі в районі Могильов – Ямпіль. Проте вже в другій декаді серпня польське керівництво вирішило передислокувати корпус Конрадзького до Молдавії для допомоги Штефану Георгіци.

¹⁵ Ciesielski T. Od Batohu. – S. 99-103, 296.

¹⁶ Kochowski W. Annalium. – S. 376-377; Stanisława Temberskiego roczniki. – S. 238; Costin M. Latopis. – S. 180-182, 261, 328.

¹⁷ Costin M. Latopis. – S. 215; Kochowski W. Annalium. – S. 377; Gazette de France. – 1653. – № 116. – 20. IX; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 161-164.

¹⁸ M. Costin, Latopis, s. 215; G. Kraus, Siebenbürgische Chronik, s. 212-213; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 167.

¹⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie. – Dz. II. – Suplement. – 540 (2). – S. 1; Gazette de France. – 1653. – № 126. – 11.X. тощо

Приводом для зміни концепції участі польських сил в молдавському конфлікті була інформація про виступ козацько-татарських загонів на допомогу сучавським оборонцям. Загонами керував Тиміш Хмельницький, якому батько виділив близько 9000 козаків з 20-ма гарматами (в джерелах йдеться також від 7000 до 20000 козаків), по дорозі приєдналося до нього до 2000 татар, яких спокушали вже тоді легендарні молдавські багатства. Загони просувались в напрямку Чигирин - Сміла - Біла Церква. Близько 11 серпня в районі Сорок вони перейшли Дністер, під селом Цепилово розбили прикордонні молдавські загони під керівництвом капітана Grumadze, рушили у бік Сучави. Наляканий інформацією про значні козацько-татарські сили, Георгіца відступив від Сучави і, не дивлячись на прибуття додаткових семигородських загонів, не зважився протистояти силам Тимоша. Тиміш не шукав битви, обійшов союзні війська і в середині серпня досяг Сучави²⁰.

Молдавсько-семигородські війська Штефана Георгіци й Іштвана Петки зустрілися з корпусом Яна Конрадського 19 серпня на річці Jijia – напевно в регіоні Дорогая. Союзна армія відразу розпочала марш на Сучаву і 21 серпня зробила спробу розбити розташовані під Сучавою козацько-татарські полки. Молдавсько-семигородські війська не надали відповідної підтримки польській кавалерії, що проводила головну атаку і для них бій закінчився невдало²¹. Союзникам вдалося ізолювати від головних сил татарські і козацькі загони, що відправилися за провіантом.

Тим часом, в облозі знаходилося близько 6000 козаків, 200 татар і кілька сотень молдавської залоги. І хоча сил було достатньо, щоб витримати облогу, і, навіть здійснити спроби вийти з оточення, Тиміш Хмельницький вирішив чекати на обов'язкову, на його думку, допомогу.

Облога Сучави продовжувалася сім тижнів. Союзники мали значну кількісну перевагу, але не мали достатньо важкої артилерії. На прохання союзників польське керівництво 29 серпня на таємній нараді в обозі під Галичем вирішило надіслати додатковий загін під Сучаву. Керував ним полковник Генрік Денгоф, якому виділено 500-600 драгунів і 4-6 гармат, найбільш правдоподібно 6 і 3-х фунтових. Посилення корпусу Яна Конрадського польське керівництво планувало й раніше – ще 17 вересня і на початку жовтня²².

Всього поляки спрямували до Молдавії 5000 вояків. Відзначились вони в боротьбі під Сучавою, беручи участь у всіх найважливіших епізодах облоги. Значних втрат польські драгуни зазнали під час штурму козацького обозу 11 або 12 вересня. Внаслідок боїв 12 вересня був поранений і помер Тиміш Хмельницький. Польські офіцери і солдати виконували найважливіші інженерні роботи, які позбавили захисників Сучави вільного доступу до води тощо²³.

²⁰ Şerban C. Vasile Lupu. – S. 206, 209; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – S. 411; Milewski D. Wyprawa. – S.58-62; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 165-167.

²¹ Ciesielski T. Od Batohu. – S.173-176.

²² Там само. – S.180-181.

²³ Milewski D. Wyprawa. – S. 88-106; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 177-200.

Після прибуття 30 вересня спеціального королівського посланника, військового обозного Себастьяна Маховського і підходу на початку жовтня нових семигородських загонів (2000-12000 солдат) з важкою артилерією під керівництвом Яноша Кемені, козацька старшина, якою керував Михайло Федорович (Хведорович, Ходорович) розпочала переговори про капітуляцію. Були вони радісно прийняті також і керівництвом союзників, оскільки облога, негативно впливала на моральне становище молдавських, семигородських і польських загонів, кількість яких зменшувалися через бойові втрати і дезертирство. Проте поляків підштовхували, навіть, не людські втрати, а зростаючий психоз через очікувану підмоги захистникам Сучави. Під Сучаву надходили все більш і більш тривожні вісті про підхід 50000, 70000 або більше вояків козацько-татарського війська.

Після тижневих переговорів козакам вдалося домовитися на більш-менш прийнятні умови капітуляції. За умов укладеної 9 жовтня угоди вони отримали право вільного "проходу зі зброєю в руках". За це повинні були принести присягу, що будуть вірними підданими короля і Речі Посполитої, з господарями Дунайських князівств підтримуватиме мирні відносини, а Василю Лупулу не допомогатимуть. Гармати й інше важке вогнепальне озброєння забирали союзники. Під час повернення в Україну козаки й татари мали відмовитися від пограбувань мирних жителів. Залишили їм 10 корогів, інші мали бути передані полякам і семигородцям. Козаки повинні були віддати всю здобич взятую в Молдавії. Тіло Тимоша Хмельницького козаки могли перевезти в Україну. Щодо Василя Лупула та його родини рішення приймали за сприянням короля Яна Казимира. За договором про капітуляцію дочка Лупула, дружина Тимоша Хмельницького, могла вільно виїхати в Україну, в той час як дружина самого Лупула і його син ставали полоненими семигородського князя, незважаючи на те, що поляки вимагали видати їх литовському гетьману Янушу Радзивілу. Дружина Василя Лупула зберегла статки і всі власні речі, а Штефан Георгіца забезпечив їй та її сину відповідні їх статусу умови існування. Катерина Лупул не могла вести листуватися без дозволу Штефана Георгіци. Сучавська залога і майже всі бояри склали присягу на вірність новому господарю²⁴.

Після затвердження договору про капітуляцію 10 жовтня козаки рушили з Сучави в Україну²⁵. Вже в грудні 1653 р. Тимоша Хмельницького було поховано в Миколаївській церкві в Суботові²⁶.

Польський корпус, побоюючись бути перехопленим козацько-татарськими загонами, швидко відправився в зворотню дорогу і непізніше 24 жовтня досяг Жванца. При підході до Дністра і при форсуванні річки корпус зазнав певних втрат. Згідно з підрахунками В.Каховського всього під час молдавської кампанії поляки втратили не менше ніж 400

²⁴ BUWr, Akc. 1949/440, k. 564v-566v; Milewski D. Wyprawa. – S. 163-165; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 188-197, 306-307.

²⁵ Ciesielski T. Od Batohu. – S. 197-199.

²⁶ Jerzy Stefan do J. Kemény. Roman. – 16.XI.1653//Центральный державный исторический архив України в м. Львів. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 709; Брехуненко В. Тиміш Хмельницький// Полководці Війська Запорозького. – К., 1998. – С. 37

убитими²⁷. Таку ціну вони заплатили за втручання в молдавський конфлікт, який не приніс їм ніякої користі.

Для Речі Посполитої молдавська кампанія не вирішила жодних завдань. Наступна битва з Богданом Хмельницьким під Жванцем показала значну слабкість семигородсько-молдавських союзних загонів і вони не відіграли значної ролі в битвах між поляками і козаками в листопаді-грудні 1653 р. Союз з князем Семигорода практично розпався після укладення Жванецького договору з козаками, а зі Штефаном Георгіцею союз протримався лише до середини 1654 р. Для Богдана Хмельницького молдавська кампанія також не виявилась вдалою і не дала можливості реалізувати свої далекосяжні політичні плани.

Tomash Tsisels'kyi

The Cossacks and Rzeczpospolita in their fight for throne of Moldova in 1653

In the article on the basis of the Polish archive documents and published materials it is revealed the fight of leaders of the Ukrainian Cossack-Hetman state and of Rzeczpospolita for the Moldavian throne in 1653.

УДК 94(477.7):355.33 "1790/1808"

Аліса Ложешник

БУНЧУКОВІ ТА ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ У КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬКАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (кінець XVIII – початок XIX ст.)

У статті розглядається проблема виникнення та функціонування посади бунчукових і значкових товаришів в козацьких військах Південної України кінця XVIII – початку XIX ст. Простежується внесок осіб, які обіймали ці посади, у визволення та освоєння південноукраїнського регіону й переселення козаків на Кубань.

Бунчукові та значкові товариші займали важливе місце у структурі козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. Запорозька Січ не мала традицій існування таких структур. Однак інститут бунчукових і значкових товаришів наявний у складі козацьких військ, сформованих на півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст., які вважалися спадкоємцями запорозького козацтва, зокрема, у Чорноморському та Усть-Дунайському Буджацькому військах. Цей історичний феномен потребує детального вивчення, що і спробуємо зробити в даній публікації.

Окремим постатям бунчукових та значкових товаришів у складі Чорноморського війська були присвячені роботи Бачинського А.Д.²⁸,

²⁷ Kochowski W. Annalium. – S. 390; Milewski D. Wyprawa. – S. 142-144; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 203.

²⁸ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис....канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1969. – 378 с.; Його ж. Джерело для вивчен-

Бачинської О.А.²⁹, Гончарука Т.Г.³⁰, Дмитренка І.І.³¹, Єпатка Ф.П.³², Короленка П.П.³³, Сапожникова І.В.³⁴, Туренка О.М.³⁵, Фролова Б.Є.³⁶, Щербини Ф.О.³⁷ та ін. Однак комплексного дослідження причин посади бунчукових товаришів у складі вищеназваних козацьких військ, їхніх функцій та складу ще здійснено не було.

Вперше посада бунчукових товаришів з'явилася у Чорноморському війську 13 травня 1788 р., коли князь Григорій Потьомкін-Таврійський передав козакам через генерала Олександра Суворова військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана – головні атрибути для утворення нового козацького війська. Згодом військо одержало назву “Військо Вірних чорноморських козаків”, а в 1790 р. Потьомкін дістав титул “Великого гетьмана Чорноморського війська”. Так, проект Василя Капніста про відновлення козацьких полків у Лівобережній Україні (“Положення, за яким може бути набране та утримуване військо охочих козаків”), що був поданий в 1783 р. Катерині II, але не апробований, використав Григорій Потьомкін. Він вважав проект “корисним” і “бути йому за зразком донських козаків” для Південної України.

Цілком можливо, що на думку тримати при собі бунчукових товаришів Потьомкіна наштотували й історичні розвідки його друга та осо-

ня історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Наук.-інф. бюл. арх. упр. УРСР – 1963. – № 4. – С. 65–73: Про “Список учиненный в Коше Усть-Дунайского буджакского войска о состоящих в оном на службе казаках, августа 1807 г.”; Його ж. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: историко-документальный нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994. – 121 с.

²⁹ Бачинська О. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. 1806 - 1807 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Авт.-упоряд.: О. А. Бачинська та ін., гол. ред. В.А. Смолій. – Одеса, 2000. – С.118–140; Її ж. Придунайський край – територія відновлення державотворчих традицій українського козацтва наприкінці XVIII – XIX ст. // Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 263–274; Її ж. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.) – Одеса, 2009 – 254 с.; Дунайське козацьке військо. 1828 – 1868 рр. (до 170-річчя заснування). – Одеса, 1996. – 225 с.; Її ж. “Сказки” “старих” запорожців або історія козацтва на Дунаї в біографіях // Запорозька старовина. – 2005. – Вип. 3. – С. 5–18.

³⁰ Гончарук Т. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, 2002. – 140 с.; Гончарук Т., Гуцалюк С., Сапожников І. Чорноморське військо у війні 1787 – 1791 рр.: Бойові дії на теренах сучасної Одещини // Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415 – 1797 рр.): Зб. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп.ред. І. В. Сапожников; Наук. ред. Г. В. Сапожникова. – Одеса, 1999. – С. 111–182.

³¹ Дмитренко І.І. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Док-ты, извлечение из Кубанского войскового арх.]/ Собр. и изд. И.И.Дмитренко. – СПб., 1896. – Т. 1–3; 1898. – Т. 4.

³² Єпатко Ф. П. Кушчѣвская летопись. – М., 2000. – 392 с.

³³ Короленко П. П. Предки кубанских козаков на Днестре и на Днепре. – Екатеринодар, 1900. – 203 с.; Його ж. А.Головатый – кошевой атаман Черноморского казачьего войска. — Екатеринодар, 1904. – 201 с.

³⁴ Сапожников І.В. Иван Юзбаша – полковник та бунчужний товариш Чорноморського козацького війська // Південна Україна XVIII – XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6 – С. 36 – 51.

³⁵ Туренко О.М. Исторические записки о войске Черноморском: временное поселение на всемилолюбивейше пожалованной земле до 1831 г. // Киевская старина. – 1887. – № 3. – С.449– 536; № 4. – С. 721–726; № 5. – С. 124 – 151; № 6. – С. 335–378.

³⁶ Фролов Б. Национальный состав Черноморского казачьего войска (1787–1860) // Культурная жизнь Юга России. – 2002. – № 2. – С. 41–48.

³⁷ История Кубанского казачьего войска: история края. Т. 1./Щербина Ф. А. – Екатеринодар, 1910. – 750 с.

бистого секретаря, українського історика Василя Рубана. В одній із праць останнього, під назвою “Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію...”, надрукованій ще 1773 р., важлива роль надавалася бунчуку як символу гетьманської влади, посаді генерального бунчужного та бунчуковим товаришам. Зокрема, “знатні Військові товариші, які служать в походах, у відомстві Генерального бунчужного, отримали назву Бунчукових товаришів”, під час війн вони мали виконувати завдання нарівні з козацькими полковниками, “а в мирний час використовуються для виконання різних справ”³⁸.

Серед перших дій Григорія Потьомкіна як “великого гетьмана” був наказ Захарію Чепізі: “...Обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік”³⁹. Цей наказ для “гетьмана” був дуже важливим. Це підтверджується і тим, що в ордері від 27 травня Чепізі та “військовим старшинам і всьому товариству” він знову нагадує: “Попередньо ж вам наказую, щоб чини до булави великого гетьмана приписані та бунчукові товариші ..., задля охорони моєї були організовані”⁴⁰.

24 грудня того самого року отаман Захарій Чепіга рапортував Потьомкіну про призначення 12 бунчукових товаришів⁴¹. Згідно зі списком Чорноморського війська кінця 1790 р. бунчуковими товаришами при новоявленому гетьманові стали капітани армії: Іван Юзбаша, Іван Великий, Андрій Драган, Євтихій Чепіга, Василь Танський, Федір Бурсак, Герасим Кухаренко, Павло Гельдиш, Омелян Щигловський, Кузьма Трощин, Петро Бурнос і Павло Реуцов⁴².

Всі бунчукові товариші ще задовго до свого призначення внесли вагомий внесок в історію Чорноморського війська. Неодноразово їхні прізвища згадуються у зв'язку зі важливими для війська справами. Бунчукові товариші знаходилися при штабі армії або безпосередньо при гетьмані та виконували найрізноманітніші доручення. Вже у травні 1790 р. Григорій Потьомкін наказав йому урочисту зустріч в Бендерах, якій мали обов'язково брати участь бунчукові товариші. Наприкінці серпня цього самого року великий гетьман їздив разом з ними до Санкт-Петербурга, де представив бунчукових товаришів Катерині II як вірних їй людей.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. з іншими козаками й старшинами бунчукові товариші брали участь у штурмі острова Березань і фортеці Очаків. За їхню мужність Григорій Потьомкін запросив їх “для виявлення їм свого задоволення та отримання всіма за добрий їх подвиг нагороди”⁴³. Героїчні бойові операції на Дунайському театрі військових дій принесли згаданим бунчуковим товаришам нагороди та підвищення звань. Так, 10 лютого 1791 р. Григорій Потьомкін “нагородив чинами” “чиновників Війська вірних козаків, які протягом кампанії брали участь у різних операціях, і насамперед в облозі та взятті

³⁸ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 82.

³⁹ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. –Т. 2. – С. 34.

⁴⁰ Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1895. – Вып. 8.

⁴¹ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 242.

⁴² Там само. –Т. 2. – С. 42–44.

⁴³ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов – Т. 3. – С. 66 – 67.

Ізмаїла, і відзначилися там хоробрістю”. Бунчукові товариші отримали звання капітанів російської армії, а Євтихій Чепіга – звання підпоручика⁴⁴. Федір Бурсак крім цього був представлений до нагородження Золотою відзнакою. Згодом, у червні 1794 р. останній отримав окрему Подяку за взяття Ізмаїла: “Війська козацького поручик Федір Бурсак, проходячи з старанністю та відданістю всепідданійшої Її Імператорської Високості служби, завоював до себе повагу подвигом своїм при взятті фортеці Ізмаїл та знищенні там багаточисельної армії турецької в 11 день грудня минулого 790 року. Він тоді відзначився мужністю та хоробрістю. Про таку його відзнаку всепідданійше донесено було Її Імператорській Високості, і за її височайшого Її Високості повеління даний йому цей лист в ознаменування як милостивішої йому переваги зменшенням трьох років із дійсної служби до отримання ордена військового. У Санкт-Петербурзі, вересні 27 дня 1792 року. Граф Олександр Суворов-Римнінський”.

Проте після смерті Г. Потьомкіна у жовтні 1791 р. посада “великого гетьмана” козацьких військ була скасована, як, до речі, і звання бунчукових товаришів. Через деякий час більшість із них можна побачити у складі Чорноморського війська зі званнями військових полковників та армії секунд-майорів. Всі вони в подальшому відіграли важливу роль у житті чорноморців й інших козаків південноукраїнського регіону. Так, 2 березня 1792 р. Антон Головатий разом із старшинами, серед яких був Іван Юзбаша, відправились до Санкт-Петербурга, де вся ця депутація мала вирішити складне питання відносно військових земель чорноморців. Нагадаємо, що під час формування Війська вірних козаків, йому були тимчасово під поселення надані землі межиріччя Південного Бугу і Дністра, ще не відвойовані в Османської імперії. Через різні причини (нечіткий статус, незадовільний економічний стан козаків і членів їхніх родин, призводили до соціальної напруги, викликані знуцаннями поміщиків і представників російської військової і цивільної адміністрації тощо) вирішено було оселити чорноморців на Таманському півостріві. Внаслідок чого 30 червня 1792 р. був виданий наказ Катерини II про переселення на Кубань⁴⁵.

Наприкінці 1792 р. військовий суддя Антон Головатий зайнявся підготовкою переселення козаків з родинами. 1 січня 1793 р. він наказав полковнику А. Тиховському повідомити усіх козаків про похід. Військовий суддя завчасно попередив старшину про строки та маршрут руху. Очолювали колони переселенців окрім інших і колишні бунчукові товариші: полковник Іван Юзбаша, секунд-майор Петро Бурнос, капітан Василь Танський. 26 квітня 1793 р. колони вирушили в дорогу. В авангарді, для підготовки провіанту виїхав Василь Танський. Близько Берислава загін розділився. Три колони піхоти та легкий обоз склали загін Івана Юзбаша, який прямував через Таврійську область на Керч і Тамань, і прибули на місце поселення 4 серпня 1792 р.⁴⁶.

⁴⁴ Там само. – Т.2. – С. 42–48.

⁴⁵ Короленко П.П. Предки кубанских казаков. – С. 120–130.

⁴⁶ Летопись Кубанского казачьего войска: 1696–2006 гг./под общ. ред. В.Н.Ратушняка. – Краснодар, 2006.

З переселенням на Кубань землі Чорноморського війська утворили окрему адміністративно-територіальну одиницю – “Землю Чорноморського війська”, Чорноморію, яка підпорядковувалась таврійському губернаторові. Адміністративне управління та територіальний поділ визначалися спочатку відповідно до “Запровадження по управлінню губернією” та грамотою Катерини II від 30 липня 1792 р. Ці два документи слугували основою при створенні військовою адміністрацією 1 січня 1794 р. “Порядку загальної користі”, відповідно з яким усі землі Чорноморії були розподілені на п’ять округів і в них створено п’ять правлінь. Чотири із п’яти правлінь очолювали колишні бунчукові товариші – полковник Іван Юзбаша (Фанагорійське правління), полковник Євтихій Чепіга (Ейське правління), полковник армії капітан Василь Танський (Катеринодарське правління), полковник армії капітан Герасим Кухаренко (Бейсузьке правління)⁴⁷. На початку XIX ст. Чорноморське військо наблизилося в управлінні до Війська Донського, внаслідок створювалась Війська Канцелярія на чолі з отаманом. До складу Канцелярії та інших керівних структур увійшли колишні бунчукові товариші – Євтихій Чепіга, Герасим Кухаренко, Петро Бурнос, Павло Гельдиш.

Розглянемо досліджену нами інформацію про представників бунчукового товариства Чорноморського козацького війська (подані за абеткою).

Петро Григорович Бурнос походив з польського шляхетного роду Пинчинських. Його новим прізвищем, ймовірно, стало прізвисько, надане козаками за своєрідність частини обличчя. Народився Петро у 1744 р. У 1760 р., пройшовши через існуючий обряд посвячення та запису, вступив до запорозьких козаків. 3 липня 1770 р. отримав перший старшинський чин полкового хорунжого. 11 вересня 1790 р. прибув до Чорноморського козацького війська. Брав участь в битвах останнього періоду російсько-турецької війни 1787-1791 рр. У матеріалах перепису чорноморських козаків Крилівського куреня, які переселились на Кубань 21 березня 1794 р., серед старшин записаний армії секунд-майор Петро Бурнос, 50 років, з дружиною Пелагесю, сином Корнієм, дочками Ксенією й Уляною. У цьому курені був приписаний й інший колишній бунчуковий товариш капітан Омелян Щигловський⁴⁸.

Петро Бурнос відрізнявся толерантним ставленням до різних народів і незважаючи на суворе життя козака мав опікунську вдачу. Вже на Кубані він усиновив абадзехського хлопчика. Згодом рідний син Петра Бурноса Корній взяв у родину єврейського хлопчика. Через кілька десятиліть приїомний син Петра Бурноса писав: “Василь Корнійович Бурнос – поляк, я – черкес, Старовеличковський Бурнос – єврей”.

Петро Бурнос разом зі своїми козаками взявся активно захищати кордон Чорноморії від набігів гірських народів, які продовжували турбувати жителів поселень. У січні 1810 р. поодинокі напади перетворились на масові. Їхній головний удар був направлений на станиці й хутора, які нещадно ними грабувались. Та сама доля чекала й на Мишастовську

⁴⁷ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. – Т. 2. – С. 433; Т. 3. – С. 714.

⁴⁸ Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII века. Исторические документы. – Краснодар, 2006. – С.76.

станицю. 27 січня 1810 р. близько 5 тисяч нападників увірвалися у межі Чорноморського війська з метою пограбувати станицю. Підполковник Бурнос, об'єднавши 250 козаків свого полку з ротою 22-го єгерського полку капітана Трубіцина, мужньо чинив опір. Напад відбили, але Бурнос був поранений. За відвагу під час бою Петро Бурнос був нагороджений імператором Олександром I орденом Святого Георгія IV ст.

Інший бунчуковий товариш Федір Якович Бурсак народився 1750 р. у родині дворян Антоновичів на Харківщині, в родині священика, навчався в Київській бурсі, але звідти втік до Запорозької Січі, де за традицією отримав нове прізвище – Бурсак. Рядовим козаком він брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., походах князя Г.Потьомкіна до Криму. Відвагою й хоробрістю він заслужив офіцерське звання. Бурсак одним із перших записався у “Військо вірних козаків” і брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Особисто відзначився при штурмі Хаджибея, урочища Аджигола, Очакова, Каушан, Аккермана, Бендер, Ізмаїла, в битвах під Кілією, Бабадагом, Мачином. За мужність його відзначили званням поручика і нагородили золотим знаком.

Переселився на Кубань Федір Бурсак разом зі своєю дружиною Марією, синами – Опанасом, Павлом і дочкою Мартою⁴⁹. У 1794 р. Федір Якович був обраний військовим казначеєм, а 22 грудня 1799 р. – призначений військовим отаманом. При ньому військо поповнилось переселенцями, були засновані суконна фабрика, кінські та вівчарні заводи, відкрито перше училище для козацьких дітей, організований військовий хор. Федір Бурсак був, мабуть, одним із перших отаманів, який почав боротись з пиятиками і закрити “винні точки” у степу і хуторах.

Бурсак вперше отримав право зворотніх відповідей-набігів на гірські народи. Вже влітку 1800 р. він з двома тисячами козаків перейшов річку Кубань, знищив двох найжорстокіших керівників-нападників – Аслан-Гірея та Девлет-Гірея. Після цього протягом цілого року черкеси не нападали на станиці і землі чорноморців. Бурсак скористався цим відносним тимчасовим спокоєм для формування плавучих козацьких команд (“байдаків”). Коли ж черкеси напали й знищили “байдаку”, що везла 400 пудів пороху в Катеринодар, Федір Якович з 6-тисячним загonom козаків у травні 1802 р. знову перейшов р.Кубань і розгромивши черкеські поселення, захопив в полон понад 500 чоловік і князя Буджука. У подальшому він неодноразово робив відповідні напади на землі черкесів, абазинців, нутхайців, шапсутські землі. За вмілу організацію оборони та формування військових козацьких підрозділів Федір Якович був нагороджений орденом Св. Анни II ст. із самоцвітами й отримав звання генерал-майора.

Військова регламентація позначилась і на уведенні загальної для козаків форми, яка стала поширюватись з 1820-х рр. Спроби уніфікації військового одягу розпочинаються з 1814 р. Отаман Федір Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором А.Е.Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції. Обґрунтував він це в листі від 12 березня 1814 р. до А.Е.Рішельє, в якому отаман писав про

⁴⁹ Там само. – С.383.

необхідність уведення обмундирування єдиного зразка і просив її затвердити: “Соглашаясь с общим желанием чинов войска мне вверенного, нахожу нужным по общему о Войсках постановлению, иметь и в сем Войске мундир, который сколько необходим для пользы самой службы, столько и выгоден для всех чинов, особливо нижних; тем более, что оной по предложению состоит из куртика и шаровар только свободных; но вовсе не широких, как ныне многие офицеры одеваются, и будет обходиться не сравненно дешевле длинного одеяния какое прежде имели – что делает лучшую и не обходимую для воина опрятность”⁵⁰.

Форму розробили у війську й Рішельє вимагав її спорядити та носити козакам вже у 1815 р., але через два роки новий військовий губернатор О. Ланжерон з'ясував, що наказ попередника не виконувався. Вже 11 лютого 1816 р. були затверджені зразкові мундири для чорноморців. Однак на початку 1816 р. отаман вийшов у відставку. Він оселився у своєму маєтку, який заснував з невеликого хутора, який придбав у Євтихія Чепіги. Вважаючи хутір своєю невід'ємною власністю, Бурсаки постійно зміцнювали своє господарство. Так, в 1808 р. Федір Бурсак мав найбільшу у війську кількість дворівних селян (67 чоловік). У 1850 р. у Павла Бурсака було вже 222 кріпаки й кілька тисяч десятин орної землі. Життя Федора Бурсака обірвалось раптово: у 1827 р. він потонув у р.Кубань.

Іван Павлович Великий – військовий полковник, справжнє прізвище якого Губар – переселився на Кубань у складі Кисляківського куреня⁵¹. Він відзначився у 1796 р. під час військових дій проти Персії. Під час чергової сутички на морі, сильним поривом вітру козацьку чайку віднесло до ворожого берега. На переріз їй вийшло 150 персів. Прицільним вогнем козаки частину персів знищили, а частина втекла. “Ще козацька слава не згинула, – писав Антон Головатий, – коли 8 чоловік змогли дати відчутти персам, що в чорноморців за сила!”. І все ж похід 1796 р. на Персію закінчився для чорноморців трагічно. Із 1000 козаків додому повернулася лише половина. Вже з перших повідомлень А.Головатого стало відомо про масову загибель козаків, в тому числі й отамана Мінського куреня полковника Великого. Під час “великого штурму” Комишеватського півострова 24 серпня 1796 р. баркас, в якому знаходився полковник Іван Великий, був підбитий і пішов на дно разом з цією командою.

Про бунчукового товариша Павла Гельдиша відомо значно менше. Він капітан армії, переселився на Кубань у складі Пашковського куреня⁵², мав свій будинок у Катеринодарі.

Герасим Романович Кухаренко – чорноморський старшина, учасник штурму Очакова, Кілії, Ізмаїла, Аккермана, Бендер, учасник розгрому турецької армії за Дунаєм під містечком Мачин. Прибув на Кубань

⁵⁰ Бачинська О.А. Козацтво в “післякозацьку добу”. – С. 50.

⁵¹ Первая перепись казаков-переселенцев. – С. 27.

⁵² Первая перепись казаков-переселенцев. – С.389.

у складі Кушівського куреня у 1792 р.⁵³ У 1797 р. в юрті Переяславського куреня розпочав будувати млин та хутір⁵⁴. На цьому хуторі у 1799 р. й з'явився на світ його син Яків. Якін Кухаренко учасник 44 битв, дослужився до генерал-майора і наприкінці своєї служби крім обов'язків начальника штабу Чорноморського війська, виконував обов'язки наказного отамана війська. У 1803 р. Герасим Кухаренко брав участь у боях проти шапсугів неподалік Катеринодара. Через чотири роки, полк під керівництвом був відправлений в Закубання, захопити невеликий черкеський аул, що знаходився в лісистому байраці річки Псебета. Опір, яким черкеси зустріли чорноморців, був таким сильним, що сам отаман, схвилюваний долею козаків, прискакав на поле битви. На щастя, саме в цей час підішло підкріплення, і тоді Г.Кухаренко, важко поранений шаблею в обличчя (внаслідок чого втратив праве око) разом із козаками оволоділи аулом.

Василь Танський – бунчуковий товариш Чорноморського війська, писар Менського куреня. 3 липня 1788 р. він разом з іншими козаками брав участь у взятті острова Березань з фортецею Очаків 4 листопада цього самого року під командуванням Антона Головатого. У 1795 р. капітан Танський разом зі своєю дружиною Єфросинією⁵⁵ отримав великі ділянки землі для ведення особистого господарства.

Євтихій Миронович Чепіга – секунд-майор, племінник отамана Захарія Чепіги. Він дуже рано втратив батьків і був взятий дядьком на Січ, де пройшли його дитинство й юність. Потім записався до чорноморців. У 1794 р. разом із 17-річною дружиною Ксенією, Євтихій переселився на Кубань у складі Кисляківського куреня. Відомо, що в травні 1795 р. військовий суддя Антон Головатий наказав йому вибрати місце для заснування Єйського містечка. Невдовзі після цього Євтихій доповів, що “в зазначеному для Єйського містечка місці розмежовано” землю.

17 січня 1797 р. Захарій Чепіга викликав з Чебаклі свого племінника Євтихія, передав йому ключі від маєтку, “деякі папери” та власну зброю, даровану Г.Потьомкіним. Після смерті дядька, крім іншого спадку, Євтихій отримав маєток у Катеринодарі та рибні промисли на Єйській косі⁵⁶, але не зумів ними належно розпорядитися. За різними відомостями, все, що залишив йому Захарій Чепіга, Євтихій разом зі своєю дружиною прогуляли й пропили⁵⁷: хутір на річці Челбаси він продав Федору Бурсаку, маєток в місті Катеринодар – підполковнику М. Дубоносу.

Підполковник Євтихій Чепіга, керівник Єйської округи у 1794–1796 рр. У 1804 р. він привіз із Новомиргорода на Кубань відому ризницю та бібліотеку (1500 книг) Києво-Межигірського монастиря (серед церковних книг було багато філософських трактатів і навчальних книг), які належали Запорозькому Війську. Привезене було передано до Катерининського Воскресенського собору та Катерино-Лебяжій Пустині.

⁵³ Елатко Ф.П. Кушевская летопись. – С. 392.

⁵⁴ Первая перепись казаков-переселенцев. – С.447.

⁵⁵ Там само. – С.172.

⁵⁶ Первая перепись казаков-переселенцев. – С.430.

⁵⁷ Соловьев В.А. Захарий Чепига // Кубанские казачьи ведомости. – 1991. – №4.

Навчальні книги надійшли до Катеринодарського військового повітового училища. Одна із найцінніших книг, що збереглася досьгодні – “Напрестольне євангеліє” подароване військовим отаманом П.Калнишевським Запорозькій Свято-Покровській церкві. Помер Євтихій Чепіга у 1806 р.

Іван Олексійович Юзбаша у червні 1789 р. згадується як козак Васюринського куреня Чорноморського війська, який звернувся до Коша з проханням повернути йому “природне ім’я Юзбаша” замість прізвища Перехрестов, яке він отримав при вихрещенні з мусульманської віри (за походженням був турком) від полковника Олексія Синельникова. Після цього його кар’єра стрімко пішла вгору. У вересні того самого року, під час отримання ним військових артилерійських припасів напередодні походу чорноморців на Аджибейський замок Іван Юзбаша названий полковим старшиною. Вже у листопаді 1789 р. він був полковим осавулом і отримав від головнокомандуючого Григорія Потьомкіна загальновійськовий чин поручика, а у грудні того ж року названий сотником⁵⁸.

Низка документів свідчить про те, що Іван Юзбаша у жовтні 1791 р. став свідком смерті Григорія Потьомкіна в Яссах. І, дійсно, саме він повідомив кошового отамана та військового суддю про цю важливу подію⁵⁹. Існує легенда, що одразу ж після смерті гетьмана один чорноморський козак із почту “закрив померлому фельдмаршалу очі мідною гривною”⁶⁰. Характерно, що присутній там бунчужний товариш нічого про це не сповіщає, хоча саме він, мабуть, мав змогу це зробити.

Так чи інакше, Антон Головатий наказав Івану Юзбашу придбати художній портрет Григорія Потьомкіна, або замовити з нього копію⁶¹. Із опублікованих джерел не видно, чим закінчилась ця спроба, але відомий кубанський історик П. Короленко припустив, що, скоріше за все, Івану Юзбашу не вдалося роздобути такого портрета, бо пізніше у чорноморців його не було⁶². Через деякий час після смерті Григорія Потьомкіна Іван Юзбаша повернувся у військо, де отримав звання військового полковника й армії секунд-майора, можливо, за поданням ще живого фельдмаршала⁶³.

Після переселення на Кубань Іван Юзбаша продовжує активно робити свою кар’єру. Він очолював Фанагорійське (1794-1796, 1798-1799), а пізніше Єйське (1796-1798) окружні правління, займався будівництвом Покровської церкви, зустрічає різних високопоставлених осіб, вирішує кадрові питання. Відомо, що для будівництва власного хутора І. Юзбашу відвели “при Козацькому Єрику в урочищі Гривенному по обидва боки річки в довжину на шість верст землі”⁶⁴. Крім цього,

⁵⁸ Гончарук Т., Гуцалюк С., Саложников І. Чорноморське військо у війні 1787–1791 рр. – С. 111–182.

⁵⁹ Короленко П.П. Головатий – кошевой атаман. – С. 8,120; Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. Т. 3. – С.362.

⁶⁰ Короленко П.П. Предки кубанских казаков. – С. 110.

⁶¹ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С.367.

⁶² Короленко П.П. Предки кубанских казаков. – С. 111.

⁶³ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С.488.

⁶⁴ Там само. – Т. 4. – С. 108.

він мав якісь землі в самій Тамані і це могли бути старі турецькі виноградники та фруктові сади. Але, перебуваючи на посаді полковника обох окружних правлінь, він зловживає своєю владою: наказує козаків киями, арештовує їх та ін.⁶⁵

Крім бунчукових товаришів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у козацьких формуваннях Південної України було відновлене й звання значкових товаришів, яке вважалося скасованим після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р. Наприклад, у 1799 р. до Чорноморського війська був записаний значковий товариш Євреїнський (за списками 1813 р. Євресновський)⁶⁶. В Усть-Дунайському Буджацькому війську, існування якого офіційно було затверджене указом Олександра I 20 лютого 1807 р., їх налічувалось 13. Звання значкових товаришів у цьому війську носили Іван Бучинський, Григорій Звурський, Андрій Мирза, Гаврило Вареник, Климент Домбровський, Данило Базилевський, Ксавелій Чернявський, Сидір Долгору́к, Дмитро Потилиця, Григорій Остроух, Дем'ян Чорнобай⁶⁷.

23 грудня 1806 р. під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. із-за Дунаю в межі Російської імперії вийшла група задунайських козаків (запорожців, які перейшли після зруйнування Запорозької Січі на службу в Османську імперію) на чолі з отаманом Трохимом Гайдабурою. Вони стали основою для формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, організація якого використовувалась для розкладання задунайського Коша, зокрема у фортеці Браїла. Найбільша кількість козаків (168 осіб) перейшла до війська із Браїли у березні 1806 р.⁶⁸. Саме цього часу дала результати діяльність задунайських осавулів Романа Согутчевського і Романа Циганки, значкових товаришів Гаврила Вареника та Дем'яна Чорнобая, які вели переговори з російським командуванням про створення війська⁶⁹ і вийшли із-за Дунаю відразу після його офіційного затвердження.

Незабаром (10 липня 1807 р.) задунайці дізналися, що Усть-Дунайське військо було ліквідоване урядом, який мотивував це виникненням масового руху селян у придунайські землі за “козацькою волею”. Під час ліквідації війська селян-утікачів, які записались до війська під чужими іменами і прізвищами, мали заарештовувати і повертати до їхніх господарів, а колишніх задунайців і чорноморців відправляти на Кубань. Частина усть-дунайців втекла до турецьких запорожців, а інші через Гаврила Вареника та Дем'яна Чорнобая вимагали оселення в придунайських степах і надання їм привілеїв⁷⁰. Зацікавлений у швидкому заселенні Південної Бессарабії, уряд офіційно дозволив усть-дунайцям селитися в Придунайських землях. Організація поселення покладалась на колишніх усть-дунайців старшин – полкового осавула Романа Согутчевського та значкових товаришів Гаврила Ва-

⁶⁵ Сапожников І. В. Іван Юзбаша. – С. 36–51.

⁶⁶ Фролов Б. Національний склад Чорноморського козацького війська (1787 – 1860) – С. 25.

⁶⁷ Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу”. – С. 117–118.

⁶⁸ Там само. – С. 115.

⁶⁹ Бачинська О. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. – С.91.

⁷⁰ Бачинська О. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. – С. 123 – 125.

реника і Ксавелія Чернявського, які одержали право збирати козаків з усього краю⁷¹. Цим заходом урядова адміністрація розраховувала залучити на бік Росії задунайських козаків. Частина козаків відправилась на Кубань для поповнення чорноморських куренів. У донесенні поручика Юматова від 24 квітня 1808 р. йшлося про те, що він привів до Катеринодара крім інших козаків і 5 значкових товаришів.

Колишня усть-дунайська і задунайська старшина, зокрема активні її представники, серед яких Дем'ян Чорнобай, домагаючись створення козацького війська намагались укріпити своє соціальне становище, відкрити собі шлях до чинів, влади і розгорнути на козацьких землях прибуткове господарство⁷². Про наявність таких господарств свідчить той факт, що 1 лютого 1827 р., Д. Чорнобай звернувся зі скаргою до управителя Новоросійської губернії і Бессарабії графа Федора Петровича Палена, в якій повідомляв про те, що після звернення групи козаків до губернатора М.С.Воронцова, з проханням переселити їх на Кубань до чорноморських козаків, місцева влада заборонила господарям в 1826 р. “як орати, так і сіяти озимину”⁷³.

У 20-х рр. XIX ст. ставлення царської адміністрації до козаків помітно змінюється. Група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців із Задунайської Січі у 1820 р., незважаючи на опір земської поліції, у кількості 38 родин оселилися в Аккерманському повіті, заснувавши поселення Акмангіт (тепер с. Білолісся Татарбунарського району Одеської обл.). У 1824 р. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Відіграла свою роль при переселенні й агітація усть-дунайців, зокрема значкового товариша Ксавелія Чернявського, який навіть у 1826 р. звертався до генерал-губернатора М. С. Воронцова з проханням надання резолюції на поселення козаків та несплату ними повинностей (1900 крб.) за 1823 – 1825 рр.⁷⁴.

Переважна більшість вихідців із-за Дунаю селилась в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній⁷⁵. 11 травня 1826 р. задунайські запорожці – Карпо Гавриченко та Григорій Чиргун писали до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, що вони вийшли із Задунайської Січі за викликом значкового товариша Савелія Чернявського і бажають залишитися назавжди жити в поселенні Акмангіт Аккерманського повіту Бессарабської губернії серед козаків Усть-Дунайського Буджацького війська, які там проживають⁷⁶ і звертаються з проханням про видачу їм паспортів для вільного переселення⁷⁷.

⁷¹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. – С. 94 – 95.

⁷² Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – С. 150

⁷³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 175, 194.

⁷⁴ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 47.

⁷⁵ Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу”.. – С. 136

⁷⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 46 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк. 56.

Але невдовзі кількість козаків-переселенців, які були викликані із Задунайської Січі, у поселенні Акмангіт зроста настільки, що вільних земель не залишилось зовсім. Тому 16 липня 1826 р. запорожці звернулися з проханням до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора дати їм дозвіл займати нові землі для заселення та ходити на заробітки⁷⁸.

Під час нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. на території Південної Бессарабії в Аккерманському повіті (тепер Одеська обл.) з колишніх козаків Чорноморського та Усть-Дунайського козацьких військ і задунайських запорожців у липні 1828 р. уряд сформував Дунайське козацьке військо. До його складу було зараховано чимало колишніх значкових товаришів⁷⁹.

Розглянемо окремі постаті значкових товаришів, які перебували на службі в козацьких військах півдня України.

Гаврило Вареник – служив значковим товаришем у Чорноморському і Усть-Дунайському Буджацькому військах. Відомо про випадок, коли Гаврило разом з осавулом Согутчевським під час чергового перемир'я російсько-турецької війни 1806-1812 рр. зуміли відкопати заховані задунайцями під Тульчею великі дзвони, перевезти їх під Ізмаїл і продати: один великий в с. Шабо, інший – в Рошульський монастир, а найменший віддали в церкву с. Вилково⁸⁰.

Разом з Романом Согутчевським Гаврило Вареник був депутатом від усть-дунайців у переговорах з російською владою щодо отримання земель під їх поселення та надання відповідно до їх заслуг пільг і привілеїв. У 1820 р. Гаврило Вареник оселився в поселенні Акмангіт разом з родиною: дружиною Іриною (50 років), синами: Георгієм (23 років), Данилом (22 років), Георгієм-2 (11 років), Антоном (9 років), дочками: Мариною (11 років) і Софією (5 років). Стариший син Георгій був зарахований в піший полк Дунайського війська⁸¹.

Інший значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького Андрій Мирза походив з молдавських дворян. Служив у Запорозькому і Чорноморському військах. Відомо, що перебуваючи на посту на прикордонній лінії у січні 1807 р. залишив замість себе козака з рушницею і відправився додому до Одеси. Знову відомості про нього з'являються у червні цього року, коли він за указом імператора Олександра I був направлений у відпустку на чотири місяці до Одеси за мужню службу у складі Запорозького і Чорноморських військ⁸². 24 травня 1828 р., він звертався з проханням до графа М. С. Воронцова надати землю для оселення. В проханні він повідомляв, що у 1827 р. за викликом депутата, значкового товариша Ксавелія Чернявського вийшов із-за Дунаю⁸³. Дана інформація дозволяє припустити, що через невідомі обставини Андрій

⁷⁸ Там само. – Арк. 135 – 142.

⁷⁹ Бачинська О. "Сказки" "старих" запорожців. – С. 8.

⁸⁰ Бачинська О. "Сказки" "старих" запорожців. – С. 11.

⁸¹ Там само. – С. 16

⁸² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 353.

⁸³ Там само. – Арк. 352.

Мирза після ліквідації Усть-Дунайського війська перейшов до задунайських козаків.

Значковий товариш Григорій Остроух служив також у Чорноморському й Усть-Дунайському Буджацькому військах. Це він підтверджував відповідними документами: атестатом за підписом полковника А.Головатого від жовтня 1791 р. та свідоцтвом коменданта Кілійської фортеці від 1810 р.⁸⁴

Ксавелій Чернявський служив значковим товаришем в Чорноморському і Усть-Дунайському Буджацькому військах. Він агітував задунайців переходити до Російської імперії. Для її успішної реалізації Одеська міська поліція видала письмове направлення для поїздки в Бессарабську область на півроку⁸⁵. Про агітаційну діяльність Ксавелія Чернявського свідчить і той факт, що 10 червня 1826 р. генерал-ад'ютант графа М.С.Воронцова звернувся до царського уряду з проханням нагородити запорозького депутата значкового товариша Ксавелія Чернявського за “діяльне сприяння переходу до Росії його співвітчизників” золотою медаллю на Аннінській стрічці, пояснюючи це тим, що нагорода сприятиме масовому виходу козаків, які ще залишились на турецьких землях, та ознаменує доброзичливість уряду до дій Чернявського⁸⁶.

Неодноразово Ксавелій Чернявський звертався до уряду з проханнями про оселення козаків, які вийшли із-за Дунаю на землі поблизу Аккермана (поселення Акмангіт)⁸⁷. Зокрема, в 1827 р. звернувся до Ф.П.Палена, додаючи іменний список тих козаків (82 особи) які, на його думку, мали перейти на службу до Російської імперії. Про результативність прохання свідчить той факт, що пізніше Казенно-економічна експедиція Бессарабського обласного уряду подала Федору Петровичу Палену рапорт про надання вільних ділянок землі запорожцям, які були запрошені Кс. Чернявським. Право розподілу землі між козаками було надане значковому товаришу. 9 травня 1828 р. Ксавелій Чернявський знов звернувся з подібним проханням до графа М.С.Воронцова, акцентуючи увагу на ділянках Бебе та Чемічію, як найвірогідніших для розселення турецьких запорожців⁸⁸.

Ксавелій Чернявський опікувався долею козаків і після виходу з турецьких земель. В архівних документах збереглися декілька документів про таку його діяльність. Зокрема, рапорт на ім'я графа Ф.П.Палена з проханням звільнити незаконно затриманих поліцією турецьких запорожців і відкриття за його ініціативою спеціального податкового “Караульного” закладу при міській поліції Аккермана для сплати податків задунайськими козаками⁸⁹.

У той самий час збереглися документи, що свідчать про зловживання Чернявським своїм статусом депутата від козаків. Зокрема, про-

⁸⁴ Там само. – Арк. 72 – 73.

⁸⁵ Там само. – Арк. 55.

⁸⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 62, 74.

⁸⁷ Там само. – Арк. 327.

⁸⁸ Там само. – Арк. 177–178, 331–332.

⁸⁹ Там само. – Арк. 223, 367.

ведене слідство з'ясувало, що він вимагав від козаків “собі за ходіння по селах в ролі депутата” та “обрання ними (козаками) вільної ділянки землі по 10 левів від кожного”⁹⁰.

Значковий товариш Дем'ян Чорнобай служив у Чорноморському та Усть-Дунайському Буджацькому військах і після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. проживав у поселенні Акмангіт разом із дружиною Феодосією, синами – Євтихієм (20 років) й Іваном (2 років). У 1826 р. хорунжий Дем'ян Чорнобай звертався з проханням від козаків поселення Акмангіт про переселення їх на Кубань “на службу до Чорноморського війська”. Своє прохання він мотивував тим, що на Установчій комісії була дана обіцянка Аккерманського чиновника про таке переселення усім бажаючим⁹¹. В новосформованому Дунайському війську Дем'ян Чорнобай служив на посаді сотника до 1836 р. Наявні джерела свідчать і про деякі зловживання Чорнобаєм своїм становищем, зокрема він “обмежував козаків у продовольчих товарах”⁹².

Таким чином, посади бунчукових і значкових товаришів були відновлені у військах Південної України наприкінці XVIII – початку XIX ст. Їхні обов'язки були подібними до тих, які протягом тривалого часу викристалізувались у відповідних структурах Гетьманщини – віддана служба гетьману (військова та цивільна) і виконання його доручень.

Бунчукові товариші Чорноморського війська та значкові товариші Усть-Дунайського Буджацького війська, проявили себе мужніми та хоробрими воїнами у російсько-турецьких війнах кінця XVIII – початку XIX ст., займались господарським влаштуванням козаків під час переселення чорноморців на Кубань й оселення усть-дунайців у Південній Бессарабії, сприяли виходу козаків із Задунайської Січі.

Alisa Logeshnyk

Bunchoucove and znachcove societies in the Cossack troops of South Ukraine (at the end of the XVIII – the beginning of the XIX c.)

The article considers the problem of arising and function of the positions of bunchuk and insignias companions in Cossacks troops in the South of Ukraine at the end of the XVIII – in the beginning of XIX century. Author follows investment of the companions in the development of the South region and demonstrates their migration to the Kuban region.

⁹⁰ Там само. – Арк. 180, 284.

⁹¹ Там само. – Арк. 72–73, 175.

⁹² Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – С. 74, 167.

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ НА ЗЕМЛІ
ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА на початку XIX ст.**

У статті автор розглядає кампанію переселення до Південної України і Чорномор'я малоросійських козаків, здійснену урядом Російської імперії на початку XIX ст.

У першій половині XIX ст. російський уряд неодноразово робив досить масштабні переселення на землі Південної України і Чорномор'я різних груп державних селян і близьких до них груп населення. Основною причиною таких переселень була мета хоча б частково вирішити проблему нестачі земель в українських і внутрішніх російських губерніях.

Міністр внутрішніх справ В. Кочубей у 1805 р. у доповіді імператору Олександру I писав про тяжке становище селян російських губерній і зазначав, що бажання переселитися виказали 218 однодворців і 2784 економічних селянин зі Смоленської губернії⁹³. У доповіді також зазначалося, що розмір середньої ділянки на особу в цей час у губернії склав 3 ½ десятин. Переселення бажаних 3002 селян не допомогло б вирішити проблему з малоземеллям, але у випадку додаткового переселення ще 15960 чоловіків з числа боржників і збіднілих селян, розмір ділянки склав би 8 десятин⁹⁴. Незважаючи на такі перспективи, міністр пропонував переселити, на перший раз, лише тих 3002 селян, які висловили бажання перейти на нові місця, але не до Кавказької губернії, як хотіли селяни, а до Новоросійського краю⁹⁵.

Згодом була здійснена нова спроба переселення 20000 державних селян із внутрішніх районів Російської імперії до Бессарабської області. За проектом М. Воронцова, затвердженого 15 лютого 1824 р., планувалося переселити по 5000 селян із Чернігівської, Полтавської, Орловської та Курської губерній до Бендерського й Аккерманського повітів⁹⁶. У 1825–1826 рр., у зв'язку із великим бажанням селян перейти до Бессарабії, було дозволено переселення селянам Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької, Харківської і Таврійської губерній⁹⁷. Проте, незважаючи на підтримку уряду та бажання багатьох селян переселитися до південноукраїнського регіону, ця кампанія не мала значних результатів. За урядовими даними, протягом 1824–1830 рр. до Бессарабії переселилося лише 3600 державних селян⁹⁸.

Окреме місце серед організованих урядом колонізаційних кампаній на землі Новоросійського краю, посідає переселення 25000 малоросій-

⁹³ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 219. – Спр.3 за 1806 р. – Арк. 10 зв.

⁹⁴ Там само. – Арк. 12 зв.

⁹⁵ Там само. – Арк. 13.

⁹⁶ ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.12 за 1825 р. – 10 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк. 71.

⁹⁸ Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). – Кишинев, 1956. – С. 206.

ських козаків, яке відбулося на початку XIX ст. Вони складали окрему групу населення в Лівобережній Україні, а саме в Полтавській та Чернігівській губерніях.

Підстави та правила здійснення такого масштабного переселення були детально викладені у доповіді Міністра внутрішніх справ О. Куракіна імператору Олександру I від 17 березня 1808 р.⁹⁹.

Переселення було необхідне, оскільки 20 000 чоловіків і 10 000 жінок, які вже оселилися на землях війська, було недостатньо¹⁰⁰. Для освоєння земель, відведених Чорноморському війську, ведення господарської діяльності та несення військової служби була необхідна більша кількість поселенців. Переселення саме малоросійських козаків, а не державних селян, мало свої переваги. По-перше, козаки були власниками земель. Гроші, отримані від продажу ділянок, надавали козакам кошти для переселення та влаштування на новому місці. По-друге, козаки переселялися на придатні землі. По-третє, козаки вже мали досвід військової служби і могли швидше призвичаїтися до своїх обов'язків. По-четверте, внаслідок такого значного переселення мала істотно послабитися гострота проблеми нестачі землі у сусідніх українських губерніях.

О. Куракін зазначав, що при переселенні козаків не можуть бути використані правила для переселення селян, затверджені у 1806 р. і запропонував нові, самостійно розроблені ним, правила. Як їхні основні положення можна виділити наступне:

1. Переселення відбувається лише за добровільною згодою козаків.
2. Перевагу віддавати тим родинам, де більше дівчат шлюбного віку та вдів, оскільки на землях Війська недостатня кількість жінок.
3. Піклування про переселення покладати на малоросійського генерал-губернатора.
5. Проінформувати козаків про можливість переселення мають волосні правління під наглядом земських поліцій.
6. Родина переселенців має надати відомості про відсутність заборгованості зі сплати податків державі та приватним особам.
7. Списки переселенців волосні правління мають надсилати у казенні палати, потім – генерал-губернатору, який визначає, якій родині можна дозволити переселитися.
8. Родина може призначити довірених для обрання земель для поселення у війську. Ті, хто не хоче висилати уповноважених, мають надати відомості про майбутнє переселення, а землі для їх оселення призначає місцева адміністрація.
9. Переселення повинно було відбуватись групами не більше 30 родин. Серед них необхідно було призначити старійшину, якому видавалися лист-дозвіл на перехід та відомість зі списком родин, що переселяються.
10. У випадку хвороби когось із переселенців всю партію не зупиняли. Хворого разом з родиною мали передати під опіку місцевого земського чи міського начальства.

⁹⁹ ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк. 4 – 15 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 6.

11. Козакам не передбачалася позика від держави через незначну віддаленість місць для переселення. Також, як вже зазначалося, вони мали кошти від продажу власних земель.

12. Допомога, необхідна після їх переселення та для влаштування на новому місці, покладалася на “сословие Черноморскаго войска”¹⁰¹.

Землі, призначені для переселенців, ще ніколи не розмежовувалися. Для проведення межування, аби відділити приватні землі від спільних і в майбутньому мати можливість надати землі кожному господарю, необхідно було призначення однієї чи двох партій землемірів. Наказ про це мав дати міністр юстиції. Складання правил і контроль межування покладалися на А.Е. Рішельє¹⁰².

У своїй доповіді Олександр I у 1808 р. О. Куракін писав, що цього року мають переселитися 10795 чоловіків і 8682 жінок¹⁰³. На думку О. Куракіна, при переселенні такої кількості людей, неможливо було обмежитися військовими прибутками і потрібна була підтримка уряду. Необхідні кошти – 50 000 крб. – передбачалося позичити із колоністської суми, а повертати їх планувалося протягом п’яти років із військових сум¹⁰⁴. З метою збільшення прибутків останніх, пропонувалося віддати на відкуп володіння: Тамань – з передмістями, рибні коси Єйську, Довгу та Камишевату й Темрюк на чотирирічне утримання¹⁰⁵.

У рапорті генерал-майора Ф. Бурсака А.Е. Рішельє від 27 травня 1809 р. також зазначалося, що цього року на землі Чорноморського війська має перейти понад 19 000 козаків¹⁰⁶.

Істотною статтею витрат було будівництво житла для переселенців, оскільки це тягло за собою необхідність значних коштів на будівельні матеріали. З цього приводу пропонувалося виділити 5 000 крб. на доплату, спробувати вимінити хліб і ліс на військову сіль у закубанських народів, а хліб купувати по можливості у межах війська¹⁰⁷. Жито для сіяння мали виділити із запасних магазинів. Для захисту інтересів переселенців і попередження земельних конфліктів на місцях призначалися полковник Герасим Кухаренко та підполковник Петро Бурнос (у Катеринодарську округу)¹⁰⁸.

Кількість малоросійських козаків, які переселилися в результаті цієї кампанії можна легко простежити завдяки документам, що збереглися в Державному архіві Одеської області. В архівних справах наявні відомості та виписки про тих, хто подав прохання про переселення, і прийнятих на поселення на землі війська. Документи про бажаючих переселитися на південноукраїнські землі збереглися фрагментарно. Проте є комплекс документів, які дають інформацію за єдиний період з 31 грудня 1808 р. по 25 травня 1809 р. (7 виписок зі списків переселенців),

¹⁰¹ ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк. 8–13.

¹⁰² Там само. – Арк. 14.

¹⁰³ Там само. – Арк. 400 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 401 зв.

¹⁰⁵ ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк. 405.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 412.

¹⁰⁷ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 220. – Спр. 6 за 1808 р. – Арк. 404.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 404 зв.

а також виписка за період 7 червня – 25 листопада 1809 р. Дані цих документів узагальнені нами у табл. 1.

Таблиця 1

Кількість козаків, які виявили бажання переселитися
на землі Чорноморського війська¹⁰⁹.

Час переселення	Губернії			
	Полтавська		Чернігівська	
	чол.	жін.	чол.	жін.
31 грудня 1808 р. – 1 березня 1809 р.	4200	3229	1593	1363
1 – 9 березня 1809 р.	—	—	510	417
10 – 19 березня 1809 р.	1608	1211	37	32
19 – 23 березня 1809 р.	—	—	218	175
23 березня – 2 квітня 1809 р.	1575	1206	609	483
2 квітня – 5 травня 1809 р.	—	—	544	426
5 – 25 травня 1809 р.	1082	790	11	12
7 червня – 25 листопада 1809 р.	1429	1083	127	80
Разом	9894	7519	3649	2988

В окремій відомості була подана інформація про козаків, прийнятих на поселення на землі війська протягом 1809 – 1811 рр.¹¹⁰. Кількість переселенців розписана по двох губерніях, за роками і датою переселення. Завдяки цьому ми маємо детальну інформацію про те, коли саме та скільки козаків переселилося з Полтавської та Чернігівської губерній. Дані про переселенців подані у табл. 2 за місяцями.

Таблиця 2

Кількість малоросійських козаків, прийнятих на поселення
на землі Чорноморського війська¹¹¹

Місяць, коли прибули пе- реселенці	Кількість переселенців			
	Полтавська губернія		Чернігівська губернія	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1809				
Червень	138	118	—	—
Липень	2197	1932	—	—
Серпень	1414	1357	—	—
Вересень	1983	1696	1025	909
Жовтень	830	790	2208	1849
Листопад	557	514	632	478
Грудень	—	—	213	202

¹⁰⁹ Таблиця складена автором на основі підрахунків даних восьми виписок “из доставленных к малороссийскому генерал губернатору, сведений о числе душ козаков объявивших желание к переселению на земли Черноморского войска”. Див.: ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр. 6 за 1808 р. – Арк. 364–364 зв., 369, 379–379 зв., 389, 391–391 зв., 409, 700.

¹¹⁰ ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк. 771–773.

¹¹¹ Таблиця складена автором на основі підрахунків даних про переселенців: ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк. 771–773.

Разом	7119	6407	4078	3438
1810				
Червень	18	15	395	313
Липень	1587	1439	151	125
Серпень	2244	1867	600	556
Вересень	1396	1151	493	410
Жовтень	—	—	32	26
Листопад	30	23	231	219
Разом	5275	4495	1902	1649
1811				
Квітень	26	17	82	78
Травень	3	3	60	58
Червень	110	78	21	20
Липень	1098	932	17	13
Разом	1237	1030	180	169

Варто відзначити деяку невідповідність в узагальнених цифрових даних та вказаних окремо за кожною датою. У документі зазначено, що за 1809–1810 рр. переселилося 18319 чоловіків і 15909 жінок. У 1811 р. – 1417 чоловіків і 1194 жінок. Разом, відповідно, 19736 чоловіків і 17103 жінок. Проте підраховані нами дані дещо відрізняються від зазначених у відомості загальних даних про переселенців. Відповідно до наших розрахунків, протягом 1809 – 1810 рр. переселилося 18374 чоловіків і 15989 жінок; у 1811 р. – 1417 чоловіків і 1199 жінок. Загалом, за три роки перейшло на поселення до Південної України 19791 чоловіків і 17183 жінок. Якщо ж говорити про темпи переселення, то можна відзначити, що протягом трьох років переселенців з Полтавської губернії було значно більше, ніж з Чернігівської губернії.

У кінці відомості зазначалося, що в майбутньому передбачається переселення 5264 малоросійських козаків¹¹². Таким чином, протягом трьох років – з 1809 р. по 1811 р. – відбулося переселення на південно-українські землі майже 20000 малоросійських козаків.

Для харчування переселенців та будівництва для них на новому місці будинків була виділена позика: у Катеринодарській окрузі на суму 27956 крб. 16 ½ коп.; у Бейсузькій – на 46302 крб. 25 ¾ коп.; у Єйській – на 80014 крб. 51 ½ коп.; у Таманській – на 2144 крб. 51 коп. загалом було виділено 156417 крб. 44 ¾ коп.¹¹³. Переселенцям також було видано хліб, який вони мали повернути через три роки (див. табл. 3-4).

¹¹² ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк.773.

¹¹³ Там само. – Арк.773 зв. – 774.

Таблица 3

Ведомость о выданном переселенцам хлеба которой от оных должен быть возвращен в Черноморскую войсковую канцелярию чрез три года.

Учинена 20 декабря 1811 года

(Документ поданий в оригинальному варианті)

В округах	Всего числом душ		С того чи- сла неи- мущим по числу душ		Муки			Выстрое- но со вре- мени пе- реселе- ния до- мов
	м.	ж.	м.	ж.	чет- верть	чет- ве- рик	го р	
Ейской	7862	6567	55	43	24	6	-	2618
Екатеринодарской	6962	5840	-	-	-	-	-	807
Бейсугской	7357	6822	-	-	-	-	-	2113
Таманской	82	70	-	-	-	-	-	2
В Екатеринодаре	43	29	-	-	-	-	-	-
Итого	22306	19328	55	43	24	6	-	5548

ДАОО. – Ф.1. – Оп. 220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк.779.

Таблица 4

Витяг зі списку “Таврической казенной экспедиции причисленным на земли войска Черноморскаго малороссийской Полтавской и Черниговской губернии козакам. Учинен Генваря дня 1811 года”

(Документ поданий в оригинальному варианті)

Полтавской губернии Миргородскаго повета	Лета	
	Мужеска	Женска
Села Перевада		
Афанасий Данилов сын Чапленко	23	—
Жена его Татьяна	—	20
Сын их Тыхон	3	—
Дочь Надежда	—	7
Племянница Татьяна	—	5
Брат его Данило	15	—
Жена его Татьяна	—	14
Сын их Евтихий	1	—
Села Барановки		
Семен Данилов сын Молека	70	—
Жена его Агафия	—	60
Деты их сын Антон	45	—
Жена его Пелагея	—	40
Деты их сын Роман	14	—
Дочеры Ксения	14	—
Екатерина	—	15
София	—	11

Села Савенец		
Василь Яковлев сын Молека	26	—
Жена его Парасковия	—	20 [арк. 704] //
Дети их Пелагия	—	1
Марина	—	5
Брат его Семен Молока	18	—
Жена его Домникия	—	17
Деты их Григорий	4	—
Логин	1	—
Означенных Малеков отец Яков Иванов	48	—
Жена его Агафия	—	46
Дочь их Марина	—	6 [арк. 704 зв.]

ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6 за 1808 р. – Арк.704-705.

Таким чином, можна говорити про виконання даного плану переселення, оскільки із запланованих 25000 за три роки на землі Чорноморського війська перейшли 19791 малоросійських козаків, а в майбутньому очікувалося прибуття останніх 5264 чоловіків. Такі результати можна пояснити зацікавленістю уряду у козаках як військовослужбовцях та охоронцях прикордонних території, а також їх кращим матеріальним становищем (порівнянно із державними селянами). Крім цього, малоросійські козаки мали подолати значно меншу відстань, ніж селяни внутрішніх російських губерній – це також було суттєвою складовою успіху. Переселення 25000 малоросійських козаків було одним з найбільш результативних заходів, здійснених російським урядом на землях Південної України і Чорномор'ї в першій половині XIX ст.

Viktoria Lykova

The Little Russian Cossacks' migration to the Black Sea army lands at the beginning of the XIX c.

In the article the author considers campaign of migration of Little Russian Cossacks group to the South Ukraine, carried out by the government of Russian Empire in the beginning of the XIX century.

УДК 355.48(47:560)“1828/1829”

Олександр Кухарук

**РОЗМІЩЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК У ФОРТЕЦІ СІЛІСТРА
ПІСЛЯ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1828-1829 РР.**

У статті на основі архівних й опублікованих документів досліджуються обставини, що зумовили залишення російської залоги у фортеці Сілістра після російсько-турецької війни 1828-1829 рр.

Період російсько-турецької війни 1828-1829 рр. та її наслідки не обділені увагою дослідників, як з теренів зниклих імперій-учасниць, так

і з боку більш-менш нейтральних фахівців. В той самий час складно знайти конфлікт у XIX ст., який викликав би стільки котраверсійних суджень, як за характером, так і за результатами. Це відноситься і до спогадів безпосередніх учасників подій, і до досліджень проведених на різних етапах розвитку Європи. Дозволимо короткий перелік найбільш показових із них¹¹⁴.

Обставини формування даної ситуації в історіографії досить детально виклав М.М.Шевченко, виходячи з особливостей джерел внутрішньої політики часів Миколи I, в зв'язку з ідеологічною заданістю оцінок внесених в суспільну думку домінуючою ліберальною та соціалістичною історіографією¹¹⁵. Однак, крім вказаних факторів, для існування значної розбіжності в поглядах сучасників та дослідників на війну 1828-1829 рр., її політичні наслідки – існує ціла низка об'єктивних обставин. Досить часто об'єктивність досліджень залежить від того більшою чи меншою мірою брались дані обставини до уваги сучасниками та істориками. На нашу думку, перш за все, варто враховувати зміну позицій російського уряду в Східному питанні саме в часи конфлікту. Особливо це стосується стратегічного планування, характеру бойових дій та їхньої мети, безпосередньо-очікуваних результатів війни, їхніх закріплень в системі міжнародних угод.

Вступаючи на престол Микола I наступним чином сформулював свою позицію: “Брат мій заповів мені вкрай важливі справи, і найважливіша з них [справ] – Східна... Я неодмінно маю покласти край цій справі”¹¹⁶.

Вказана принципова позиція простежується протягом всього правління Миколи I. Однак погляд, яким має бути “закінчення ця справа”, суттєво змінився за досить короткий проміжок часу. Вже в серпні 1829 р. пройшов етап підготовчої діяльності, а 4 вересня 1829 р. відбулось перше засідання особливого Таємного комітету. Ще в підготовчій фазі робота комітету під головуванням графа Кочубея, а потім самого Миколи I, розпочалась з вивчення пропозицій віце-канцера Нессельроде. Була доведена до уваги комітету і записка президента Греції графа І.Каподістрії, який пропонував створити на територіях європейської Туреччини конфедерацію п'яти християнських держав з центром в

¹¹⁴ Наприклад: Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – СПб., 1876; Епанчин Н. Очерк похода в Европейскую Турцию – Ч.1-2. – СПб, 1906; Муравйов Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – М., 1869; Кизиветтер А.А. Словянство в начале XIX в. и Россия в царствование Николая I // Книга для чтения по истории Нового времени. – Т.4. – М., 1914 – Ч. 2.; Тэйлор А.Дж. Борьба за господство в Европе. – М., 1958; Киняпина Н.С. Внешняя политика России в п/п. XIX в. – М., 1963; Ляхов В.А. Русская армия и флот в войне с османской Турцией 1828-1829. – Ярославль, 1972; Шеремет В.И. Турция и Андриано-польский мир 1829 г.: из истории Восточного вопроса. – М., 1975; История внешней политики России первой половины XIX в. – М., 1995; Kagan F.W The military reforms of Nicholas I. The origins of the modern Russian army. – New-York, 1999; Айрапетов О.Г. Внешняя политика Российской империи (1801-1914). – М., 2006; Россия и Турция: 500 лет соседства: Тематический номер // Родина. – М., 1998. – № 5 – 6.

¹¹⁵ Шевченко М.М. Историческое значение политической системы императора Николая I: к новой точке зрения // XIX век в истории России: Современные концепции истории России XIX века и их музейная интерпретация // Труды ГИМ. – Вып. 163. – М., 2007. – С. 281 – 302.

¹¹⁶ Татищев С.С. Внешняя политика Николая I. – СПб., 1887. – С. 137 – 138.

Константинополі, що мав отримати статус “вільного міста”. Саме рішення фактично було підготовлено ще в серпні, до спільних засідань комітету. Відповідно воно заздалегідь стало відомо І.І.Дібічу. Умови Адріанопольського миру, продиктовані Османській імперії 2 вересня 1829 р., майже повністю збігалися з інструкціями Таємного комітету, остаточно виробленими вже під час його засідань, хоча вони надійшли в ставку І. І. Дібіча лише в середині вересня. Базовою посилкою цих рішень стала одноголосна думка членів особливого Таємного комітету, що вигоди збереження Османської імперії в Європі перевищують можливі дивіденти для Росії в разі її ліквідації. Відповідно – розвал Османської імперії не відповідав інтересам Росії, але якщо Туреччина буде руйнуватись – Російська імперія мала, перш за все, піклуватись, щоб ніхто її не випередив в зоні Чорноморських проток¹¹⁷.

Важливим елементом у здійсненні контролю за політикою Османської імперії, стала вимога у виплаті компенсацій та контрибуцій передбачена статтями 8-9 договору. Вони загалом оцінювались в суму 11,5 млн. голландських червонців (гульденів). Залишення турецьких територій російськими військовими узгоджувалось з графіком виплат. До остаточного розрахунку Росія зберігала управління Молдовою і Волощиною та фортецею Сілістра¹¹⁸.

Якщо зміни в зовнішньополітичному положенні та війна в Польщі, досить швидко примусили вивести російські війська з-за Дунаю, то в Сілістрі вони залишились на більш-менш тривалий час. Фінансові розрахунки, які врешті-решт були спрощені для Османської імперії, на цей фактор вплинули опосередковано.

Згідно з стратегічними планами кампанії 1829 р., саме Сілістра розцінювалась як ключовий пункт, база всіх операцій на Балканах, навіть враховуючи блокаду Босфору Чорноморським флотом. Хоч саме панування на Чорному морі бралось за основу при плануванні кампанії 1828 р.¹¹⁹

Вплив Сілістри, як стратегічного пункту на ситуацію в Подунав'ї та все Північне Причорномор'я чудово розуміли в Османській імперії. Так, починаючи з 1593 р. в адміністративному поділі Порти з'явився Сілістринсько-Очаківський еялет, до території якого відносилась до кінця XVIII ст. значна територія сучасної України (від гирл Дунаю до Дніпра)¹²⁰. Саме для оборони Сілістри султанський уряд задіяв у 1828-1829р р. основні контингенти задунайських козаків, здебільшого тих, хто дотримувався протурецької орієнтації¹²¹.

¹¹⁷ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. – Т.1. – СПб., 2002. – С. 216 – 222.

¹¹⁸ Див. Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX в. – М., 1958; Шеремет В.И. Турция и Андрианопольский мир 1829 г.

¹¹⁹ Епанчин Н. Очерк похода в Европейскую Турцию. – Ч.2. – СПб., 1906. – С. 27–63.

¹²⁰ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 116–117; Серета О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету // Чорноморська минушина: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Одеса, 2008. – С. 57–72.

¹²¹ Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (Кінець XVIII-XIX). – Одеса, 2009. – С. 138–143.

Вкрай важливу роль в очах військового командування в XIX ст. відіграв господарський фактор. Враховуючи проблеми військової логістики існувало питання переміщення стратегічних запасів, підготовлених для кампанії за Дунаєм. Саме Сілістра стала ключовим пунктом, у зв'язку з економією на дорогих транспортних видатках. Обставина дуже актуальна через складну фінансову ситуацію в Росії початку 1830-х рр.¹²²

Загалом, зберігаючи Сілістру, російська армія, з одного боку, наближала операційний базис до Чорноморських проток практично наполовину, з іншого – нівелювала дві з трьох стратегічних перешкод, що традиційно прикривали від неї Балкани: власне річку Дунай, яку Г.Мольтке вважав ровом фортеці Балкани; фортечний гласіс-систему турецьких фортець по Дунаю і за ним. Отже, лишалась одна стіна – власне Балканський хребет¹²³.

Утримання Сілістри також узабезпечувало систему етапних доріг у князівствах з відповідними продовольчими запасами. В той самий час утримання доріг і фортеці практично нічого не коштувало російській казні, оскільки здійснювалось за рахунок васальної данини князівств Османській імперії, та списувалось з суми боргу.

Стратегічна роль фортеці проявилась досить швидко, вже під час кризи 1833 р. Діючи в руслі рішень особливого Таємного комітету російський уряд направив в Царград генерал-лейтенанта Н.Н. Муравйова з особливою місією. В бойову готовність привели Чорноморський флот. Одночасно генералу П. Д. Кисельову доручили сформувати 25-тисячний Береговий корпус. Авангард корпусу мав скласти загін, основу якого становили 6 батальйонів залоги Сілістри. Одночасно, з частин 26-ї піхотної дивізії в Одесі та Криму мав формуватись окремий Десантний загін чисельністю до 10 тис. чоловік. Значною мірою російський уряд блефував. Чорноморський флот зміг трьома ешелонами доставити на Босфор лише 8 піхотних батальйонів з мінімальним обозом. Прикрити Константинополь від Єгипетських військ за підтримки флоту вони могли, але для маневрування десант мав не більше 6 тисяч реально боєздатних вояків. Варто враховувати що позбавлені штатного обозу та підтримки кавалерії, новосформовані частини десанту, виділені з 2-х бригад 26 піхотної дивізії, могли віддалятися від побережжя максимум на півтора-два переходи¹²⁴.

Навіть теоретично, Десантний загін на Босфорі отримував підтримку авангардом Берегового корпусу сформованого в Сілістрі П.Д. Кисельовим, не раніше ніж через 1,5-2 місяці. До складу авангарду увійшли лише 6 батальйонів і 2 козацьких полки при 12 гарматах. За ним поешелонно мала виступати 14 піхотна дивізія з частинами посилення. Інших боєздатних частини у Північному Причорномор'ї Росія не мала. Реально через

¹²² Російський державний військо-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.38. – Оп. 4. – Спр. 302. – Арк. 1–6.

¹²³ Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С. 38–43.

¹²⁴ Смотри русских войск при Хункиар-Искелессии 15.04 сего года // Военный журнал. – 1833. – №4. – С. 129–142; Муравйов Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – М., 1869. – С. 47–48; Ставраки М.И. Русские на Босфоре в 1833г // Русская старина. – 1884. – Т.43. – С.363–368.

відсутність необхідного обозу, навіть війська із Сілістри, могли рушити значно пізніше планованого терміну¹²⁵.

Микола I та його оточення чудово розуміли ситуацію, але свідомо йшли на ризик. Вони сподівались на потужну репутацію Росії на Сході та в Європі, розраховували на посилення позицій в Османській імперії. Ризик виправдовувався й тим, що саме в 1832 р. відбувалося широкомасштабне реформування сухопутних військ. Під час якого крім структурних реформ проваджувалось пересування армійських частин у небачених досі масштабах, навіть, порівнянно з війною 1812–1814 рр. Зовнішньополітичний блеф затінював тимчасову військову слабкість країни¹²⁶.

Продемонструвавши своє значення в подіях 1833 р., та з огляду на хід військової реформи, фортеця Сілістра значно підвищує свій пріоритет в очах керівництва. В штабі П.Д.Кисельова досить швидко готують пропозиції, що проходять відповідні владні інституції. Після імператорського затвердження “Проект положения о войсках находящихся в крепости Силистрия и на военно-этапной дороге через Молдавию и Валахию” набуває чинності 14 травня 1834 р.¹²⁷ На момент прийняття положення військові частини на півдні України вже переформувалися згідно з новим штатом. Вони об’єднуються в складі 5-го піхотного корпусу¹²⁸.

Згідно з новим штатом Сілістру, змінюючись через півроку, мали займати Єгерські полки. У травні 1834 р. у фортеці розміщувався Єгерський полк 17-ї піхотної дивізії. Відповідно до нових штатів він формувався у чотирибатальйонному складі. Артилерійську підтримку полку забезпечувала легка артилерійська батарея 17-ї артилерійської бригади, загалом 8 польових гармат та 220 артилеристів. Для пікетів, естафет, мобільної підтримки до кріпосної залоги увійшли Донські козацькі полки № 40 і 42. Вони нараховували близько 1110 козаків.

Для забезпечення рухливості військ, підвищення їх автономності при фортеці формувався транспортний парк з 150 пароволових і 50 парокінних фур. У мирний час його зайняли перевезенням залишків військового майна та запасів у районі Сілістри¹²⁹.

Виходячи з досвіду 1833 р., в разі політичної кризи в Османській імперії, з залоги Сілістри без проблем виділявся досить потужний загін із трьох родів зброї, чисельністю до 6000 осіб. Завдяки додатковим обозам він мав можливість рушити для зайняття проходів через Балкани або вирішення інших завдань, навіть не очікуючи підкріплень з Росії.

До підходу підкріплень зі складу 5-го піхотного корпусу, що забезпечувався запасами на етапній дорозі, чи в разі доставки їх кораблями Дунайської флотилії, у фортеці залишалась достатня кількість військ для охорони, а за необхідності і захисту. До їх числа належали:

¹²⁵ Муравйов Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – С. 188 – 196, 306–316.

¹²⁶ РДВІА – Ф 38. – Оп.4 – Спр. 9. – Арк. 2-28; Спр 22. – Арк 1-96 зв.; Расписание войск на 1833 г. – СПб., 1833. – Арк.1–8; Кухарук А.В. Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы // Русский сборник. – Вып. VII. – М., 2009. – С. 191–205.

¹²⁷ Проект положения о войсках находящихся в крепости Силистрия и на военно-этапной дороге через Молдавию и Валахию. – СПб., 1834. – С. 1–59 (Далі – “Положення”).

¹²⁸ РДВІА. – Ф.38. оп 4. – Спр 302. – Арк. 14–2; 43–47.

¹²⁹ “Положення...”. – С. 1–3, § 1; § 2, пункт В.

- 1) 1 ½ роти гарнізонної артилерії зі складу 10-ї Гарнізонної артилерійської бригади;
- 2) посилена рота Кишинівського гарнізонного батальйону;
- 3) рухома інвалідна рота № 40;
- 4) військово-робітнича рота № 27;
- 5) тимчасово-зведена рота;
- 6) команда Дунайської флотилії та інші допоміжні частини.

Таким чином, у фортеці залишилось понад 1500 чинів з потужною артилерією¹³⁰.

Попри свою важливість фортеця Сілістра мала суттєвий недолік – “шкідливий клімат”. Через це значну увагу звертали на харчування та розміщення військ. Утримання солдат передбачалось за посиленою закордоною нормою. Крім додаткового харчування, за рахунок полкових сум, він мав отримувати харчі в розрахунку на місяць: муки – 2 четверики, круп 1 ½ гарнця, м'яса 15 фунтів, солі 2 фунти, горілки 12 6/7 чарки (чарка 125 гр), оцет і перець в пропорції¹³¹. Автори “Положення” обґрунтували економічну вигідність утримання гарнізону Сілістри, особливо при обмінному курсі 1 червонець = 31 ½ лева. Здебільшого, з князівств, за рахунок продовольства військ визискувались кошти за вигідними довідковими цінами. Це було двічі вигідно, бо війська використовували старі запаси круп і муки з війни 1828-1829 рр. Самих круп мало вистачити до 1839 р. В інших випадках, перш за все, м'ясо, дрова та сіно поставлялись натурою, за цінами вигідними військам. Стосовно поставок м'яса застосовувалась наступна схема. В рахунок податків османському уряду, м'ясо з князівств поставлялось російським військам у “живому” вигляді на весь рік. Термін поставок визначався лише з 15 червня по 1 грудня 2-х місячними порціями¹³². Оскільки війська користувались правом безкоштовних пасовиськ, то кожна голова худоби приносила додатково від 7 до 10 пудів м'яса, вартість якого йшла в “економічні суми”. Тобто війська отримували додатково 28-40 левів прибутку за голову худоби. Поряд з поточним утриманням військ, князівства мали забезпечити натуральний запас продуктів у фортеці Сілістра для залоги 7895 осіб на півроку, запас харчів для маневрового загону на той самий термін¹³³. Одночасово готувались запаси для руху військ етапною дорогою.

На шляху від кордонів Російської імперії до Сілістри, виходячи з правила триденного “носимого” запасу харчів на солдата, готувалось 5 магазинів у стратегічних пунктах етапної дороги. Сама дорога утримувалась за рахунок князівств. Етапи з відповідними складами та обслуговуючим персоналом розміщувались: 1) монастир на околиці Ясс; 2) Бирлад; 3) Фокшани, крім цього тут розгортався шпиталь на 150 ліжок; 4) Бузео; 5) Калараш. Тут складались запаси харчів та ресурси: борошно, крупа, горілка, сіно, зерновий фураж, дрова тощо. Ними мав забезпечуватись форсований марш посиленої піхотної дивізії на Сіліс-

¹³⁰ Там само. – Гл. I, § 1, № 3–8.

¹³¹ “Положення...”. – С. 9–10.

¹³² Там само. – С. 12–19.

¹³³ Там само. – С. 8, 17, 28–37, 59.

тру та її повернення. Таке розміщення запасів дозволяло здійснювати рух військ без обозів. В XVIII – XIX ст. саме тривале та вартісне формування обозу за штатами військового чину затримувало пересування військ¹³⁴.

Утримуючи фортецю Сілістру 1831-1836 рр., коли Оттоманська Порта перебувала в стані гострої кризи, російський уряд мав надійну операційну базу для швидких дій на Балканах, а в разі потреби і для руху Берегового корпусу на Босфор. Відносна стабілізація політичної ситуації в Османській імперії, яка все ж залишилась ослабленою, вважалась урядом Миколи I, як така, що відповідала інтересам Російської імперії. В умовах відносно стабільної Османської імперії середини 1830-х рр., питання її розділення іноземними країнами здавалось знятим з порядку денного. Саме ця обставина та перехід уряду Росії до нової стратегії в Східному питанні і вплинули на відмову Росії від зайняття Сілістри й прийняття рішення про її дочасну евакуацію.

Oleksandr Kuharuk

Russian regiment in fortress of Silistra after Russian-Turkish war 1828-1829

In this article on the base of archive and published documents there have been investigated the circumstances which caused the settlement of Russian regiment in fortress of Silistra after Russian-Turkish war 1828-1829.

УДК 94(477.7)

Марина Міц

**РЕКРУТСЬКА ТА ЗЕМСЬКІ ПОВИННОСТІ
МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА в першій половині XIX ст.
(за “Сводом законов Российской империи”)**

У статті на основі “Свода законов Российской империи” надано характеристику правового статусу козацтва щодо виконання земських і рекрутської повинностей у першій половині XIX ст. Зокрема, значну увагу приділено питанням юридичного санкціонування та розвитку цих повинностей, проаналізовано їх види, процеси реалізації, форми й обсяги виконання.

Історія українського козацтва належить до тих періодів вітчизняної минувшини, що є цікавими не лише для науковців, а й мало не для кожного пересічного громадянина. Питання виникнення, становлення та розвитку козацтва як стану, їх побуту, традицій і подвигів завжди перебували в полі зору дослідників і науковців. Однак, традиційно історія козацтва нерозривно пов'язувалася з періодом існування Запорозької Січі та Гетьманщини, а подальші, не менш цікаві трансформації стану залишилися поза увагою істориків. Зокрема, на сьогоднішній день практично не вивченим залишається правовий статус козаків кінця XVIII – XIX ст.

¹³⁴ Там само. – С.6–7, 38–40, 52–53.

Звичайно, не можна говорити про абсолютну відсутність досліджень з даної проблематики. Вагомий внесок у вивчення історії козацтва даного періоду було зроблено ще М. Стороженком¹³⁵, Д. Багалієм¹³⁶, А. Шафонським¹³⁷, І. Теличенком¹³⁸, О. Лазаревським¹³⁹, О. Русовим¹⁴⁰ та ін. Серед сучасних істориків проблемами соціальної історії, в контексті яких було зроблено історичні екскурси з історії козацтва, займалися Т. Лазанська¹⁴¹, Б. Миронов¹⁴², В. Шандра¹⁴³. Уваги заслуговують історичні студії О. Бачинської¹⁴⁴, праці якої присвячені історії козацтва “післякозацького” періоду. Науковці звертають увагу на окремі сюжети з життя козаків першої половини XIX ст. (Є. Петренко¹⁴⁵, А. Бойко¹⁴⁶, П. Пиріг¹⁴⁷ та ін.), проте детальної характеристики сукупності прав та обов’язків козацького стану вже як представників селянського населення Російської імперії досі зроблено не було.

Історії відомо, що з плином часу, та й не без зусиль Російської імперії, до складу якої потрапили українські землі, з лиця землі було стерто Запорозьку Січ, поступово згасала козацька держава Гетьманщина, а українські козаки з другої половини XVIII ст. починають стрімко втрачати свої віками усталені права та привілеї, отримуючи натомість численні обов’язки у вигляді податків і повинностей, що фіксувалися царськими указами на законодавчому рівні.

¹³⁵ Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 124–156; № 6. – С. 460–483; № 10. – С. 115–131; № 11. – С. 143–160; № 12. – С. 332–350.

¹³⁶ Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 560–592.

¹³⁷ Шафонський А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и статистическим писанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – 697 с.

¹³⁸ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 340 – 419; – 1890. – № 9 – С. 399 – 416; 1890. – № 10. – С. 94 – 122; – 1890. – № 11. – С. 252 – 272; 1890. – № 12. – С. 471 – 493; 1891. – № 1. – С. 73 – 97; 1891. – № 2. – С. 232 – 254.

¹³⁹ Лазаревский А. Полтавщина в XVIII в. // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 358 – 374; Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 2 – 18; – 1891. – № 11. – С. 216 – 231.

¹⁴⁰ Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – 1898. – Т. 1 – 2.

¹⁴¹ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.

¹⁴² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократий, семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 2000. – Т. 1 – 2.

¹⁴³ Шандра В.С. Малороссийське генерал-губернаторство 1802 – 1856. – К.: [Державний комітет архівів України], 2001. – 356 с.

¹⁴⁴ Бачинська О. Історія українського козацтва XV – XX ст.: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету – Одеса: Астропринт, 2007. – 104 с.; Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – С. 320 – 328; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне засвоєння). – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.; Бачинська О. Козацтво в “після козацьку” добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса: Астропринт, 2009. – 256 с.

¹⁴⁵ Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. – 1993. – №1. – С. 114 – 119.

¹⁴⁶ Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5 (29). – С. 167 – 168.

¹⁴⁷ Пиріг П. Торгівля спиртними напоями на Чернігівщині у другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3 (27). – С. 160 – 163.

Правова система Російської держави даного періоду також переживала складні часи, пов'язані з кодифікаційними процесами системи законодавства, внаслідок яких було укладено *“Свод законов”* Російської імперії – зібрання у 15 томах і 8 книгах чинних на час його видання законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. Загалом *“Свод законов”* (далі – *“Свод”*) Російської імперії вперше був виданий 1833 р. У подальшому світ побачило ще два дещо змінені та доповнені перевидання 1836 і 1842 рр. Дана кодифікація регулювала всі види суспільних відносин, на основі станового поділу і зберігала свою силу аж до ХХ ст. Аналіз положень *“Свод”* дає змогу відтворювати картину юридичного побуту населення імперії, характеризувати тенденції розвитку державно-правових явищ у ХІХ ст.

Окремий том *“Свода”* Російської імперії Статуту про повинності присвячений Зводу статутів про повинності рекрутську і земські. Зокрема, правовому регулюванню земських повинностей присвячений Статут про земські повинності, а функціонування інституту рекрутства здійснювалося на основі другої частини Статуту про повинності рекрутську та земські – Статуту рекрутського. Юридичні норми видань даного *“Свода”* за 1833¹⁴⁸ і 1836¹⁴⁹ рр. є повністю ідентичними за змістом. У виданні 1842¹⁵⁰ р. вже було внесено певні корективи, уточнення та доповнення, але стосувалися вони переважно Статуту рекрутського. Суть земських повинностей для населення, в тому числі і для козацького, залишалася незмінною протягом даного періоду.

Одразу варто зазначити, що під поняттям *“козаки”* *“Свод”* називає тих військовослужбовців, які офіційно перебували на службі в імператора, і проживали у спеціально створених військових поселеннях у віддалених куточках імперії (Астраханська, Архангельська губернії тощо). Нащадки козацтва на території України за юридичною термінологією *“Свода”* мали назву *“малоросійські козаки”*, оскільки їх коріння сягало часів Гетьманщини, згодом трансформованої у Малоросію, осередками якої були Чернігівська і Полтавська губернії. Малоросійські козаки були частиною сільського населення імперії і згідно з указом 1832 р. входили до розрядів дорівняних до державних поселян, а значить належали до оподатковуваних станів імперії. На ці самі стани було покладено обов'язок відбування рекрутської та земських повинностей.

Як зазначено у *“Своде”*, земські повинності – це відбування обивателями губерній деяких визначених потреб місцевого управління, коли облаштування й утримання їх не прийнято на рахунок загальних державних доходів. Тобто, земські повинності – це такий різновид повин-

¹⁴⁸ Свод Законов Российской империи Государем Императором Николаем Павловичем составленный. Уставы о повинностях рекрутской и земских. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии. – 1833. – 328 с.

¹⁴⁹ Свод Законов Российской империи Государем Императором Николаем Павловичем составленный. Уставы о повинностях рекрутской и земских. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии. – 1836. – 350 с.

¹⁵⁰ Свод Законов Российской империи Государем Императором Николаем Павловичем составленный. Уставы о повинностях рекрутской и земских. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии. – 1842. – 404 с.

ностей, який покладался на місцеве населення певної адміністративно-територіальної одиниці і полягав в утриманні та облаштуванні закладів державної форми власності, а також реалізації інших інтересів держави стосовно здійснення певного різновиду її функцій у даному регіоні. Фактично, держава перекидала частину своїх обов'язків на населення.

Ст. 503 Розділу 1 Статуту про земські повинності¹⁵¹ установлювала, що на козаків було покладено виконання всіх загальних земських повинностей, і деяких спеціальних. Таким чином, законодавець визначав наступні види земських повинностей, що покладалися на малоросійське козацтво на рівні з іншими представниками тих станів, що підлягали оподаткуванню: облаштування й утримання доріг, що з'єднували губернські і повітові міста, а також тих головних державних доріг, які не перебували в спеціальному державному управлінні; на цих самих дорогах, облаштування й утримання необхідних переправ: мостів, гатей і перевозів (якщо останні не перебувають у спеціальному державному управлінні); облаштування й утримання поштових станцій на вищезазначених шляхах сполучення, за умови, що останні не перебувають у спеціальному завідуванні поштової управи, з усіма потребами для нормального їх функціонування, а саме: утримання коней з упряжками, возами і візниками, облаштування і ремонт приміщень, опалення й освітлення в них гостьових кімнат й утримання наглядців, на яких покладался обов'язок стежити за чистотою та придатністю поштових приміщень; потреби з утримання арештантів у місцях позбавлення волі, а також з забезпечення переміщення злочинців і бродяг у місця заслання, а саме – опалення й освітлення приміщень в'язниць, утримання тюремних наглядачів; облаштування, ремонт, освітлення та опалення етапних приміщень; утримання возів для транспортування хворих і покалічених засланих та конвойних; витрати на щеплення проти віспи¹⁵².

Що стосується спеціальних земських повинностей, то відповідно до ст. 503 того самого Статуту про земські повинності зазначається, що всі сільські обивателі, в т.ч. і козаки, повинні утримувати при земських судах певну кількість людей для рознесення посилок (розсильних), а також – утримувати підводи, як сказано у законі для “земських роз'їздів”. Також, на них (окрім удільних селян) покладено обов'язок утримання Канцелярій при Губернських Комісіях Народного Продовольства. Казенні поселяни, а значить і козацтво, були зобов'язані платити жалування волосним головам, старостам і писарям; оплачувати письмові матеріали повітових управ; облаштовувати і утримувати будинки, в яких працювали повітові управи. Поміщицькі селяни натомість утримували будинки дворянських зібрань та канцелярії при дворянських предводителях.

Всі вище зазначені різновиди земських повинностей законодавець відносить до цивільного управління. Крім цього, населення держави бу-

¹⁵¹ Свод Законов. – 1836. – С. 139.

¹⁵² Свод Законов. – 1836. – С. 136.

ло зобов'язане відбувати повинності військового управління, про що зазначено нижче¹⁵³. Якщо говорити про інші класифікації земських повинностей, то всі вони поділялися на загальнообов'язкові та спеціальні, які у свою чергу згідно зі ст. 505, 506¹⁵⁴ були розподілені на щорічні та разові. До щорічних віднесено: ремонт доріг, утримання кінних упряжок, опалення й освітлення приміщень тощо, а до разових – будівництво нових споруд, капітальні ремонтні роботи, поставка різноманітного необхідного провіанту для армії, перевезення казенного майна та ін. Земські повинності могли відбуватися як у грошовій, так і в натуральній формах¹⁵⁵.

Різниця між загальнообов'язковими та спеціальними повинностями полягала в тому, що перші покладалися рівнозначно на всі соціальні верстви та групи населення оподатковуваних станів. Спеціальні повинності призначалися частіше за все для населення певної адміністративно-територіальної одиниці або для якоїсь конкретно визначеної верстви населення за соціальною приналежністю всередині оподаткованого стану. Процедура установа, розподілення та реалізації як першого так і другого видів повинностей була однаковою, про що свідчить ст. 550 Статуту про земські повинності¹⁵⁶. Так, установа грошових повинностей відбувалося лише на основі кошторисів і розкладок¹⁵⁷.

Правовий статус кошторису як обов'язкового елементу земського оподаткування урегульований ст. 508 – 514 Статуту¹⁵⁸. У ньому зазначається, що кошторис – це документ, в якому відображалися всі статті грошових витрат окремої губернії, а також визначалася кількість “всього потреби”, на яку встановлювався грошовий збір. Кошторис приймався на три роки колегією, до складу якої входили начальник губернії, губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, управляючий удільною конторою, а у повітових містах – ще і депутат від купецтва. Обов'язковою умовою укладання кошторисів були пояснення як саме проводилися обрахунки розмірів грошових зборів, зазначалися посилення на норми закону, вказувалися мотиви, умови, причини запровадження кожного конкретного виду земських повинностей. За необхідності, до кошторисів могли вноситися і інші важливі фактори.

Регулювання інституту розкладки було визначене ст. 515 – 530¹⁵⁹. Розкладка – це також документ, який укладався з метою розподілу всього необхідного об'єму земських повинностей, визначених кошторисом, між різними соціальними станами. У законі відзначено, що такий розподіл намагалися робити порівну між населенням, відносно його станових приналежностей, а відповідальними за такий розподіл призначалися обрані депутати, губернатор і віце-губернатор. В подальшому, кошторис і розкладка затверджувалися військовим губернатором і гене-

¹⁵³ Там само. – С. 133.

¹⁵⁴ Там само. – С. 140.

¹⁵⁵ Свод Законов. – 1836. – С. 140 – 151.

¹⁵⁶ Там само. – С. 150.

¹⁵⁷ Там само. – С. 140.

¹⁵⁸ Там само. – С. 141 – 151.

¹⁵⁹ Там само. – С. 143 – 145.

рал-губернатором, після чого їх передавали на розгляд міністрові фінансів, а далі – до Державної Ради, після затвердження якою копії надсилалися до Урядового Сенату.

Статутом про земські повинності передбачено ще один вид повинностей, який має назву надзвичайних і устанавлювався в особливих випадках Височайшим Повелінням¹⁶⁰. Натуральні земські повинності також устанавлювалися вищим державним керівництвом і фіксувалися згідно з загальними правилами у кошторисах. До юрисдикції місцевих державних органів управління вказані повинності не входили.

Главою III Статуту про земські повинності законодавець устанавлював порядок їхнього відбування для населення. Так, грошові збори на потреби земських органів управління зараховувалися до звичайних казенних податей і збиралися разом з останніми в устанавлені терміни. Зберігалися вони Казенною палатою, проте – не змішувалися з коштами, які були зібрані за рахунок податей¹⁶¹. Недоїмки із земських повинностей не знімалися, а пеня за несвоєчасну їх сплату становила 1% на місяць¹⁶². Щодо порядку відбування населенням земських натуральних повинностей, варто зазначити, що вони віддані під юрисдикцію конкретних законів, положень та уставів, відповідно до предметів відробітку. Але законодавець робить уточнення, що ці закони, устами та положення повинні враховувати наступні правила: по-перше, під час відпрацювання натурою не повинно бути використано жодних підрядів; по-друге, – якщо на відбування натуральної повинності потрібне було матеріальне забезпечення та фінансування, то воно також покладалося на населення і затверджувалося особливим кошторисом і розкладкою¹⁶³.

Другою великою групою земських повинностей були повинності, що підлягали Військовому управлінню. До них згідно зі ст. 592 належали: військовий постій, або забезпечення квартирами військових; розміщення військових закладів й облаштування для них приміщень; забезпечення військових на час їх розквартирування всім необхідним; відведення територій для таборів і подальше забезпечення всіх потреб військового табору; відведення пасовищ для коней, що належать військовим; надання в окремих випадках упряжок і візників. Ці повинності також відбувалися як натурою, так і у формі грошових зборів, при цьому грошова форма земських повинностей військового управління згідно зі ст. 594¹⁶⁴ регулювалася загальними правилами Статуту про земські повинності.

Для малоросійського козацтва, яке проживало на території Чернігівської та Полтавської губерній, принципово важливою була ст. 595 вищезазначеного Статуту, у якій мова йде про те, що, час від часу, окремі міста і поселення звільнялися від виконання повинностей по військовому управлінню спеціально виданими положеннями, що було

¹⁶⁰ Там само. – С. 150, 151.

¹⁶¹ Свод Законов. – 1836. – С. 151.

¹⁶² Там само. – С. 151.

¹⁶³ Там само. – С. 143 – 157.

¹⁶⁴ Там само. – С. 161, 162.

характерним для даних територій. Також, варто звернути увагу на ст. 620¹⁶⁵, де визначалися особи, які звільнялися від однієї із найбільш неприємних для населення квартирної повинності: якщо військово-службовець сам мав право користуватися військовим постоем, і на момент розквартирування мав змогу проживати у власному будинку, то такі будинки звільнялися від відбування даної повинності. Можна припустити, що козаки, на момент військової служби звільнялися від поселення у власних будинках військових, оскільки самі були представниками останніх.

Загалом же, військовий постій виконувався населенням у натуральній формі, визначався імператором, узгоджувався між військовим і цивільним керівництвом у повітах та губерніях. Населення на безоплатних засадах надавало військовим місця у своїх будинках чи квартирах, в яких, як сказано у законі, покої повинні були бути “твердые и теплые, в коих печи и трубы были бы безопасны, а кровли, потолки, полы, двери и окончины целы”. Умови, в які поселяли військових, контролювалися спеціальними комісіями, і якщо висновки останніх щодо житлових приміщень були негативними, то у таких випадках господарів зобов’язували робити ремонти.

Якщо господарі не хотіли поселяти сторонніх у своїх будинках, то вони мали право або будувати окремі житлові приміщення для військових, або, власним коштом, винаймати їм житло. Крім надання житла, на населення покладалися обов’язки з опалення й освітлення військових закладів, а також – надання продовольства нижчим військовим чинам у вигляді провіанту і фуражу.

Отже, козацтво, будучи приналежним до селянського прошарку, було зобов’язане на рівні з селянами на основі установлених законом норм відбувати земські повинності цивільного управління і періодично підлягало виконанню таких повинностей по управлінню військовому.

Всі соціальні стани, які підлягали оподаткуванню, також були обтяжені рекрутською повинністю. Не оминула така участь і малоросійське козацтво, хоча, йому неодноразово надавалися певні привілеї з боку вищого державного керівництва стосовно поставки солдатів, оскільки козаки, за своєю суттю, були станом військовим. Регулювання функціонування даного інституту знайшло досить чітке визначення у законодавстві.

До 1842 р., коли в силу вступив новий змінений і доповнений Статут про повинності¹⁶⁶, малоросійські козаки при відбуванні рекрутської повинності керувалися загальними правилами, встановленими для всіх обивателів Російської імперії¹⁶⁷. Проте варто зазначити, що в даний період царський уряд не завжди обтяжував останніх виконанням даного обов’язку через їхні військові заслуги перед імперією. Але згодом стало зрозуміло, що таке зрівняння козацтва з іншими суспільними верствами, поряд з постійними вище зазначеними діями верховної влади, ста-

¹⁶⁵ Свод Законов. – 1836. – С. 163, 174.

¹⁶⁶ Свод Законов. – 1842. – 404 с.

¹⁶⁷ Свод Законов. – 1833. – 328 с.; Свод Законов. – 1836. – 350 с.

ло неможливим, і тому до Статуту 1842 р. видання були внесені зміни – а саме, укладено особливі правила, щодо відбування рекрутської повинності малоросійськими козаками як особливою етнічною соціальною верствою населення.

За Статутом 1836 (1833) р., рекрутські набори призначалися кожного року Височайшими указами у вигляді маніфестів з метою поповнення армії і флоту людьми, або – в надзвичайних ситуаціях для належної обороноздатності країни. Рекрутській повинності в Російській імперії підлягали всі ті стани, які сплачували в казну подушний або відповідний йому податок: міщани, казенні поселяни різних найменувань, удільні селяни, поміщицькі, а також вільні хлібопашці, при цьому – не змішуючись між собою¹⁶⁸. Фактично, козацтво, яке належало до розряду державних селян, також було зобов'язане регулярно постачати рекрутів на службу до війська, але у ст.10¹⁶⁹ до переліку осіб, звільнених від виконання рекрутської повинності, одним із пунктів прописано, що однією із можливостей звільнення обивателів від даного зобов'язання було надання на це вищим державним керівництвом особливих указів і грамот, що, як можна побачити на практиці, і давало можливості для маневрування правовим статусом козаків у відповідності з внутрішньою політикою та інтересами держави.

Процедура поставки рекрутів була побудована таким чином, що кожний стан був поділений на дільниці по 1000 ревізьких душ чоловічої статі у кожній, які у період з 1 листопада по 31 грудня (винятки становили надзвичайні набори) повинні були відповідно до існуючих правил обрати, оформити, забезпечити та надати рекрута для проходження військової служби. Розподіл рекрутської повинності між соціальними станами населення відбувався на основі чітко визначених законом правил¹⁷⁰, що визначали порядок утворення рекрутських дільниць у кожному стані, порядок визначення кількості рекрутів для поставки при кожному наборі і порядок утворення сімейних рекрутських черг. Утворення рекрутських дільниць належало до юрисдикції Казенної палати, господарського її відділу, штат якої і займався складанням списків осіб, що підлягали рекрутській повинності, за кожним повітом. У поселеннях казенних селян формування дільниць починалося з якогось одного кінця губернії і поступово просувалося по всій її території. Якщо у волості залишався “надлишок” людей (менше 1000), то в такому випадку їх приєднували до людей із іншої волості. Точно так було і з повітами. Але, якщо така проблема виникала в губернії – тоді із таких людей утворювали неповну дільницю, відповідно і поставка рекрутів для них регулювалася іншими правилами, зокрема – надавалося право відбування даної повинності в грошовій формі, або в натуральній, але кількість рекрутів постачалася залежно від кількості населення пропорційно тому числу, скільки в повних дільницях припадало осіб на одного рекрута з 1000 його жителів. Кожна дільниця мала свій порядковий

¹⁶⁸ Свод Законов. – 1836. – С. 1.

¹⁶⁹ Там само. – С. 7.

¹⁷⁰ Там само. – С. 8 – 19.

номер. Безпосереднім управлінням справами дільниці займався рекрутський староста, якого обирали з-поміж представників даної дільниці одразу після здійснення набору на термін – до наступної поставки. Підпорядковувався рекрутський староста повітовій управі, а за відсутності останньої – Казенній палаті.

Визначення кількості поставки рекрутів з кожної дільниці після оголошення набору визначалося Маніфестом про набір, а контролювалося Імператорським департаментом Головного штабу, у губерніях – Казенними палатами, а безпосередньо на дільницях казенних поселенців – повітовими управами і сільськими старшинами. Складанням списків осіб, що підлягали рекрутству, у кожній губернії займалася Казенна палата. До таких осіб належали всі чоловіки, які підлягали оподаткуванню і були зареєстровані під час проведення останньої ревізії у спеціальній обліковій рекрутській книзі, веденням якої займалися службовці Казенної палати. До книги після ревізії могли вносити зміни пов'язані з “убылью и прибылью” людей відповідної дільниці. Після оголошення набору такі корективи суворо заборонялися законом. Якщо набір і ревізія збігалися у часі, тоді використовувалися матеріали попереднього перепису населення, а осіб, зарахованих в рекрути, вже не вносили в новостворені списки.

Записували людей так званими сімейними рекрутськими чергами¹⁷¹. Це значить, що в набір одна родина не могла постачати більше одного рекрута, що мало неабияке значення для домашнього господарства, економічного достатку і податкової плати-спроможності решти її членів. У принципі, політика формування сімейних рекрутських черг теж ґрунтувалася на даних засадах. Так, порядковий номер у черзі кожної родини залежав від кількості у ній осіб, що підлягали рекрутству. Тобто, до першої черги при рекрутських наборах входили родини, в яких була найбільша кількість чоловіків, здатних служити у війську (здебільшого – понад 20), до другої – понад 10 і т.ін. Так звані “одиначники” не підлягали рекрутським наборам, але якщо їх було у дільниці надто багато, то в такому випадку держава могла призвати їх до армії, але процедура відбору проходила на основі жеребкування.

При відборі рекрутів діяло також наступне правило: якщо велика родина надала одного рекрута, то наступного, згідно з черговими списками давала родина у два рази менша за кількістю військовозобов'язаних осіб від першої, а наступного – родина у два рази менша від попередньої (другої). Звільнялися від черги ті родини, які склалися лише із сина і батька (не враховуючи жінок), і ті, у яких був лише один повнолітній робітник (18 – 60 років), а решта осіб були малолітніми. Порядок черги міг змінюватися залежно від демографічних змін у родин. У випадку, коли кількість осіб у родині була однаковою, рекрута брали з тієї родини, де було більше робітників, а якщо і останніх було порівну – використовували метод жеребкування. При розподілі повинності всередині родини керувалися наступними принципами: якщо в сім'ї були холості й одружені чоловіки, то в першу чергу до армії заби-

¹⁷¹ Свод Законов. – 1836. – С. 37–40.

рали холостяків, із останніх – старших, але лише за тієї умови, що ніхто із молодших братів не виявляв бажання добровільно присвятити своє життя військовій справі. Якщо всі чоловіки у родині вже були одруженими, до служби повинні були йти бездітні, а коли всі сини вже мали дітей – то доля дітей залежала від волі батьків, за добровільном виявом, або – за жеребкуванням.

Для того, щоб родина відбула свою чергу, але не постачала рекрута, так би мовити, з власних резервів, можна було найняти людину¹⁷², яка б добровільно, за певну платню, пішла в армію замість чергового рекрута, або – придбати квитанцію, яка надавала право не служити в армії. Населенню заборонялося переходити до інших станів, якщо вони не відбули рекрутської повинності згідно зі своєю чергою. У випадку, коли рекрут зникав, або ставав “тимчасово хворим”, на службу брали наступного у черзі.

Законодавець окреслив низку вимог до майбутнього військово службовця. Так, населенню заборонялося надавати до армії чоловіків нездатних до проходження військової служби через стан здоров’я, каліцтво, або – за умови приналежності до іншого суспільного стану. Заборонялося також брати в рекрути людей, які перебували під слідством, або були обвинуваченими кримінальним судом. Вікові пороги для рекрутів становили 18 – 35 років, хоча стосовно даного правила у законі обумовлені певні винятки: так, до армії можна було вступати в межах рекрутських наборів холостякам з доброї волі з 17 років; якщо при наборі черговий рекрут переховувався і був знайдений після 35 років, то з нього обов’язок військової служби не знімався; якщо людина перебувала один рік під слідством за нанесення собі тілесних ушкоджень – то верхня межа призову також опускалася на один рік. Остання категорія зниженого вікового цензу – малолітні юнаки для флоту. Не брали до армії чоловіків, зростом менше 2 аршин і 3 вершків. До того ж майбутній солдат повинен був пройти медогляд, при чому у “Своді” окреслено перелік хвороб, за наявності яких людину до армії не брали¹⁷³.

Крім поставки самого рекрута, громада була зобов’язана нести на собі матеріальний тягар з його спорядження та доставки до війська. На населення було покладено обов’язок сплати коштів до державної казни на воєнну форму (одяг і взуття), на провіант, на жалування та на гербовий папір, на якому проводилося юридичне оформлення військовослужбовця¹⁷⁴. Їх розмір визначався щоразу при кожному новому, виходячи із наступних критеріїв. Так, на провіант на кожного рекрута, жителі тієї дільниці, від якої він вступає до армії, повинні були надати таку кількість коштів, за яку, згідно з установленними цінами на листопад місяць року набору, можна було придбати на тримісячне утримання рекрута 6 четвертників борошна; 4,5 гарнця круп і 6 фунтів солі. До речі, установлена сума на продовольство не змінювалася відповідно до змін цінової політики на продовольчому ринку імперії. На жалування

¹⁷² Свод Законов. – 1836. – С. 77–81.

¹⁷³ Свод Законов. Приложение IX, XIII. – 1836. – С. 324–329, 342–341.

¹⁷⁴ Свод Законов. – 1836. – С. 52–60.

платили по 3 крб. на кожного солдата, а на гербовий папір – 1 крб. за аркуш оголошення, при якому представлялися рекрути, і 1 крб. на квитанцію про зарахування до служби. Крім цього, населення оплачувало витрати на доставку рекрутів і підставних у місця прийому, а також на зворотню дорогу тих, кого не брали, й осіб, які їх супроводжували. Відповідно під час транспортування на годування людей на день на одного чоловіка надавали 3 фунти житнього хліба, один фунт м'яса або риби, $\frac{1}{2}$ гарнця крупи, 7 злотників солі, дві чарки “п'яного” вина, при чому 1 чарка дорівнювала $\frac{1}{18}$ частини відра; на годування коней – 20 фунтів сіна і два гарнця вівця. У законі зазначено ще два пункти витрат під час доставки рекрутів у місця прийому, а саме – на найом квартир, опалення, освітлення, приготування їжі, ремонт підвод і упряжок і на нагороди особам, прийнятих на службу у військо від осіб його стану.

“Свод” передбачав юридичну відповідальність за порушення норм відбування рекрутської повинності¹⁷⁵. До відповідальності могли бути притягнені рекрутські дільниці; відповідальні члени Рекрутських Присутствій; особи, які відповідали за утримання рекрутів у місцях наборів та їх транспортування; особи, які ухилялися від виконання повинності; самі рекрути за скоєння протиправних дій вже під час перебування на службі. Так, наприклад, якщо дільницею не було вчасно поставлено рекрута, то в такому випадку застосовували екзекуцію, при цьому штраф за кожний місяць “прострочки” за одну людину становив 10 крб., а розмір виплат на провіант і на жалування збільшувався вдвічі. Незаконно поставлених рекрутів при виявленні повертали назад (незалежно від терміну служби), а від дільниці вимагали поставки військовослужбовця на його місце на законних підставах. Судові тяжби за “лихоїмство” чекали на хабарників, які допускали махінації при складанні чергових списків. Привселюдним побиттям різкими каралися особи, що ухилялися від військової служби симулюючи хворобу, батогами – ті, що переховувалися, і ті, що умисно завдали собі каліцтва, при цьому останніх при виявленні відправляли до армії. Отже, на законодавчому рівні, згідно зі Статутами 1833 і 1836 рр. було досить чітко врегульовано порядок відбування рекрутської повинності оподаткуванням населенням Російської імперії. Малоросійські козаки, в той період, коли вони не звільнялися від рекрутських поставок імператором за військові заслуги перед державою, повністю підпорядковувалися загальним правилам військової повинності на рівні з тим станом, до якого вони юридично належали – державними селянами. Такий стан речей, скоріше за все, був пов'язаний з політикою асиміляції козацтва як окремого соціального стану серед непривілейованих верств населення з метою остаточного викреслення його із соціальної стратифікації держави як осередку вільнотумства і сепаратизму, що могло в будь-який момент спричинити загрозу інтересам імперії. Але втримати даний політичний курс російським можновладцям вдалося недовго: розуміючи необхідність опори імперії на збройні сили швидкої мобілізації, якими у будь-який момент готові були виступити малоросійські козаки, починається введення

¹⁷⁵ Свод Законов. – 1836. – С. 116–121.

системи заходів – в першу чергу, на юридичному рівні, по збереженню останніх як окремої суспільної верстви населення, хоча і в межах стану казенних поселенців. Одним із її проявів стало введення до “Свода” статутів про повинності 1842 р. видання, а саме – до Рекрутського статуту окремого розділу, присвяченого вступові до військової служби малоросійських козаків. Це було одним із найбільш принципових питань у правовому статусі козацької верстви населення. В Законах про стани (ст. 822) є посилання на те, що права та обов’язки останніх стосовно проходження військової служби та відбуття військової повинності регулювалося Рекрутським уставом і Зводом Військових постанов¹⁷⁶. Розділ VI “Свода уставов” про повинності Рекрутського статуту¹⁷⁷ офіційно установлювала особливості проходження військової служби малоросійськими козаками. Передбачалося (ст. 667–670)¹⁷⁸, що козаки Чернігівської та Полтавської губерній, на відміну від іншого козацтва, замість звичайної рекрутської повинності, повинні один раз на два роки з 15 січня і до 15 лютого з кожних 1000 осіб населення козацької верстви поставити на військову службу по 8 чоловіків. Подальша доля даних осіб регулювалася вже не рекрутськими, а спеціально створеними Присутствіями для прийому малоросійських козаків на службу, які запроваджувалися згідно за розпорядженням цивільного начальника Присутствій (“Предводителя дворянства”), відповідно до правил загального Рекрутського статуту у кожному місті, де є окружне управління цих козаків (за відсутності такого управління – начальником призначали повітового суддю)¹⁷⁹. Відрізнити майбутнього козака-військовослужбовця від інших нижчих військових чинів (саме до них їх і зараховували) можна було навіть візуально (не говорячи вже про юридичний аспект). Законом закріплено (ст. 673), що особам, приналежним до козацьких верств населення заборонялося при традиційному постризі вибривати лоб і потилицю. В усіх юридичних актах Присутствій, козацтво також не втрачало своєї станової приналежності і продовжувало зберігати статус малоросійського козака, що вимагалось законодавством (ст. 674 Зводу статутів про повинності). Матеріальне (ст. 675) забезпечення цих козаків покладалося на їхній козацький стан, який повинен був забезпечити військовослужбовця тримісячним провіантом, жалуванням по 90 коп. сріблом на кожного, і грошима на форму й одяг, вартість якого теж установлювалася законом¹⁸⁰. Сам порядок військової служби і правила повернення козака після її закінчення до цивільного стану закріплено у Зводі Військових постанов.

¹⁷⁶ Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Законы о состояниях. – Т.9. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии., 1842. – С.123

¹⁷⁷ Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Свод уставов о повинностях – Т.4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии., 1842. – С. 136–137.

¹⁷⁸ Там само. – 1842. – С.136.

¹⁷⁹ Там само. – С. 137.

¹⁸⁰ Там само.

Отже, правовий статус козаків згідно з *“Сводом Законів”* 1842 р. у питанні виконання рекрутської повинності набув особливої регламентації, що мало неабияке значення у підтриманні життєдіяльності козаків як окремої суспільної верстви.

Таким чином, малоросійські козаки нарівні з державними поселенцями належали до оподатковуваних станів імперії, і, відповідно, були зобов’язані сплачувати до казки численні податки та відбувати державні повинності. На козаків накладалися грошові і натуральні земські повинності цивільного та військового управління, які в свою чергу поділялися на загальні та спеціальні, щорічні та разові. До загальних повинностей цивільного управління відносилось облаштування та утримання доріг, переправ, мостів, гатей, перевозів, поштових відділень, утримання арештантів, виплати на щеплення проти віспи тощо. Серед спеціальних повинностей, що накладалися на сільських обивателів імперії було тримати розсильних при земських судах, утримання земських підвод, Канцелярій при Губернських комісіях Народного Продовольства, сплата жалування волосним головам, старостам і писарям, облаштування й утримання будинків Повітових Управ та оплати письмових матеріалів для них. Розміри і обсяги земських повинностей по цивільному управлінню встановлювалися на основі кошторисів і розкладок.

Земські повинності військового управління також відбувалися як в грошовій, так і в натуральній формі і, здебільшого, полягали у забезпеченні населенням військових постойв, розміщенні військових закладів та облаштуванні приміщень, відведенні територій для військових таборів, відведенні пасовищ для солдатських коней, наданні, у разі потреби, підвод і підводників.

Незважаючи на те, що козацтво, за своєю суттю, було станом військовим, з 1795 р., воно, нарівні з іншими оподатковуваним населенням Російської держави, зобов’язувалося до щорічної поставки рекрутів на службу до імперського війська. До 1842 р. (року перевидання *“Свода Законів”* Російської імперії) правовий статус козацтва у питанні рекрутської повинності не відрізнявся від загальновстановлених в імперії правил, а з 1842 р. набуває особливої регламентації, що відіграло важливу роль у підтриманні загальної життєдіяльності козацького стану як окремої категорії населення. З цього часу постачання рекрутів з малоросійських козаків набувало регулярного чітко визначеного характеру. Так, один раз на два роки останні поставляли вісьмох солдат з тисячі жителів на службу до війська, при чому – в окремий період (з 15 січня по 15 лютого) і до окремих спеціально створених Присутствій для прийому малоросійських козаків на службу. Крім того, козака було дуже легко відрізнити від решти солдатів навіть візуально: законом заборонялося при традиційному постризі вибривати лоб і потилицю вихідцям з малоросійського козацтва, а при веденні військової документації на чиновників покладался обов’язок фіксації приналежності солдата до даної категорії. Матеріальне утримання козаків-рекрутів покладалося на їх же козацький стан.

Отже, на прикладі функціонування інститутів земських та рекрутської повинності чітко простежується еволюція правового статусу козацького стану кінця XVIII – XIX ст.

Maryna Mits

The Little Russian Cossacks public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. (on the basis of "The Russian Empire Code")

In the article it is examined the Cossacks' legal status concerning their public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. determined by The Russian Empire Code. In particular the special attention is given to the juridical sanction and development of mentioned duties, also to their kinds, processes of realization, forms and dimension of implementation.

УДК 94(477.7)

Людмила Новікова

**КРИМСЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА
У ЗОБРАЖЕННІ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

У статті висвітлюються особливості відображення ролі Кримського ханства в історії козацтва в історіографії у межах Російської імперії в першій половині XIX ст.

У сучасній історіографії достатньо значна увага приділяється історичному аспекту кримсько-українських взаємин, козацько-татарських взаємовпливів. Праці попередніх істориків часто використовуються як джерело, а їх погляди як предмет для дискусії. Однак історична інтерпретація, обсяг і характер історичної інформації часто піддаються зовнішнім впливам, тим більше у періоди, коли історична наука визнається такою, що є найближчою до життя. Саме такі оцінки давалися їй у першій половині XIX ст. На наш погляд, проблема кримського чинника (ролі Кримського ханства) в історії Східної Європи і, зокрема, в історії козацтва набувала особливої ваги у Російській імперії і в українських землях, що входили до її складу у першій половині XIX ст., в умовах періодичного загострення російсько-турецького протистояння. Це зрозуміло з огляду на те, що Кримське ханство довгий час знаходилося у залежності від Османської імперії. Мали місце й інші чинники, що сприяли зростанню уваги і в Російській імперії, і в Україні до історії Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на що вже вказувалося у сучасній українській історіографії. Ми можемо наголосити, наприклад, на існуванні інтересу в освіченому українському суспільстві до власної історії, невід'ємною частиною якої стала історія козацтва¹⁸¹. Козацькі подвиги у боротьбі з зовнішніми ворогами виступали як докази легітимного входження представників козацької старшини до дворянського стану, а

¹⁸¹ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1996. – Р. 2.

акцент на цих подвигах підкреслював суспільне значення козацтва. Все це дозволяє більш докладно зупинитися на аналізі обраної проблеми.

У роботах істориків першої половини XIX ст., що досліджували історію України (“Малої Росії”, “Малоросії”) та Російської держави, роль Кримського ханства та його представників розглядається у контексті проблем виникнення і (або) подальшого розвитку східноєвропейського козацтва, зокрема або передусім українського.

Історіографічними передумовами розробки проблематики став традиційний інтерес до козацько-татарських взаємин в історичній літературі, що торкався історії козацтва, зростання дослідницького інтересу до територій, що історично були місцем контактів козацтва і так званих “кримців”, поширення “Історії Русів”, методична публікація джерел, здійснена завдяки зусиллям О. Бодяньського, дослідницьке відкриття А.О.Скальковським документів, які описані були як архів Нової Січі, формування спеціальної історіографії історії козацтва, а також поступове оформлення історіографії історії Кримського ханства, розвиток регіональної періодици в Україні, на сторінках якої віддавалося місце історичним матеріалам або історико-літературним творам, публікація матеріалів з окресленням самої проблеми стосунків між козаками і “Кримом” у російській центральній періодиці. Так, в журналі “Северный архив” у 1825 р. була надрукована частина праці Г.-А. де Боплана під назвою “О Крыме и украинских казаках в XVII в.”¹⁸².

Певну увагу даній проблемі присвячено у праці С.Богуша Сестренцевича “История о Таврии” (російськомовне видання з’явилося у 1806 р.), що присвячена історії різних народів і держав, які існували впродовж історичного періоду на території Кримського півострова і навіть дещо ширше – на території колишнього Кримського ханства. Автор використовує різні джерела, серед яких – і усні, а саме розповіді запорозьких козаків. Наприклад, говорячи про існування нар. Молочній запруді, побудованій ногайськими татарами, Богуш Сестренцевич посилається на “древнее и достоверное предание, сообщенное нам одним Запорожцем”¹⁸³.

У розділі “Чорноморські козаки” дослідник стверджує, що їх походження зовсім відрізняється від походження донських козаків, і пов’язує його з переселенням у XIII ст. з П’ятигорської області черкаських козаків. Їм дозволили селитися на Дніпровських порогах, однак згодом поляки змусили їх переселитися до Переволочної, де вони мали стати захистом від татар. Однак козаки “не могли противиться орде”, вернулися й оволоділи островом Мала Хортиця. Далі їх поповнювали невдоволені жителі “Чермної Русі”¹⁸⁴.

Автор певним чином перекладає відповідальність на татар у питанні підпорядкування козаків Росії у 1654 р. Козаки, зазначав

¹⁸² О Крыме и украинских казаках в XVII в./Боплан // Северный архив. – СПб., 1825. – Ч. 15, № 11. – С. 321–338.

¹⁸³ Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб., 1806. – Т. 1. – С. 155.

¹⁸⁴ Там само. – Т. 2. – С. 32–33.

С.Богуш Сестренцевич, намагалися чинити опір Польщі, який дворяни польські називали бунтом, і спершу шукали союзу з татарами.

Розглядаючи причини та підстави для війни Іслам-Гірея з поляками, він серед іншого вказує на покровительство козакам та помсту за “Богуслава Хмельницького” (так він називає Богдана Хмельницького), який просив допомоги для “обижених поляками українцев”. Згадуючи про Зборівську угоду 1649 р., історик зазначає, що тоді Іслам-Гірей відокремився від козаків і “росіян” (українців). Значення угоди між Богданом Хмельницьким та кримськими татарами під Озерною у 1655 р. Богуш Сестренцевич оцінює як підкорення завдяки Могамеду (Мохаммаду-Гірею IV) козаків Польщі, говорить про зносини І.Виговського з Могамедом, вказує на військову допомогу останнього гетьману. Розглядає дослідник і діяльність Дороша (Дорошенка)¹⁸⁵.

Згадується у цій роботі і про Олешківську Січ. Щоправда, автор говорить про неї як про острів, на якому знайшли притулок запорозькі козаки під покровительством “турецького імператора”. Згодом, наприклад, А.Скальковський наводить більш докладні відомості про цю Січ, і вказує на її підпорядкування кримському ханові, виділяючи в історії запорозького козацтва ханський період¹⁸⁶.

Російський історик М.Карамзін, розглядаючи історію виникнення запорозького козацтва, звертає увагу на роль цивілізаційного (без використання терміну) протистояння у релігійній формі, що призвело до утворення на значно давнішій соціальній основі військової християнської республіки на півдні Дніпра. Козаки, які там зосереджувалися, взяли на себе обов'язок бути захисниками литовських володінь від “кримців” та турків¹⁸⁷. Кількісне зростання козацтва історик ставить у пряму залежність від підкорення “Росії” татарами. Його погляди на козацтво як християнську республіку у своїй основі поділяють цілий ряд сучасних істориків козацтва, як запорозького, так і донського. Наприклад, А.Скальковський розвиває ідею подібності запорозького козацтва до західноєвропейських чернечо-лицарських орденів, а В.Броневський, досліджуючи історію донського козацтва, також згадує про християнську республіку козаків, які взяли на себе захищати Литву від “кримців” та турок¹⁸⁸.

В “Історії Русів”, що до 1846 р. поширювалася у рукописах, а також зазнала фрагментарної публікації на сторінках низки видань з історії України і козацтва, питанням взаємин між козаками та татарами приділяється достатньо значна увага. Можна згадати фрагмент, який майже дослівно у своїй роботі згодом повторює М.Маркевич. Так, описуючи зустріч Менглі-Гірея (слідуює “Історії Русів”, насправді Мохаммада-Гірея IV) під Озерною з Богданом Хмельницьким, автор “Історії Русів” висвітлює

¹⁸⁵ Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского. – Т. 2. – С. 311–314, 317–318, 321.

¹⁸⁶ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 2. – С. 21–54; Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб., 1806. – Т. 2. – С. 43.

¹⁸⁷ Карамзин Н.М. Предания веков: Сказания, легенды, рассказы из “Истории государства Российского”. – М., 1988. – С. 433–434.

¹⁸⁸ Броневский В. История Донского Войска. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. 29.

спробу хана вплинути на союз гетьмана з Московською державою. На його думку, "...такое соединение причинствовать будет к вечной вражде на козаков и на Московию от всех соседствующих держав, между которыми Малороссия, по положению своему, есть первым или всегдашним сборищем или плацем..."¹⁸⁹. Звертає на себе увагу майже дослівна подібність окремих місць цієї праці у порівнянні з роботою Богуша Сестренцевича. Останній зазначає, що "для запорожцев Украина была наградою военных подвигов их, или плодом побед их над турками и татарами"¹⁹⁰. В "Історії Русів" читаємо, що Пренцлав Лянцкоронський вів боротьбу проти турок, татар і волохів, а "плодом сих перемог (підкреслено нами.-Л.Н.) було відібрання від турків і татар Малоросійських земель над Дністром і в гирлі Дніпра, од часів нашестя Батієва загарбаних"¹⁹¹. Без ґрунтового текстового аналізу важко стверджувати, що Богуш Сестренцевич був знайомий саме з "Історією Русів", у нього наведені більш точні відомості, однак він був знайомий зі спільним джерелом.

Значне місце у своїй роботі відвів аналізу козацько-татарських взаємин Д.Бантиш-Каменський. Загалом вийшло кілька видань його "Истории Малой России". Ми використали для аналізу третє видання. Вже при характеристиці своїх джерел Д.Бантиш-Каменський, згадуючи про працю Г.-А. де Боплана, зазначає, що у цього автора докладні відомості про запорожців, "перед которыми вместе с Тавридою трепетали все области Турецкие..."¹⁹². Інформацію про татарів та їх стосунки з козацтвом містили також праці П.Шевальє, Лесюра. Останній, зазначає у характеристиці його праці Д. Бантиш-Каменський, розглядав зміну етнічної ситуації в місцевостях, що згодом стали територією козацтва, починаючи від киммерійців і закінчуючи татарами XIII ст., які поділилися на царства і тим сприяли приумноженню козацтва¹⁹³. Серед джерел історика, з яких він черпав необхідну інформацію – праці Енгеля, Пасторія, „Історія Русів”, документальні пам’ятки – "Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государством" тощо.

Зв’язок між історією Кримського ханства та історією козацтва з особливою рельєфністю зображується автором у IX розділі першого тому, де виклад матеріалу охоплює час від появи дніпровських козаків до доби Сигізмунда I¹⁹⁴. Зокрема, при розгляді особливостей дніпровського козацтва, Д.Бантиш-Каменський знову звертає увагу на їх успішність у війсьній боротьбі з Кримським ханством і зауважує: "Сражаясь с соседями своими, Татарами, посягавшими на их свободу, защищая оную, приобыкли они к победам"¹⁹⁵. Так само, опираючись на відомості Г.Ф.Міллера, історик вказує на татар як один з елементів кооптації козацтва за умови визнання грецької віри. В межах історії козацтва істо-

¹⁸⁹ История Руссов. – М., 1846. – С. 134.

¹⁹⁰ Богуш Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб., 1806. – Т. 2. – С. 41.

¹⁹¹ Історія Русів. – К., 1991. – С. 50.

¹⁹² Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1842. – Ч. 1. – С. XVIII.

¹⁹³ Там само. – М., 1842. – Ч. 1. – С. XIX, XXI.

¹⁹⁴ Там само. – С. 93 наступні.

¹⁹⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – С.98.

рія взаємин з татарами або державою, до якої вони входили – Кримського ханства постає як взаємини сторожі християнської Польщі проти “невірних”, тобто використовується теза про “цивілізаційний” конфлікт. Поряд з цим поступово набуває оформлення історіографічне поняття про життя на кордоні між державами та культурами, де вектори протистояння не були стабільними і супроводжувалися об’єднанням проти третьої сторони та запозиченнями у сусідів. Так, Д.Бантиш-Каменський вказує на те, що назву “козак” “днепровские островитяне” прийняли від татар, “желая дать средство Сигизмунду I оправдать себя, подобно Мегмеду, на случай жалоб султана или Хана Крымского”¹⁹⁶.

Д.Бантиш-Каменський вказує на випадки успішних дій козацьких лідерів (іноді у союзі з ногайськими татарами) проти Кримського ханства, головними мотивами діяльності часто виступає політична помста. Прикладом є діяльність Євстафія Дашкевича, який “вместе с ногаями причинил ужаснейшее опустошение в Тавриде”¹⁹⁷.

У праці іншого відомого історика України цього періоду, М.Маркевича, більше знаходимо проявів особливостей романтичної історіографії. Робота поділяється на дві частини: історичний виклад та публікація джерел. У першій частині автор використовує характерне джерело істориків-романтиків – “Історія Русів”, наводить з неї цитати, використовує сюжети¹⁹⁸.

Для прикладу можемо взяти згадану вище історію про ставлення хана до союзу Богдана Хмельницького з Московською державою під час переговорів Хмельницького з кримським ханом під Озерною восени 1655 р. Коментуючи цитовані з “Історії Русів” відомості, М.Маркевич говорить про на короткозорість самого хана, який, вказуючи на небезпеку для України “неминучих” війн інших країн з Московською державою, не передбачав поступове поглинення цією країною потенційно ворожих їй народів. Разом з цим він зазначав, що хан знав, що “...Малороссия была для Крыма оплотом против Москвы, и что царское войско на походе на Крым должно было проходить украинские степи”¹⁹⁹.

М.Маркевич відображає різні аспекти стосунків між козацтвом та Кримським ханством, вплив Кримського ханства на становище в українських землях. Його розповідь має більш світський характер, увага зосереджується на політичних моментах, а не на протистоянні цивілізаційного характеру, вказується на періоди ворожих стосунків і дипломатичних відносин та союзів. Поряд з цим при поясненні дій Петра Сагайдачного, який сприяв відновленню православної ієрархії в Україні у 1620 р., історик вважає за доцільне наголосити на важливості релігійного чинника в його протистоянні з татарами-“магометанами”²⁰⁰.

М.Маркевич розділяє українське козацтво і окремо виділяє запорозьке. У формуванні козацтва він виділяє окремі періоди. Перший

¹⁹⁶ Там само. – М., 1842. – Ч. 1. – С. 101.

¹⁹⁷ Там само. – С. 103.

¹⁹⁸ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С.344.

¹⁹⁹ Там само. – М., 1842. – Т. 1. – С.368.

²⁰⁰ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 103 – 104.

період пов'язаний з чорними клобуками, другий з монгольською нава-лою, внаслідок якої люди, що не визнали владу ханів, тікали на Дніп-ровські острови та у Древлянську землю (Полісся). Запорозьке козацтво формується як відповідь на набіги кримських татар. Тому, як зауважує М.Маркевич, до Піотрковського сейму запорожців ще не було.

Багато уваги М.Маркевич приділяє стосункам козацьких гетьманів та кошових отаманів з Кримським ханством. Поділяючи історію Малоро-сії на шість періодів, історик окремо наголошує на стосунках з Кримсь-ким ханством впродовж другого періоду, коли вона знаходиться під управлінням виборних гетьманів. Характерну рису цієї доби М.Маркевич бачить “в полном разгуле страстей”. У той самий час “Запорожцы заста-вляли трепетать и Хана Крымского, и Султана Турецкого”²⁰¹.

Законодателем Запорозької Січі і першим кошовим отаманом М.Маркевич називає Є.Дашковича, що був “для татар опаснейший враг и истребитель”²⁰². Незважаючи на таке визначення образу Є.Дашкевича, автор вказує на різний характер його стосунків з “крим-цями”. Тим самим знову бачимо тенденцію, як помітив для “Історії Ру-сів” В.В.Кравченко, зображати діячів козацтва не лише як пошукачів козацького хлібу²⁰³, а як представників суспільства, яке схильне до ди-пломатичного вирішення проблем у спілкуванні з іншими народами та країнами. В свою чергу, представники Кримського ханства зображу-ються як такі, що здебільшого стоять на заваді дипломатичного шляху, не дотримуються угод тощо. З іншого боку, несталість міжнародних відносин, союзів М.Маркевич розглядає як тимчасове явище, прита-манне “тим часам” (XVI ст.)²⁰⁴.

Дипломатичне спілкування з представниками Кримського ханства сприяло зростанню авторитету козацтва у Великому князівстві Литов-ському. Це ми можемо побачити у сюжеті, що стосується відносин між Є.Дашкевичем та “Сайдет-Гіреєм”, перший внаслідок переговорів пере-творив хана з ворога на друга князя Сигізмунда I.

Значне місце відводиться добі Богдана Хмельницького. Розглядаю-чи його союз з Кримським ханством, історик намагається пояснити, чому на допомогу гетьману прийшов Тугай-бей, а не Іслам-Гірей, і вка-зує на мир султана з Польщею та потреба в участі татар у війнах самої Порти²⁰⁵.

При зображенні подій Зборівської битви 1649 р. М.Маркевич вда-ється до критики польських істориків, які ігнорували дії козацької сто-рони. Гіпертрофована форма такої критики аж до замовчування ролі татар вміщена в “Історії Русів”. М.Маркевич також зазначає, що у польських істориків: “...действуют с нашей стороны одни Крымцы, ко-заков как будто бы не было”²⁰⁶. Однак пояснень цьому історіографіч-ному казусу М.Маркевич не наводить, а саме відсутність у представ-

²⁰¹ Там само. – М., 1842. – Т. 1. – С. 4.

²⁰² Там само. – С. 8, 27, 30.

²⁰³ Там само. – С. 38.

²⁰⁴ Там само. – С. 27, 34–35.

²⁰⁵ Там само. – С. 169 – 170.

²⁰⁶ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 242.

ників Речі Посполитої розуміння козацької сторони як суб'єкта міждержавних відносин.

Історик приділяє увагу питанням, які не допускали остаточного зближення Кримського ханства і козацтва, зокрема, Хмельницького, серед яких “измены хана”, страждання українського суспільства внаслідок татарських набігів²⁰⁷.

“Изменою хана”, наприклад, пояснюється невдача Хмельницького у битві під Берестечком. Поряд з цим самі ці зради автор намагається пояснити і вказує на таку причину, як пошук Хмельницьким протекції з боку московського царя. Автор вказує на можливу катастрофічність цього союзу для України внаслідок дії зовнішніх сил, передусім з боку Кримського ханства: хан об'явив гетьману, що “эта протекция сделает решительную и невозвратную гибель всей Малороссии; что если сбудется желание гетмана и царь примет их в свое покровительство, то он, хан, приведет в Малороссию все войска Крымские, Польские и Турецкие”²⁰⁸. Зрадою та набігами хана визначилися і події під Жванцем²⁰⁹.

Багато місця відводить М.Маркевич і переліку “походів кримських ханів” або “набігів кримських татар” на територію українських земель у складі Великого князівства Литовського, “Польщі”, “Малоросії”²¹⁰. Історик намагається зобразити козацтво як активний суб'єкт політичних подій і вказує на попереджувальні походи запорожців у відповідь на слухи про підготовку татар до набігу, на походи як помсту за попередній напад, на визвольні походи з метою звільнення бранців, на морські походи як окремий елемент військового мистецтва²¹¹.

Історик запорозького козацтва А.Скальковський відомий розробкою концепції подібності запорозького козацтва чернечо-лицарському ордену, призначеному для боротьби з мусульманськими країнами. Поряд з цим він висловлює думку більш світського характеру, про призначення військових братств донських, “малоросійських” і запорозьких козаків для оборони слов'янських держав від турецьких і переважно ногайських набігів. Кримське ханство постає як один із двох найважливіших (поряд з Польщею) сусідів Запорозжя, але стосунки з ним відбувалися головним чином як стосунки між козаками та ногайськими татарами, яких А.Скальковський називає “першою лінією ханства”. Історик у низці робіт дав загальну характеристику цим стосункам, які мали постійний характер, саме завдяки сусідству. При цьому “торговля их соединяла, а границы, пастбища, рыбные ловли и охота были источники вечных их распрей”. Дослідник вказує на низку подібних рис у козацтва та ногайських татар і відмічає, що особливо схожі вони були “в глубокой древности”. Однак християнська віра внесла значні відмінності у феномен козацтва. Так, козаки мали братися до зброї лише за необхідності, для оборони від “бусурман”, тоді як татари жили на кордоні з метою

²⁰⁷ Там само. – С. 38, 57–59, 369.

²⁰⁸ Там само. – С. 284.

²⁰⁹ Там само. – С. VIII.

²¹⁰ Там само. – С. 22, 32, 39 та ін.

²¹¹ Там само. – С. 43.

наступальної війни. Взагалі історик схильний у конфліктах між козаками та татарами бачити ініціаторами саме останніх²¹².

Деякі матеріали, що прямо чи опосередковано торкалися історичних сюжетів, пов'язаних з історією Кримського ханства, зустрічаємо і в українському (як підготовленому у Харкові і у широкому сенсі) альманасі (“українському літературному збірнику”) “Молодик на 1844 год” (СПб., 1844). Як і у розглянутих вище прикладах, ці фрагменти подаються у контексті історії козацтва, історії України. Таку тенденцію ми спостерігаємо в літературному творі А.Кузьмича “Набег в степи”²¹³, у публікації окремих розділів з праці М.Берлінського “Историческое обозрение Малороссии и города Киева” (зокрема, присвяченого обранню Мазепи на гетьманство, що починається згадкою про перший кримський похід)²¹⁴.

Автор нарису історії Катеринославської губернії, що взагалі поділяв негативну точку зору на козацтво, виражену в імператорському маніфесті від 3 серпня 1775 р., зазначав, що на території цієї губернії запорозькі або черкаські козаки з'явилися як братство, вороже татарам (“крымцам”), об'єднане обіцянкою воювати безупинно проти “невірних”. Серед іншого, автор згаданого нарису висловлював і таку точку зору, що козаки здобували козацький хліб на території сусідів, і були більше причиною ненависті ханів, ніж захищали від їх нападів. Територія Катеринославської губернії, на його думку, поступово стала спірною територією між запорожцями, що її “привласнили” та татарами, які нею оволоділи раніше²¹⁵. Тема “права на територію степу” повторюється й у цитаті з “одной старой рукописи”, яку наводить І.Срезневський, характеризуючи поняття “Україна”: “...Область Галицкая и Владимирская, и Вольнь, и Подоль, и Область Киевская, и Черниговская, и Северская, и Слободская земли, и степь Татарская”²¹⁶.

Отже, аналіз корпусу історичних праць, створеного в межах Російської імперії у першій половині ХІХ ст. показав, що тема стосунків козацтва і кримських та ногайських татар (як підпорядкованих Кримському ханству) була однією з головних проблем для дослідження або висвітлення. Це характерно для робіт загального, регіонального і спеціального характеру (що зосереджувалися на історії козацтва). В них відображено вплив кримського чинника на формування принципів організації і діяльності козацтва, на перебіг української політичної історії в добу козацької державності, на життя у татарсько-слов'янському (передусім українському) прикордонні тощо.

²¹² Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 г. // Памятная книжка Таврической губернии. – С. 363 – 364; Скальковский А. Сношения Запорожья с Крымом, 1743. Материалы для истории Новороссийского края // Одесский вестник. – 1841. – 6 сент. (№ 72); Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 45 – 48.

²¹³ Молодик на 1844 год, украинский литературный сборник, издаваемый И.Бецким. – СПб., 1844. – С. 123.

²¹⁴ Там само. – С. 163.

²¹⁵ Историческое введение // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / Сост. Ген. Штаба капитан В.Павлович. – СПб., 1862. – С. 3–4.

²¹⁶ Срезневский И.И. Запорожская старина. – Харьков, 1833. – Ч. 1, отд. 2. – С.39.

The Crimean factor in Cossacks history in representation of historians in the first half of the XIX c.

In the article it is revealed the peculiarities of the representation of the role of Crimean khanat in Cossacks history in historiography within Russian empire in the first half of the XIX c.

УДК 94(477.7) Чайковський "18"

Єлена Хаджиніколова

**МИХАЛ ЧАЙКА-ЧАЙКОВСЬКИЙ (ГЕНЕРАЛ МЕХМЕД САДИК-ПАША)
ТА БОЛГАРИ У ТУЛЧИНСЬКОМУ САНДЖАЦІ ДОБРУДЖІ
(40-70-ті рр. XIX ст.)**

Стаття Єлени Хаджиніколової написана болгарською мовою. В зв'язку з цим ми пропонуємо розгорнуте резюме українською мовою.

У 60-70-х рр. XIX ст. політична діяльність Михала Чайковського проходила в болгарських землях, що знаходились в складі Османської імперії. Існує значна бібліографія по цьому питанню в Болгарії. Михаль Чайковський в зазначений час був пов'язаний з болгарським церковним і національно-визвольним рухами. Свою політику, здебільшого, він проводить в Добруджі і Бессарабії на основі власних інтересів. В 1870 р. Османська Порта вводить обов'язкову турецьку мову для командування драгунських дружин Чайковського і він, подає у відставку, а згодом повертається в Україну.

Автором першої в Болгарії публікації про М. Чайковського була його дочка Кароліна Суходольська, яка розповіла про діяльність батька в польському "Східному агентстві" в Стамбулі і у "Християнському полку поляків і слов'ян" османської армії під час Східної війни 1853-1856 рр. Під час війни М.Чайковський з зазначеним полком або, як його ще називають в історичній літературі "Оттоманським козацьким військом" зайняв Бухарест і попрямував у Бессарабію. Султан призначив його керівником Добруджі, а згодом – командувачем османськими військами на Балканах і в Румелії. Діяльність М.Чайковського в цей період досліджена багатьма болгарськими авторами, матеріали яких використані у данній публікації.

Заслуга вивчення ролі М. Чайковського в болгарському освітньо-церковному русі належить видатним історикам літератури Івану Шишманову і Михайлу Арнаудову. М.Чайковський підтримував митрополита Іларіона Макаріопольського і Неофіта Бозвелі в боротьбі за незалежність болгарської церкви. Свою діяльність він здійснював завдяки підтримці відомих політичних діячів Адама Чарторійського, Олександра Екзарха, Теохара Піколо і Стояна Чомакова.

М.Чайковський взяв активну участь у болгарському національно-визвольному русі, відомі його зв'язки з Георгієм Мірковичем з болгарського міста Слівен – членом "Чорного кабінету" Али-паші, директором Болгарського центрального училища в Болграді (тепер Одеська об-

ласть). Таким чином діяльність М.Чайковський була пов'язана з Добруджею, Бессарабією, з політикою Таємного Центрального Болгарського Комітету в Бухаресті та зі створенням його Мемуара /1866-1867 рр./ і "Союзу польської еміграції" в Стамбулі.

Зазначені питання діяльності Михая Чайковського (генерала Мехмед Садик паші) в болгарських землях висвітлюються в запропонованій публікації на основі аналізу періодичної преси XIX ст. з залученням архівних матеріалів і болгарської історичної літератури.

МИХАИЛ ЧАЙКА-ЧАЙКОВСКИ (ГЕНЕРАЛ МЕХМЕД САДЪК ПАША) И БЪЛГАРИТЕ В ТУЛЧАНСКИ САНДЖАК НА ДОБРУДЖА (40-70-те години на XIX в.)

В България се намират запазени и публикувани спомени на Михаил Чайковски от дъщеря му Каролина Суходолска, които се издават на български език в "Сборник за народни умотворения наука и книжнина" (София)²¹⁷. Изборът на България,направен от родственичката на Чайковски и осъществяването на българско издание е най-важното свидетелство за мястото, което се отреждат на нашия народ в политиката на Михаил Чайковски през 40-70-те години на XIX в. на Балканите. К. Суходолска събира и издава всичко, което тя има оставено от баща ѝ, отнасящо се до връзките му с българи. Спомените отразяват главно участието на наши сънародници в състава и битките на Дружината от "турско-славянски казаки и драгуни" през Кримската война (1853–1856), а също и по-късното разположение на неговите войници по българските земи. Дружината от "турско-славянски казаки и драгуни" е известна и като "Християнски полк" от поляци и славянски доброволци. През 1866 г., когато полкът е при Сливен, Чайковски (Садък паша) навлиза в дейността на българското революционно движение. През 1850 г. той приема исляма и името Мехмед Садък паша.

Документите, публикувани от К. Суходолска, ризкриват най-напред емигрантската дейност на Чайковски в Париж, където той работи заедно с Адам Чарториски в хотел "Ламберт". В полските среди той проявява интерес към националноосвободителното движение на южните славяни и по тази причина се свързва с българина Александър Екзарх, който му помага да дойде в Цариград и да навлезе най-напред в българското просветно-църковно движение.

Ал. Екзарх произхожда от Стара Загора. Той идва в Париж да учи математика и медицина. Става аташе в турското посолство във френската столица и успява да спечели приятелството към българите на френските управляващи среди²¹⁸. По тази причина той придружава Жером Бланки в пътуването по българските земи през 1841–1842 г. През 1848 г. Ал. Екзарх се установява в Цариград като редактор на българския вестник, в. Цариградски вестник" (1850-1860). През тези години

²¹⁷ Суходолска К. Българите в неиздадените мемоари на Чайка-Чайковски (Садък паша) //Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1894. – Кн.10.

²¹⁸ Валери П. Между два свята. Българите в Румелия (XVIII – XIXв.). – София, 2005. – 423 с.

той се включва в църковно-просветните борби на своя народ и подкрепя материално редица български училища и видни цариградски българи, които се борят срещу Патриаршията. През 1866 г. Ал. Екзарх се връща в Париж и отново става съветник в турското посолство във френската столица, изпълнявайки тази длъжност до 1876 г.

Според К. Суходолска Михаил Чайка-Чайковски (Садък паша (е роден през 1804 г. в с. Халчинец, Житомирски окръг на Киевска губерния (Украйна). Баща му е дворянин, почетен съдия в Киев и депутат в Полската Диета. Чайковски участва през 1830 с чета в Юлската революция (Франция), включвайки в състава ѝ хора от родните си земи. След резгрома на революцията той се заселва в Париж. Във Франция се свързва с поляка Адам Чарториски и тук твори най-хубавите си литературни произведения: „Верни хора“, „Кърджали“, „Стефан Чарнецки“, „Казашки повести“, „Украинките“, „Кошовата“, „Украински Хетман“ и др.

К. Суходолска проследява също живота на баща си в Цариград, където той идва през 1841 г. заедно с Адам Чарториски и те двамата създават известната „Източна агенция“. К. Суходолска обаче не познава връзките на Садък паша с българите и с българското църковно-просветно движение в турската столица. Тя знае само неговата дейност като военен през 1850-1870-те години в българските земи. По тази причина тя отделя главно внимание на „Християнския полк“ на поляци и славяни със „славянско командване“, който участва в битките през Кримската война (1853-1856), а също в сраженията при Силистра и в Румъния. Садък паша влиза в Букурещ през войната, става управител на града и оттук се отправя за р.Прут и Бесарабия. Когато турската армия отстъпва на левия бряг на р.Дунав, Садък паша става управител на Добруджа, бейлер-бей на Румелия, укрепва се в Тесалия, Косово поле, Скопие и Битоля.

К. Суходолска отбелязва, че във войските на Садък паша има българи, тя отдава нужното внимание на българското участие в определени моменти от дейността на неговата армия и се спира по-подробно на квартируването през 60-те години на неговите войски при Сливен. Тя прави опит да опровергае и обвиненията на български автори, че баща ѝ през 1867 г. разбива български чети в Сливенския балкан като върховен командир на турските войски на Балканите и Румелия. (Обвиненията се свързват с четата на Панайот Хитов, а слуховете за тях потвърждава Филип Тотю).

През 1870 г. Портата въвежда турски език в командването на казашките и драгунски дружини на Садък паша, а това би извършило потурчване на славяните в тях. Тогава Садък паша, в знак на протест, подава оставка и се връща в Украйна. През руско-турската война от 1877-1878 г. Садък паша се стражава на Балканите срещу Русия.

К. Суходолска обстойно запознава читателя с военните успехи на своя баща, но в крайна сметка не успява да посочи неговите връзки с българите, както през Кримската война (1853-1856), така и в годините на българското национално-освободително движение. Представата ѝ за участието на баща ѝ в българското църковно-просветно движение е

също крайно бедна. Спомените, публикувани от К. Суходолска в България, обаче намират широк отзвук в българските среди и предизвикват интерес към баща ѝ в българската научна общественост.

Първият отзвук на публикацията на К. Суходолска в България е в средите на литературните историци, които се заемат с изучаването на творчеството на Чайковски, за което К.Суходолска не може да създаде необходимата голяма представа. Творчеството на Чайковски става предмет на научни изследвания на видни български академици и професори от XIX–XX вв., а техните съчинения запазват актуалност и в наши дни.

Както вече се посочи, М.Чайковски е в Цариград през 40-те години на XIX в. и тук се свързва с българското църковно-просветно движение, а тези негови връзки са неизвестни. Пръв, който обръща внимание на влиянието на Чайковски върху нашите църковни дейци е Иван Шишманов. Видният български професор и литературен историк проследява взаимоотношенията на Чайковски с Неофит Хилендарски-Бозвелията²¹⁹. Неофит Хилендарски-Бозвели е възпитаник на Хилендарския манастир на Атон. Той е известен автор на български учебници, учител е и е един от първите българи в Цариград, който се противопоставя на Патриаршията (40-те години на XIX в.). Заедно с Иларион Макариополски той поставя началото на организираното национално движение за църковна самостоятелност и създава неговата програма.

Според Ив.Шишманов Чайковски в турската столица успява да се сближи и да помогне в началните действия на Неофит Бозвели, Иларион Стоянович (Макариополски) и др. Той успява да направи това, защото е особено близък с Константин Огнянович, сърбин и преподавател по славянски и западни езици в Гръцката семинария на остров Халки (край Цариград)²²⁰. К. Огнянович установява връзките на Чайковски с българите в църковното движение.

Ив. Шишманов поставя началото в изучаването на дейността на Чайковски в Цариград, а неговото дело се продължава от Михаил Арнаудов, автор на забележителната биография на Неофит Хилендарски-Бозвелията²²¹. В това съчинение за Н. Хилендарски-Бозвелията отново се открояват връзките на Чайковски с К.Огнянович, малко познатия деец на българското църковно движение. Според М. Арнаудов К.Огнянович се свързва с цариградските българи благодарение на своето участие в църковното движение във Враца от 20-те години на XIX в. Враца е първото огнище на българските борби, което пламва през 20-те години на XIX в., заедно с движението в Скопие. През тези години К. Огнянович се бори с Димитраки Хаджитошев и с неговите синове. Те всичките застават смело срещу Търновския гръцки митрополит, поставяйки българските искания за бъдещото организиране на авто-

²¹⁹ Шишманов Ив. Студии из областта на Българското Възраждане //Сборник на Българската Академия на Науките. – Кн. 6. – С.1916.

²²⁰ Пак там. – С.186; Шишманов Ив. Един непознат труд на Неофит Бозвели, неговата цена за историята на нашето Възраждане. – София, 1901.

²²¹ Арнаудов М. Неофит Хилендарски-Бозвели (1785-1848 г.): Живот – дело – епоха. – София, 1930.

номията на Българската църква. Д. Хаджитошев и неговите синове търпят редица страдания, причинени им от гърците във Враца.

След смъртта на Димитраки Хаджитошев К. Огнянович напуска Враца и се установява в Цариград, където се свързва с Неофит Хилендарски-Бозвелията. Когато Чайковски идва в Цариград, той се насочва към К. Огнянович и така успява да навлезе в българските църковни среди и да се сближи с Н. Хилендарски-Бозвелията. М. Арнаудов счита, че К. Огнянович е сърбин.

В Цариград Чайковски благодарение на К. Огнянович става съпричастен към политиката на водачите на църковните борби, сред които е и Н. Хилендарски-Бозвелията. Чайковски има заслугата за това, че привлича към българската църковна програма интереса на турските политици: Риза паша и Мехмед-Али паша. В това свое поведение Чайковски се крепи от френското правителство, от А. Чарториски, от Ал. Екзарх (Стара Загора), от Теохар Н. Пиколо (Търново) и от д-р Стоян Чомаков (Цариград). Тези твърдения на М. Арнаудов относно приятелите на Чайковски в турската столица се приемат и от д-р Христо Стамболски, който също пише за пребиваването на Чайковски в Цариград²²².

М. Арнаудов се спира на Казашките полкове на Чайковски, които се създават в навечерието на Кримската война (1853-1856 г.). Според автора тези полкове изразяват най-точно планове на своя командир за въстановяване на Казашката сеч. Поради тези свои стремежи той се насочва към българите, защото търси съюзници в Добруджа. Тази политика на Чайковски е важен етап в неговото пребиваване на Балканите през 50-60-те години на XIX в., когато той вече се насочва от българското църковно движение към българското национално-освободително, революционно движение.

Политиката на Чайковски към Добруджа се проследява точно в съчиненията на Велко Тонев, виден български историк, известен познавач на миналото на областта в епохата на Българското Възраждане²²³. В. Тонев открива приятелите на Чайковски в Добруджа, а това са руските преселници в Тулчански санджак на областта. За периода от XVIII – началото на XIX в. в Добруджа се заселват от Руската империя (в делтата на река Дунав (донски казаци – некрасовци). След тях идват от Кубанска област великоруски разколници (староверци”, “старообрядници” или липовани), които също се настаняват в делтата на Дунав. Руските преселници живеят и в градовете на Тулчански санджак – Тулча, Бабадаг и Мачин. Те образуват и селата: Саръкьой, Журиловка, Руска Сава, Карнали, Гиздир и Татарица. В Добруджа идват малоруси (запорожки казаци), които се настаняват отново в делтата на Дунав и образуват селата Кетерлез, Караорман, Летя, Стара Килия. Запорожките казаци влизат в конфликт с “великоруските разколници”. Те подкрепя Чайковски през Кримската война (1853-1856) и са заедно с него на страната на Портата. В резултат руската армия опус-

²²² Арнаудов М. Неофит Хилендарски-Бозвели. – С. 580, 612; Стамболски Хр. Т. Автобиография. Дневници. Спомени. – София, 1927. – Т. 1. – С. 392.

²²³ Тонев В. Добруджа през Възраждането. – Варна, 1973. – С. 20–21.

тошава техните селища. Около средата на XIX в. в Доуджа идва сектата “руски скипци”.

В българската историография най-добре е позната сектата на “староверците,” която живее изцяло в Тулчански санджак. Руското население в Добруджа е между 11000 – 15000 души, а сред него най-многобройни са “великоруските разколници” (“староверци,” старообрядници, липовани). Половината от общия брой на руско население е в Тулчански санджак и живее в град Тулча. В санджака и в град Тулча има също многобройно българско население. Това привлича вниманието на Чайковски към българите в Северна Добруджа.

През втората половина на XIX в. Портата се заема да укрепи своите позиции в Тулчански санджак, а това тя иска да направи чрез “османизиране” на българското учебно дело в него²²⁴. Идеята за учебната реформа възниква през 1865 г. и е дело на Митхад паша. През 1871 г. Портата прави опит да я въведе и свиква Тулчански педагогически събор. Проектът на Митхад паша се подкрепя от Тулчанския мютесариф.

В Тулча има също полско агенство, което поддържа постоянен свой контингент от войска. Според В.Тонев полското агенство в Тулча е свързано със Садък паша, който се опира на старейшините и свещениците на “руските старообрядци”²²⁵. Казак-алаятът на Чайковски набира също своя състав от казаците в Добруджа. Така борбите на българите срещу “османизирането” на българските училища в Тулчански санджак се преплитат отново с интересите на Садък паша в Северна Добруджа.

На Тулчанския събор от 1871 г. в град Тулча подробно се спира Никола Ив. Ванков²²⁶. Според автора местоработата на този събор е неочаквана с избора на неговото месторазположение, след като първите три учителски събора са в Стара Загора и в Пловдив (1868-1870). Друг важен момент в работата на Тулчанския събор е, че той се организира от Али бей, дясната ръка на Митхад паша. Ванков, използвайки спомените на Тодор Икономов от Тулча, пише, че целта на организаторите е да се поставят българите “под бдителното око на турската администрация”²²⁷. От друга страна, Чайковски в Цариград не само с българите, но е свързан и с католишкия манастир “Сан Бенедето”.

Според Арнаудов, когато през 1848 г. Русия иска поляците да напуснат Цариград, то Чайковски приема исляма и се свързва с Портата²²⁸. Тогава Портата иска да въведе турски език в командването на Казак-алаята, премахвайки от него украинския език. Така Чайковски се принуждава да скъса с Портата и да се върне обратно в родните си земи.

Б. Пенев също заема видно място сред ярките български учени, литературни историци, които се интересуват от живота и делото на Чай-

²²⁴ Пак там. – С. 80; Ванков Н.Ив. История на учебното дело в България от край време до Освобождението. – Ловеч, 1903. – С.157–158.

²²⁵ Тонев В. Добруджа през Възраждането. – С.200; Гросул В.Я. Польская политическая эмиграция на Балканах //Балканский исторический сборник. – Кишинев, 1970. – С.23–68.

²²⁶ Ванков Н.Ив. История на учебното дело в България. – С.158.

²²⁷ Пак там. – С. 158; Икономов Т. Мемоари// Сп.Искра. – София. – Год. VI.

²²⁸ Арнаудов М. Неофит Хилендарски-Бозвели. – С. 553, 661–662.

ковски и от неговото влияние върху българите²²⁹. Според Б. Пенев влиянието на Чайковски е особено силно върху творчеството на Добри Войников от Шумен. Това се дължи на струпването в града на полски емигранти след революциите в Европа от 1848 г. и след Полското въстание от 1863 г. Поляците в Шумен са добре приети от турските власти, които им дават служби на инженери, военни, музиканти и др. Чайковски живее в Шумен благодарение на своя Казашки полк, който гвартирува в града.

Характерно за творчеството на българските литературни историци е, че те отделят преди всичко внимание на приносите на творбите на Чайковски, без да се спират на неговите политически цели в българските земи.

Б. Пенев дава оценка на повестта “Кърджали”. Той пише и за среща на Чайковски с Адам Мицкевич в Бургас през 50-те години на XIX в. Така Б. Пенев иска да докаже по-цялостно влиянието на полската литература върху българските творци от Възраждането, които възприемат стремежите на Полша към свобода и независимост.

Б. Пенев се спира и на благотворното влияние на Франция и нейните буржоазни революции върху българите, осъществено чрез полските емигранти в българските земи. Полша е съпричастна към българските революционни комитети, а това се доказва от статиите в полския вестник “Независимост”. Така възниква въпросът за кои революционни комитети пише този вестник и какво е участието на Чайковски в българското национално освободително движение през 60-те години на XIX в.

Трябва да се посочи, че квартируването на Казак-алаятът при Шумен силно вълнува българските ученици в Чехия, свързани с българското дружество “Напредък” във Виена. Български ученици в Чехия виждат в поляците в Шумен (включително и в Чайковски) свои защитници на националните им интереси в Добруджа²³⁰. Страхът на българите в Чехия е преди всичко от татарските преселения в областта, създадени чрез появата на татарския град Меджидие.

В българската историография се проявява силен интерес към влиянието на полското освободително движение върху националноосвободителните борби на нашия народ. Такова влияние се установява в годините на работата на Тайния Централен Български комитет (ТЦБК), но не се търси връзка в тези взаимоотношения с Чайковски (Садък паша). Първи опит за откриване на такава връзка през годините на ТЦБК от 1866–1867 г. и през времето на съществуването на “Черния кабинет” на Али паша в Цариград прави Стоян Заимов. Този въпрос възниква благодарение на спомените на Теофан Райнов, участник в “Черния кабинет”. Т. Райнов разказва своите спомени от тези години на Стоян Заимов, който ги публикува.

²²⁹ Пенев Б. История на новата българска литература/под ред. Б.Йоцов. – Т.VII, ч.2.; Българската литература през втората половина на XIXв. – София, 1936 – С.756.

²³⁰Васил Д. Стоянов в Чехия (1858-1868)//Документи за българското национално-освободително движение. – Praha, 2004. – С. 112–113, 134–135, 137–138.

Заимов Ст. в своите “Етюди върху Записките на Захари Стоянов” се спира на “Черния кабинет”, създаден през 1868 г. от Али паша с началник Шнайдер ефенди, включващ и поляци-емигранти²³¹. В “Черния кабинет” влизат българи, чийто началник е Манол Иванов, виден униатски деец от българското църковно движение в Цариград през 60-те години на XIX в. През 1868 г. М. Иванов се свързва и Българското Благодетелно Братство “Просвещение” в турската столица, организация която играе важна роля в църковните борби. В създаването на Братството участват дейци от “Черния кабинет”, но съмишленици на ТЦБКв Букурещ и близки помощници на Манол Иванов и Теофан Райнов. В “Черния кабинет” влиза и д-р Георги Миркович от Сливен, който обаче е в конфликт с Т. Райнов и сътрудниците на ТЦБК в Букурещ.

Д-р Г. Миркович, без знанието на Али паша, но с удобрението на Манол Иванов, се заема да организира въстание във Видински санджак с пари на “Черния кабинет”. Работата на д-р Миркович се подпомага от Теофан Райнов и българската емиграция в Букурещ, а Георги Живков, също член на “Черния кабинет”, но и на Търновския клон на ТЦБК, се определя за наблюдател на действията на Райнов и Миркович. Работата на “Черния кабинет” пропада, защото българинът митрополит Доротей Софийски разкрива, според д-р Миркович, подготвяния заговор. Тогава д-р Миркович е арестуван и изпратен на заточение.

Според Ст. Заимов дейността на Т. Райнов в “Черния кабинет” е известна не само на Манол Иванов в Цариград, но и на българската емиграция в Букурещ. Тя се следи от среди на Тайния Централен Български Комитет (ТЦБК), свързани с Христо Сариев (Гълъб войвода) в Цариград. През 1866–1869 г. Хр. Сариев като “таен куриер” на ТЦБК, а по-късно и на революционните среди в Българския Революционен комитет в Букурещ, пренася през 1867 г. “Мемоара” на ТЦБК, за да го връчи на Султана.

Ролята на Чайковски в работата на ТЦБК от 1866–1867 г. би могла да се проследи чрез спомените на д-р Г. Миркович, отпечатани от Стефан Караков²³².^{12a} Според тези спомени д-р Миркович се свързва с Казашките части на Чайковски при Сливен през 1866г. и влиза по тяхно желание в “Черния кабинет” на Али паша. Тогава д-р Миркович се запознава с митрополит Доротей Софийски, който се намира в Берковица. Тогава д-р Миркович съобщава на митрополита за четата на Филип Тотьо. По този начин д-р Миркович прави съпричастен Доротей Софийски към четническото движение и към дейността на българите в “Черния кабинет”. Той обаче използва връзките на видния български църковен деец с българите от този кабинет на турския шпионаж, за да обвини митрополита не само за свой предател, но и за предател на четата на Филип Тотьо. Садък паша става жертва на този конфликт в средите на българите, а резултатът е, че срещу него тръгват обвинения-

²³¹ Заимов Ст. Миналото. Етюди върху “Записките” на Захари Стоянов. – София, 2004. – С. 38–46, 60, 62, 64.

²³² Караков Ст. Диарбекирски заточеници. – София, 1946; По пътя на страданието (Д-р Георги Миркович). – С. 108–115, 117, 119–120.

та за трагичната съдба на четата на П. Хитов в Сливенския балкан от 1867 г. В основата на обвиненията срещу Садък паша лежи фактът, че д-р Миркович съобщава на Доротей Софийски за предстоящото премианаване на четата на Ф.Тотьо, която също е разбита от турските войски. Според Ст. Каракостов д-р Миркович не само обвинява митрополит Доротей в предателство на Филип Тотьо, но той го обвинява и в предателска дейност спрямо българските чети от времето на ТЦБК в Букурещ.

Борбите в “Черния кабинет” стават във времето, когато при Сливен се разполагат за известно време казашките части на Садък паша. Така в крайна сметка би могло да се каже, че предателството на българските чети е дело на Чайковски (Садък паша). Каква е истината относно връзките на Садък паша с българите от “Черния кабинет” през 1866–1867 г.

Крумка Шарова разглежда връзките на Чайковски с българското националноосвободително движение с оглед идеите на полските среди в Париж около в. “La Pologne”²³³. Поред Кр. Шарова Чайковски идва в Цариград като съмишленик на френската политика на Балканите, свързан с в. “La Pologne” в Париж. В. “La Pologne” започва да излиза през 1848 г. на френски език под редакцията на Сиприан Роберт, преподавател в катедрата по славистика на Колеж дьо Франс и автор на съчинението “Les Slaves de la Turquie”. Вестникът е печатен орган на “Славянското дружество” във френската столица, ръководено от поляка Адам Чарториски, който се бори за “Нов славизъм”. “Славянското дружество” има клон в Италия (Торино и Венеция), Швейцария и в Чехия (“Словенска липа” в Прага). В централния му клон в Париж влизат девет българи, сред които Кр.Шарова разчита и името на д-р Стоян Чомаков. Помощник на А.Чарториски в “Славянското дружество” е Михаил Чайковски.

“Славянското дружество” иска да установи силни позиции на полската емиграция в Тулча (Тулчански санджак на Северна Добруджа) и подкрепя българите от целия санджак. Това го пише Кр.Шарова, когато определя основните стремежи на създадената от А.Чарториски “Източната агенция” в Цариград с нейните подразделения на Балканите. “Източната агенция” в Цариград се ползва с подкрепа на Гарашанин в Сърбия и се свързва със сръбската национална идея за “Сърбия като Пиемонт на Балканите”. Тя обаче има основни задачи в Добруджа, а на този въпрос досега никой не обръща внимание.

Шарова счита, че събитията на Балканите от 1866–1868 г. привличат вниманието на полската емиграция в Цариград около А. Чарториски и М.Чайковски, които в тези събития предпочитат да се опрат на българите. За тях настъпва благоприятния момент за осъществяването на своите цели. Връзката с българите се прави чрез поляци, участници в Полското въстание от 1863 г.и чрез създадения в 1866 г. “Li union des émigrés polonais” (1866–1871). Намесата на “La union des émigrés polonais” в бълга-

²³³ Шарова Кр. Славянското дружество в Париж и неговият вестник “La Pologne” за балканските народи (1848-1851) // Векове. – 1983. – № 3. – С. 8-13.

рското освободително движение се извършва чрез ТЦБК в Букурещ (1866) и чрез неговия “Мемоар” от 1867 г.²³⁴

Садък паша ходатайства пред Портата за “Мемоара” на ТЦБК посредством Исидор Копернички, професор до 1863г. в Киевския университет, а след това професор в университета в Краков. Според Кр. Шарова Ис. Копернички е член за известно време и на българското читалище “Братска любов” в Букурещ (1866–1867), чиито дейци са видни радатели на националноосвободителните борби на своя народ.

Чайковски иска конфедерация на християнските народи, възглавена от Портата²³⁵. Той се бори за автономия и използва поражението на Австрия в австро-пруската война и симпатиите на Сърбия към Полша. В тази негова политика на Балканите негов главен помощник става Гарашанин в Сърбия. Как Садък паша се опира на българите при своята политика в Тулчански санджак.

В българската историография успоредно вървят две групи учени, едните които се обединяват около стойността на литературното творчество на Чайковски, а другите които търсят неговото участие в българското националноосвободително движение и българския църковен въпрос. Ако се върнем отново на тези изследователи на творчество на Чайковски (Садък паша) в България, то сред тях се нарежда и Ванда Смоховска-Петрова, съвременен литературен историк²³⁶. Нейната монография, посветена на творчеството на Чайковски, отделя внимание и на връзките на Садък паша с български революционни дейци. Когато А.Чарториски създава в Париж “Хотел Ламберт”, тогава М.Чайковски пише във френската столица своите “Казашки повести” (1837), искайки да демонстрира своята казашка народност и да спечели поляците за възстановяването на Казашката сеч. Българите издават части от неговите “Казашки повести” в списание “Читалище” (1872) в превод на Георги Бенев от чешки език²³⁷. През 1839 г. М.Чайковски издава романа си “Кърджали”, който през 1874 г. също се превежда на български език от Стефан Ботев, брат на Христо Ботев. Преводът е от чешки език, а романът се отпечатва като подлисник във в.”Знаме” на Христо Ботев²³⁸. Пръв обръща внимание на това издание на “Кърджали” Иван Кр.Стойчев.

Ново издание на “Кърджали” започва през 1878г. във в.”Марица” в Пловдив от Тодор Н.Шишков. Тогава Кирил Ботев, брат на Хр.Ботев, спира публикацията и прави нов свой превод във в.”Съединение” (1882-1884)²³⁹. През 1884 г. “Кърджали” се издава в отделна книжка от

²³⁴ Sarova Kr. La Union des émigrés polonais (ZEP) et les mouvements de liberation dans les Balkans // Etudes Balkaniques. – 1973. – № 4. – p. 62–67.

²³⁵ Пак там. – p. 65.

²³⁶ Смоховска-Петрова В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. – София, 1964; Същият. Михаил Чайковски и българският църковен въпрос до Кримската война (1853–1856) // Известия на института за литература. – Кн.14–15; Същият. Михаил Чайковски (Садък паша) и Българското Възраждане. – София, 1973.

²³⁷ Смоховска-Петрова В. Михаил Чайковски (Садък паша) и Българското Възраждане. – С.100–120.

²³⁸ Пак там.

²³⁹ Пак там.

Кирил Ботев. През 1899 г. “Кърджали” се издава и като драма в Стара Загора.

Романът “България” също се издава на български език, но след Освобождението на България. Най-напред той привлича вниманието на Любен Каравелов и той го препоръчва във в. “Независимост” (1873). Преводът се прави едва през 1896 г. в Сливен от Петър Папанчев, който високо се оценява от Йордан Йовков и от Емил Георгиев²⁴⁰.

В.Смоховска-Петрова се спира и на обвиненията срещу Чайковски, че се бие срещу български чети в Сливенския балкан през 1867 г. Тези обвинения тя възприема от Иван Кр. Стойчев, автор на първото съчинение, посветено на Казак-алаята на Чайковски²⁴¹.

Ив. Кр. Стойчев е високо ценен военен историк, чийто личен архивен фонд се пази във Военния музей в София²⁴². Той обаче счита, че Казашката армия на Садък паша не е добре приета от българите, защото при Сливен през 1866-1867 г. се бие срещу четата на Панайот Хитов в Сливенския балкан, опирайки се на твърдения на Ф.Тотьо²⁴³.

От друга страна, както вече се каза, М. Чайковски е привърженик на униатството и чрез Ал. Екзарх и френското правителство иска да изпрати български стипендианти в колежа в Бабек, за да се даде възможност българи да учат във Франция. Той иска също да се създаде българска печатница в Цариград, която да работи с материалната подкрепа на лазаристите. Чайковски поставя пред Портата въпроса за френски консул във Варна, пребивава в Цариград с френски паспорт като член-кореспондент на Историческия институт в Париж със задача да проучва историята и етнографията на славянските народи в Османската империя.

В.Смоховска-Петрова също пише, че веднага щом Чайковски приема исляма и името Садък паша той получава разрешение да формира Казашки полкове (Първият ескадрон от казашките войски веднага заминава за Одрин, а вторият ескадрон е в състав от българи и славяни и участва в Кримската война (1853-1856) на страната на Портата). Полкът се бие при Силистра, Букурещ и и заеме позиция на р. Прут. След войната полкът се изтегля в Шумен. През 1864 г. Садък паша се настанява при Сливен.

В.Смоховска-Петрова открива един много важен факт от живота на Садък паша сред българите в Сливен, който е свързан с политиката на Султана от 1846 г. за създаване на български училища, подчинени на Портата. Тази идея се възприема според нея от Садък паша и д-р Миркович през 1866 г.²⁴⁴ Те двамата изработват проект за “Учредяване на главни български училища”, а проекта се удобрява при условие, че училищата са турско-български. Миркович и Садък паша са склонни на

²⁴⁰ Пак там.

²⁴¹ Стойчев Ив.Кр. Казак-алая на Чайковски. – София, 1944. – С.197.

²⁴² Смоховска-Петрова В. Михаил Чайковски (Садък паша) и Българското Възраждане. – С.58.

²⁴³ Пак там. – С.150.

²⁴⁴ Смоховска-Петрова В. Михаил Чайковски (Садък паша) и Българското Възраждане. – С.197.

отстъпка, но Портата отхвърля сътрудничеството им и не им се доверява в своята по-нататъшна политика.

В. Смоховска-Петрова, която е литературен историк и проявява интерес към литературното творчество на Чайковски, подобно на В. Тонев и Кр. Шарова, прави опит да навлезе в политическия смисъл на връзките на Садък паша с българите. Тя обаче не успява да проникне във взаимоотношенията на д-р Миркович в “Черния скабинет” и по тази причина не може да установи причините за обвиненията към Садък паша във връзка с българските чети. От друга страна, връзките на Садък паша с д-р Миркович благоприятстват за политиката на двамата спрямо българите в Тулчански санджак в Добруджа.

Михаил Чайковски идва в Цариград и се свързва с българския църковен въпрос, издигайки се във видна политическа личност благодарение на средите на в. “La Pologne” и на “La Union des émigrés polonaises”, свързани с Франция и с руските емигранти в Тулчански санджак на Добруджа. В литературата се посочва, че Чайковски помага на ТЦБК в Букурещ и на неговия “Мемоар” от 1867 г., но това той прави благодарение на участието на д-р Г. Миркович в “Черния кабинет” на Али паша. Своята политика той иска да осъществи чрез Портата, която не приема обаче проекта за турско-български училища и провежда своя самостоятелна политика спрямо българите в Тулчански санджак на Добруджа.

Най-близкият сътрудник на М. Чайковски (Садък паша) в политическите борби на ТЦБК е д-р Г. Миркович от Сливен, възпитаник на Киевската семинария, на Френския.

Католически колеж (Бабек) в Цариград и на Медицинския университет в Монпелие (Франция). Д-р Миркович е един от водачите на униатското движение на българите в Цариград и един от участниците в делегацията до Папа Пий IX от април 1861 г.

Веднага след като се връща от Рим, през 1861 г. д-р Миркович става директор на българската гимназия в Болград (Бесарабия). В Болград той престоява до 1864 г., а после през Браила отпътува през 1866 г. за Сливен, за да се срещне със Садък паша.

Срещата на д-р Миркович със Садък паша в Сливен се описва много вярно от Симеон Табаков. Според Табаков Миркович идва в Сливен през 1866 г., за да изработи проект за смесени българо-турски училища²⁴⁵. Планът пропада, защото турците не го приемат.

С. Табаков не знае нищо повече за връзките на Садък паша с д-р Миркович през 1866 г., макар че знае неговото участие в “Черния кабинет” на Али паша, ръководен от Манол Иванов²⁴⁶. Помощник на д-р Миркович в “Черния кабинет” той счита Теофан Райнов, а неговият предател е митрополит Доротей Софийски.

²⁴⁵ Табаков С. Опит за история на град Сливен. – София, 1924. – Т.2. – С.234.

²⁴⁶ Пак там.

С. Табаков пише, че Садък паша е авантюрист, неговия полк се съставя главно от българи от Сливен и е известен като “Български казашки полк.”²⁴⁷. Той счита, че Садък паша се бори за освобождението на Полша чрез казаците в Добруджа. Тези намерения насочват Садък паша към Тулчански санджак. Садък паша също се обвинява от Ф. Тотьо за действия срещу български чети в Сливенския балкан през 1867 г.²⁴⁸

Ако обаче се върнем на истинските задачи на политиката на Садък паша, насочени към Тулчански санджак, то град Тулча е известен на европейската дипломация и в града имат свои консули Русия, Австро-Унгария и Германия. Когато от началото на XIX в. в Тулчански санджак идват руски преселници, града добива важно стратегическо значение преди всичко за Русия²⁴⁹. Когато д-р Миркович и Садък паша изработват проекта за смесените турско-български училища те двамата искат преди всичко да укрепят българския елемент в Тулчански санджак.

Садък паша не е чужд на планове на ТЦБК (1866) и подкрепя неговия “Мемоар”, а свидетелство за това са непубликувани спомени на д-р Г. Миркович, запазени в Българския исторически архив при Народната Библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в София²⁵⁰. Миркович според тези спомени е повикан от Садък паша, веднага щом се образува ТЦБК през 1866 г. в Букурещ. Веднага щом се учредява ТЦБК Садък паша иска д-р Миркович да се свърже с Али паша и да състави “Черния кабинет” в Цариград. “Черният кабинет” е на Али паша, но е дело на Садък паша. Това не знае Т. Райнов и не може да го съобщи на Ст. Заимов в своята изповед пред него. Ст. Заимов знае обаче, че задачите на “Черния кабинет” са насочени към църковните борби²⁵¹.

Садък паша иска да използва създадената заплаха за турците от ТЦБК, за да ги принуди да направят отстъпки в българския църковен въпрос. Това той може да направи чрез българи-униати, сред които са известни М. Иванов и д-р Миркович. В замяна на турските отстъпки Садък паша и д-р Миркович са слонни да приемат смесени българо-турски училища. Тази идея се подкрепя също от Тодор Шишков и от Никола Михайловски от Търново²⁵².

Никола Михайловски е брат на Иларион Макариополски, приятел и съратник на Никола Хилendarски-Бозвелията от 40-те години на XIX в. Като използва тази своя връзка с българското църковно движение, Садък паша иска да установи приятелство и с българите в Тулчански санджак чрез д-р Миркович.

Главният предател в турския шпионаж д-р Миркович счита митрополит Доротей Софийски, нему Миркович приписва обвиненията и четите в Сливенския балкан²⁵³. Важното е, че към връзката му с митро-

²⁴⁷ Пак там. – С. 249-263.

²⁴⁸ Пак там. – С. 252.

²⁴⁹ Чилингиров Ст. Добруджа и нашето Възраждане. – София, 1917. – С. 61-73.

²⁵⁰ Български исторически архив при Народната Библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в София (далі – НБКМ-БИА). – № ПА-3127.

²⁵¹ НБКМ-БИА. – № ПА-3127.

²⁵² Пак там.

²⁵³ Пак там.

полит Доротей става съпричастен и Райнов, който не се доверява на Миркович в своята мисия при руските емигранти и при Мацини в Европа през 1869 г.²⁵⁴ Д-р Миркович подкрепя в дейността на ТЦБК само неговата политика в църковните борби.

Садък паша в църковните борби подкрепя българите, но се опира на българската емиграция в Одеса. Тези тайни връзки на Садък паша са известни на Пандели Кисимов, виден деец на проруската българска емиграция в Букурещ, обединена около Добродетелната дружина в Букурещ (50-70-те години на XIX в.)²⁵⁵. От друга страна, както вече се посочи, в историографията Садък паша се счита, че е под френско влияние и работи с френското правителство.

За Садък паша много информация се съдържа и в българския печат от 50-70-те години на XIX в. Това отношение на българския печат отново се подчинява на българските интереси в Тулчански санджак.

По времето на Кримската война (1853-1856) действията на полка на Садък паша привличат вниманието преди всичко на в. "Цариградски вестник", издаван в турската столица от Александър Екзарх. През 1854 г. Садък паша идва в Шумен, посрещнат от Али паша (Черкезинът), заемайки се с формирането на три ескадрона конница и една военна част²⁵⁶. Армията му се нарича "Казашка отоманска войска", от която конницата преминава на служба към Англия и става "резервна конница" на английската войска²⁵⁷. Казашкото тяло от войници е под прякото ръководство на Садък паша и на Султана²⁵⁸. Тези т. нар. "отоманските казаки" формират Първи полк, който идва през 1856 г. в Тракия (Сливен, Ямбол и др.) в състав от три ескадрона. На първи януари 1856 г. трите ескадрона, в които има българи, влизат тържествено в Сливен, посрещнати от каймакама, кадията, мюфтията и членове на меджилиса. Тези ескадрони се наричат "Султанова християнска войска"²⁵⁹. Те идват в Сливен от Одрин, заклети от Одринския гръцки митрополит. Българите пряко се командват от Кабразлъ Мохамед паша.

Българите при Садък паша обявяват, че бранят не само Царството на Султана, но и всички мюсюлмани. Духовенство, български кметове и еврейският рабин посещават Садък паша, за да му изкажат благопожелания за Нова година. Повечето от тях са от православната вяра²⁶⁰.

Казашкият отомански полк е под командата на полковник Киркор. Членове на неговия щаб са полковник Пандърлъ бей, чиновник, и Хабиб ефенди, управител на казашката канцелярия.

Първи полк с командир полковник Киркор обхваща 42 християни: 28 българи, 4 бошнака-мюсюлмани и 10 руснака от Бесарабия и от

²⁵⁴ Пак там; Заимов Ст. Миналото. Етюди върху "Записките" на Захари Стоянов.

²⁵⁵ Кисимов П. Исторически работи. Нашите школа преди половин век // Българска сбирка. – София, 1898. – Год.V, кн.2. – С.132.

²⁵⁶ Цариградски вестник. – 1854. – Год. IV. – №. 162 от 27. 02. 1854.

²⁵⁷ Пак там. – Год.V. – № 249 от 05.11.1855.

²⁵⁸ Цариградски вестник. – Год.V. – № 249 от 05.11.1855.

²⁵⁹ Пак там. – Год.VI. – № 260 от 21.01.1856.

²⁶⁰ Пак там.

Украйна²⁶¹. Те дават клетва през 1856г. при Сливен пред Садък паша, върховен казашки комендант, а също пред чиновниците на Садък паша, пред Сливенския каймакам, пред членовете на меджлиса, пред българските чорбаджии и пред много жители християни и мюсюлмани²⁶².

При Сливен Садък паша приема протосингела на Одринския митрополит и членове на Сливенския меджлис (мюсюлмани и български чорбаджии), за да им благодари за доверието им към него като ръководител на “Християнската мюсюлманска войска”. В Първи полк Садък паша включва още 20 доброволци – българи, гърци, бошнаци.

През 1858 г. при Лариса Мехмед Садък паша е произведен генерал на Отоманските казаци²⁶³. От Лариса той се изпраща в Янина и Арта, за да поеме охраната на границата с Гърция в Епир и Тесалия. В началото на 1860-те години Садък паша поема охраната на цялата гръцка граница от Копларис до Кокодос, създавайки три казарми в Кърдица, Ермия и Карда²⁶⁴. Командир на войските по гръцката граница е известният от Шумен Али паша Черкез.

През 1860 г. генерал Мехмед Садък паша е бейлербей на Румелия и комендант на драгуните и отоманските казаци. През 1865 г. полкът се изпраща в Монастир (Битоля) и тогава наброява 20,000 души, повечето от които са българи²⁶⁵. Казашката част, която се ръководи от полковник Киркор, се поема от поляка Тосцимински. Драгуните се ръководят от славянина Муха. Свещеник на казаците и на драгуните в полка е монахът Тикоцин от Стара Полша, участник в Полското въстание от 1863 г. Сега казашките войски заедно с българите в тях образуват Полска (Чуждестранна) Легия²⁶⁶.

Интересите на Садък паша са към българите в Тулчански санджак на Добруджа. Вниманието на българския печат се свързва по тази причина с тази политика на Садък паша, а отношението към него във в. “Македония” и във в. “Дунавска зора” се изразява с оглед неговото отношение към д-р Миркович, турския шпионаж и българските чети в Сливенския балкан от 1867 г.

Когато Садък паша при Сливен през 1866 г. изработва с д-р Миркович “Проект за турско-българските училища”, то този проект се отнася за българските училища в Тулчански санджак. По тази причина срещу него застава чрез в. “Македония” и Тодор Икономов от Тулча²⁶⁷. Борбата срещу проекта за българските училища в Тулчански санджак се води от в. “Македония”, чиято редакция събира протестни подписки на българи от Сливен.

²⁶¹ Пак там. – № 263 от 11. 02. 1856.

²⁶² Пак там.

²⁶³ Пак там. – Год.VIII. – № 373 от 05. 04. 1858.

²⁶⁴ Пак там. – № 394 от 30.08.1858; Пак там. – Год. IX. – № 17 от 22.04. 1861.

²⁶⁵ България (вестник). – 1860. – Год.II. – №55 от 09.04.1860; Въсток (вестник). – 1865. – Год.I. – №3. – 25. 05. 1865.

²⁶⁶ Въсток (вестник). – 1865. – Год. I. – №3 от 25. 05. 1865.

²⁶⁷ Македония (вестник). – 1868. – Год.II. – № 21 от 20.04.1868.

Във в. “Македония” също широко се отразява дейността на войската на Садък паша в Одринско, Сливенско и край Цариград през 1860-те години. Първите информации датират от 1867 г., когато “Турско-казашкият полк” от Сливен отпътува за Одрин, за да охранява Цариград. Във вестника се пише, че полка е добре приет от населението на Сливен, макар че немският печат разпространява, че той се бори с “разбойници” българи и турци в Балкана²⁶⁸. Главните “огнища на българските разбойници” са Търново, Свищов и Русе, а те се “направляват от Българския комитет във Влашко”²⁶⁹ (става въпрос за дейността на ТЦБК през 1866–1867 г., чийто главни комитети според в. “Македония” са в българските земи: в Търново, Свищов и Русе. Тези комитети създават “Мемоара” от 1867 г. и техните среди формират читалище “Братска любов” в Букурещ през 1866 г.) В. “Македония” знае за връзките на Садък паша с ТЦБК и с неговите чети, знае също за слуховете, разпространявани сред българите за Садък паша, но не ги счита през 1867 г. за истински.

През 1868 г. в. “Македония” променя отношението си към Садък паша и вече го обвинява за разбиването на българските чети през 1867 г.²⁷⁰ Позицията се променя с оглед интригите на д-р Миркович през 1868–1869 г. към българи, участници в турския шпионаж, а в. “Македония” не застава на страната на д-р Миркович.

През 1870 г. в. “Македония” отново има добро отношение към Садък паша. Той се нарича “Благ и добър”²⁷¹, помества се “Благодарствено писмо” на българите от неговия полк за неговите грижи към тях²⁷². Така в. “Македония” реабилитира видния деец и му отдава заслужената благодарност.

През 1868 г. отношение към политиката на Садък паша към българите взема в. “Дунавска зора”, който изразява недоволство от неговите връзки с Франция в Добруджа²⁷³. По тази причина за него се пише, че е поляк, изпратен от Париж в Цариград той е според в. “Дунавска зора” в казашкият полк, за да “спре всякакви въстания на българите”²⁷⁴ и да “коли българите”²⁷⁵.

В. “Дунавска зора” счита, че в Добруджа (Тулчански санджак) Садък паша се крепи само от липованите, които са “турски шпиони”, враждебни на Русия²⁷⁶. В. “Дунавска зора” в действителност изразява политиката на в. “Народност” и на среди от ТЦБК, с които влиза в конфликт д-р Миркович. Тези среди са недоволни от интригите на д-р Миркович в “Черния кабинет” на Али паша. Тези среди са също недоволни, че Миркович работи със Садък паша в полза на френската полити-

²⁶⁸ Пак там. – 1867. – Год. I. – №33 от 15. 07. 1867.

²⁶⁹ Пак там; Бурмов Ал. Избрани произведения. В 3-х т. – София, 1974. – Т.2. – С. 139; Нушев Цв. Български Таен Централен Комитет (1866-1869): Дисертация... к.и.н. – София, 1992.

²⁷⁰ Македония (вестник). – 1868. – Год. II. – № 41 – 49 от 04. 11. 1868.

²⁷¹ Пак там. – 1870. – Год. IV. – № 44 от 25.04.1870.

²⁷² Пак там. – № 50 от 16. 05.1870.

²⁷³ Дунавска зора (вестник). – 1868. – Год. I. – №11 от 22. 01. 1868.

²⁷⁴ Пак там.

²⁷⁵ Пак там.

²⁷⁶ Пак там. – № 42 от 09. 09. 1868.

ка в Тулчански санджак (Добруджа). Те подкрепят руската политика в региона.

Остър противник на Садък паша е Любен Каравелов, председателят на Българския Революционен Комитет в Букурещ (1869-1872). Своето отношение Каравелов отразява във в. "Свобода" и в. "Независимост", където пише за насилия на Садък паша над българите²⁷⁷. Според Каравелов Садък паша служи на поляците и на Султана, а войските му се наричат от населението "Руснаци"²⁷⁸. Каравелов обвинява тези войски в антибългарска и антируска политика. Те се съставят, за да се бият с Русия в една руско-турска война²⁷⁹. А. Каравелов обаче няма представа за истинските планове на Садък паша и по тази причина информацията му е неточна и субективна²⁸⁰.

В. "Независимост" счита Садък паша за турски дипломат, свързан с Франция и нейната политика на Балканите. По тази причина през 1874 г. във в. "Независимост" се пише, че Садък паша използва Франция, за да спаси турските финанси. Френски банки, по ходатайство на Садък паша, дават голям заем на Портата. За мисията му във Франция Садък паша получава заповед "бързо да работи и да не пречи на тези, от които зависи живота на Портата"²⁸¹.

Михаил Чайковски (Садък паша) иска да помогне в църковните борби на българския народ срещу гръцкото духовенство и Патриаршията. С тази своя мисия той се ангажира не само в Цариград, но и после при Сливен. Чрез д-р Георги Миркович той навлиза в проблемите на българското революционно, националноосвободително движение и се свързва с "Черния кабинет" и ТЦБК в Букурещ (1866-1867). В своята политика към българите Садък паша се придържа към Франция и към нейните интереси в Тулчански санджак на Добруджа. Така би могло да се каже, че Садък паша застава на френски позиции спрямо българите в Тулчански санджак, а това има отражение в българското църковно движение в Добруджа.

Elena Hadjynicolova

Mihal Chayca-Chaycovs'kyi (general Mehmed Sadyk Pasha) and Bulgarians in Sandjak of Tulcha in Dobroudja (40-70-th XIX c.)

In the article on the basis of analysis of periodic press of the XIX c. it is examined the M. Chaycovs'kyi's connections with representatives of Bulgarian national revival, his attempt to solve the problems concerning the Church in Bulgaria, and general Mehmed Sadyk Pasha's activity in Dobroudja.

²⁷⁷ Свобода (вестник). – 1870. – Год. I. – №34 от 15. 07. 1870; № 35 от 22.07. 1870.

²⁷⁸ Пак там. – №34 от 15.07.1870.

²⁷⁹ Пак там. – №43 от 23. 09. 1870.

²⁸⁰ Пак там. – 1870. – Год. II. – № 43 от 23. 09. 1870; №45 от 07. 10. 1870; Пак там. – 1872. – Год. III. – № 18 от 28. 10. 1872.

²⁸¹ Независимост (вестник). – 1874. – Год. IV. – № 21 от 19. 03. 1874; № 23 от 23. 03. 1874.

В цьому номері продовжуємо публікацію матеріалів про відомих істориків та їхні здобутки в дослідженні історії козацтва.

COSSACKS STUDIES

In this volume we continue the publications of materials on the famous historians and on their achievements in the field of investigation of Cossackdom history.

УДК 94.001.32(477) – 058.229

Олександр Музичко

**МАЛОВІДОМИЙ УКРАЇНОЗНАВЧИЙ РУКОПИС А.В. ФЛОРОВСЬКОГО:
УВЕДЕННЯ ДО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО КОНТЕКСТУ**

У статті до історіографічного контексту уведено маловідому рецензію на монографію ніжинського історика Г.Максимовича, яку підготував у 1917-1918 рр. для Російської Академії наук одеський історик А.В.Флоровський у зв'язку з поданням цієї монографії на премію графа Уварова.

Важливим завданням історіографа є виявлення та введення до історіографічного "обігу" невідомих і маловідомих (в сенсі не зауважених дослідниками певної проблеми, відомих лише вузькому колу архівістів чи приватних зберігачів) наукових рукописів істориків. За нашими спостереженнями, до останніх найчастіше належать відгуки та рецензії з нагоди представлення до кар'єрних звань чи наукових ступенів, премій тощо. Розглядаючи ці рецензії як внутрішню документацію, члени наукових чи освітніх інституцій були схильні оприлюднювати їх лише в екстрактах чи взагалі утримувались від публікацій у своїх виданнях чи окремими відбитками. Часто взноси давались обмеженість фінансово-друкарської бази, особливості приватних та наукових взаємин, складні політичні обставини. Іноді рецензіям та відгукам надавали другорядне значення порівняно з монографічними науковими роботами. Натомість ця група історіографічних джерел є незамінною для пізнання реакції рецензента на певні наукові та суспільно-політичні питання, його творчих зацікавлень, індивідуальних нахилів та особистих взаємин з колегами, індивідуальних рис стилю мислення, уточнення і повнішого окреслення підходів до розробки певних проблем, а часом віднайдення несподіваних й оригінальних поворотів думки, фіксації поточної ситуації, стереотипів та упереджень, що побутували в тодішньому інтелектуальному середовищі, виявлень новітніх ідей, підходів тощо. Рецензії досить чітко відображають особливості взаємин між дослідниками, зокрема певні етичні, психологічні та інші аспекти, інколи містять матеріал для відтворення творчої лабораторії історика чи неформальних стосунків учитель/учень²⁸². В такому

²⁸² Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення // Україна модерна. – 2007. – Ч. 12. – С. 97–128.

контексті рецензії є спорідненими з епістолярією – ще однією групою історіографічних джерел, надважливою для пізнання внутрішніх обставин розвитку історичної науки.

У цій статті зазначені особливості рецензій як історіографічного джерела розкрито на прикладі маловідомого рукопису відомого, особливо славістам, історика Антонія Васильовича Флоровського (1884-1968). Ступінь вивченості першого, “вітчизняного”, етапу біографії історика (1884-1922) на сьогодні значно поступається вивченості “емігрантського” періоду (1922-1968), коли він власне і став істориком “першого плану”. Власне, до такої диспропорції спричинився сам науковець, адже у своїх анкетах та автобіографіях він здебільшого висвітлював другий великий період свого життя. Цей самий період головним чином відбивають матеріали його особистого архіву. Зокрема, згадуючи про одне зі своїх головних досягнень одеського періоду, – отримання у 1916 р. почесної премії графа Уварова від Російської Академії наук (РАН) за магістерську дисертацію “Состав Законодательной комиссии 1767-1774 гг.”, А. Флоровський зігнував не менш важливий факт – отримання золотої медалі від РАН у 1918 р. за рецензування аналогічної за тематикою монографії ніжинського історика Георгія Андрійовича Максимовича. Не виключено, що в буремні часи 1918-1919 рр. рішення РАН могло не дійти до Одеси і залишитись невідомим одеситу. Матеріали про цю подію не відклалися ані в одеських архівних фондах, ані в особовому фонді історика в Архіві РАН (Москва). До сьогодні про неї не згадав жодний з доволі численних біографів А. Флоровського. У Санкт-Петербурзькій філії Архіву РАН у фонді РАН нами виявлено відповідні матеріали і, найголовніше, оригінальний текст рецензії А. Флоровського.

Публікуючи цю рецензію, слід передусім зупинитися на обставинах її появи та місці у структурі наукового доробку А.Флоровського. Вчителем А. Флоровського в Новоросійському університеті (НУ) був професор, член-кореспондент РАН (з 1913 р.) І.А.Линниченко. Перекоаний в тому, що “студент не навчившийся работать научно в университете, не научится этому уже никогда”, він прагнув максимально орієнтувати своїх учнів на розробку актуальних наукових тем. Робив він це і з більш глобальною метою. У листі до міністра народної освіти О. Шварца він писав, що у нього працює низка дуже здібних молодих людей, “и я естественно хочу оставить здесь свою школу... я буду иметь заместителей, которыми смогу гордиться”. Медальні роботи учнів, зокрема, А. Флоровського 1910 р., він називав своєю лебединою піснею, продуктом своєї лабораторії. Щоправда в іншому листі він зазначав, що лише медичний факультет є школою практичною, а решта факультетів – науковими лабораторіями, а не школами викладачів²⁸³. В такому разі “лабораторія” поставала як менш масштабне, підготовче, явище, навчання в якій надавало лише деякі початкові навички.

Дуже важливою для долі його учнів була комунікативна функція І. Линниченка: свої листи до численних знайомих з наукової еліти він наповнював повідомленнями про успіхи своїх учнів, проханнями допомо-

²⁸³ Російський державний історичний архів. – Ф. 1672. – Оп. 1. – Спр. 497. – Арк. 1, 14,15–16.

гти їм у розшуку джерел, книг, публікаціях, кар'єрному зростанні. Не в останню чергу успішний магістерський захист А. Флоровського у Московському університеті та отримання премії від РАН були зумовлені зв'язками його вчителя з академіками О.О.Шахматовим, О.С.Лаппо-Данилевським, М.М. Богословським, Ю.В.Готье та ін. Певною мірою, зв'язки І. Линниченка зумовили й появу рецензії А. Флоровського на працю професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька Г.Максимовича (1877-?). До цього висновку спонукає лист Г. Максимовича до І. Линниченка від 30 березня 1914 р. Ніжинський історик дякував одеському колезі за надіслані ним рецензії на кандидатські дисертації своїх учнів (напевно, йшлося про дисертації А.Флоровського, М.Слабченка й П.Клепацького) та у відповідь надсилав йому свої книжки з історії Лівобережної України XVIII ст. На завершення листа, Г.Максимович просив повідомити, якщо хтось з учнів І. Линниченка напише рецензію на його книгу (імовірно, малася на увазі праця “Деятельность графа П.А.Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией” (Нежин, 1913), яку Г.Максимович у 1914 р. захистив як магістерську дисертацію), таким чином фактично спонукаючи їх до цього²⁸⁴. Проте до 1918 р. ці рецензії не були написані.

Натомість засноване та очолене у 1911 р. І.Линниченком Одеське бібліографічне товариство (ОБТ) при НУ перетворилось на своєрідну лабораторію, в якій його учні відпрацьовували навички рецензування. Подібну методику застосовували й інші провідні європейські професори. Так, М.Грушевський активно залучав своїх студентів до роботи в рецензійному відділі “Записок НТШ”. Поряд з медальними працями цей жанр історіописання був найбільш представницьким у доробку учнів І. Линниченка на першому етапі їхньої наукової діяльності. Сторінки “Известий” ОБТ заповнені рецензіями С. Аваліані, М.Слабченка, П.Клепацького, Є.Загоровського, Д.Атлас й А. Флоровського. Цей жанр так захопив їх, що досвід рецензування вони продовжили на сторінках столичних видань²⁸⁵. Біографи А.Флоровського не виділяють рецензії в окрему групу в структурі його наукової спадщини, віддаючи перевагу структуруванню за національно-територіальною чи тематично-хронологічною ознакою²⁸⁶. Проте, якщо вдатися до жанрово-видового критерію, безумовно, рецензії мають бути виділені в окрему та досить помітну групу серед “одеських” праць А.Флоровського (на початку 1920-х рр. він нараховував до 45 своїх наукових робіт, що значно пере-

²⁸⁴ Одеська національна бібліотека імені М.Горького. Відділ рідкісних видань та рукописів. – Ф.45. – К.1. – Арк. 3–4.

²⁸⁵ А.Ф. [А. Флоровський] Собрание сочинений В.И. Григоровича // Исторический Вестник. – 1916. – № 6. – С.780–781; Поручик Слабченко [М.Є. Слабченко]. Рец. на: Мемуары кн. А. Сапег. – Птр, 1916 // Исторический Вестник. – 1916. – № 8. – С. 512–515.

²⁸⁶ Попова Т.Н. Заметки об изучении интеллектуальной истории А.В. Флоровского // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С.319–328; Калінку В.В. Первинний погляд на бібліографію творів Антонія Флоровського: “одеський” період // Вісник Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2009. – Т. 14. – В. 19. – С. 153–161.

вищує цифри, які називають його сучасні біографи²⁸⁷). Як відомо, в еміграції він аж ніяк не відмовився від рецензування.

М.Грушевський розглядав рецензію передусім як нагоду для докладного висловлення власних, часто протилежних думок і відповідно до жорсткої полеміки з автором. До цього він привчав своїх учнів. Будучи всі роки своєї наукової діяльності “затятим” і жорстким рецензентом, І.Линниченко декларував аналогічну позицію, відмовляючись від бібліографічної описовості і вдаючись до критики змісту книги. До такого підходу він вдався, рецензуючи на засіданнях ОБТ праці В.Лянскоронського, А.Падалки, І.Огієнка. Подібними були рецензії П.Клепацького. Інші учні професора здебільшого схилялися не так до наукової критики та полеміки, як до реферування наукових праць. Зокрема, А.Флоровський висловлював лише лаконічні й обережні сумніви щодо аргументації автора, звертаючи увагу на дрібні деталі, при цьому іноді спираючись на погляди інших наукових авторитетів²⁸⁸.

А.Флоровський вважав, що успіх його роботам забезпечила “багата та ретельно опрацьована документальна основа”. Проте, більшість сучасників історика (І.Линниченко, А.Коган, Г.Вернадський), віддаючи належне його енциклопедичності, водночас зауважували й не таку вже ідеальну рису як відсутність узагальнень, фактографізм. Досить жорстко це враження акумулював брат історика, видатний філософ Георгій, твердячи, що Антоній та його сестра Клавдія (медієвіст, вихованка І. Гревса) “были учеными, но не интеллигентами. Их отличал интерес к фактам истории, к событиям прошлого, но не увлекала их суть и смысл”²⁸⁹. Власне, жанр рецензії виопуклював ці особливості наукового стилю А.Флоровського.

Це, безумовно, не могло завадити РАН звернутися саме до одеського спеціаліста з проханням рецензувати відповідну його науковим інтересам монографію Г.Максимовича “Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г., ч. 1. Выборы и составление наказов” (Нежин, 1917), що була висунена 1917 р. на 60 конкурс під егідою РАН зі здобуття престижної премії графа Уварова за історичні твори. Як вже було згадано, незадовго до того А. Флоровський сам став лауреатом цієї премії, як і ще раніше (1915) інший одесит та учень І. Линниченка С. Аваліані, що свідчило про зростання авторитету та потенціалу одеської історичної науки. На той момент авторитет А. Флоровського як дослідника цього важливого епізоду з історії Російської імперії і, зокрема, Гетьманщини, вже був незаперечний. Про це, свідчить зауваження авторитетного російського історика С.Ф. Платонова у своєму загальному курсі історії Росії про те, що “очень хорошо рассмотрена организация и состав

²⁸⁷ ДАОО. – Ф. Р-129. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 61.

²⁸⁸ Флоровский А.В. Новый взгляд на происхождение Русской Правды // Известия Одесского библиографического общества (ОБО) при НУ. – Т. 1. – В. 4. – С. 97–122; Його ж. Pierling P. Dmitri dit le Faux et les Jesuites (1913) // Известия ОБО при НУ. – Т. 2. – В. 4. – С.355–358 та ін.

²⁸⁹ Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия // Г. Флоровский: священник, богослов, философ. – М., 1995. – С. 171–172.

комиссии 1767 г. в сочинении А.В. Флоровского “Состав Законодательной комиссии 1767-1774 гг.”²⁹⁰

У листі 5 жовтня 1917 р. до академіка С.Ольденбурга Г. Максимович дякував за присудження його монографії такого почесного відгуку. Ця подяка виглядає не зовсім зрозумілою та передчасною, адже лише 4 листопада 1917 р. відбулося засідання преміальної комісії у складі неодмінного секретаря ординарного академіка С.Ф.Ольденбурга, академіків О.С.Лаппо-Данилевського, М.О.Дьяконова, Є.Ф.Карського, які звернулись до А.Флоровського з проханням до 1 квітня 1918 р. надіслати рецензію на працю Г.Максимовича²⁹¹. Імовірно, А. Флоровський вже мав можливість ознайомитися зі змістом вочевидь дуже цікавої для нього праці, адже ніжинський історик надіслав її принаймні І.Линниченку. На примірнику цієї праці у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І.Мечникова є дарчий напис автора: “Глубокоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от автора”.

У листі до С. Ольденбурга від 29 листопада 1917 р. А.Флоровський писав, що вважає за свій високий обов’язок прийняти приємну для нього пропозицію РАН представити докладну рецензію на твір Г.Максимовича²⁹². Певна пікантність ситуації полягала у тому, що вихованець М.Довнар-Запольського, досліджуючи паралельно з А.Флоровським історію виборів до Законодавчої Комісії в Україні, у своїй монографії зробив низку виправлень у твердженнях свого одеського колеги та доповнив їх на основі нових джерел²⁹³. Зокрема, Г.Максимович зауважив, що більшість містечок, де П.Румянцев скасував вибори, мали змішаний склад населення, а не були вцілент заселені козаками, як вважав А. Флоровський. Деякі уточнення виглядали уразливо для “его” одесита.

20 березня 1918 р. одеський історик надіслав відгук з вибаченнями за затримку у зв’язку з порушенням нормального зв’язку між Україною та Великоросією²⁹⁴. Текст рецензії не відрізняється радикально від попередніх рецензій Антонія Васильовича. Вочевидь, переважає реферування, хоча А.Флоровський дещо більше, ніж у своїх інших рецензіях вдався до критичних зауважень, переважно фактичного характеру. Зокрема, він “повернув” Г.Максимовичу його зауваження щодо помилок археографічного характеру, додавши до них і деякі історіографічно-бібліографічні прогалини. Навіть реферування надає важливе для історіографа уявлення про позицію А.Флоровського щодо діяльності Комісії в Україні, зокрема, критику позиції П.Румянцева щодо участі у виборах козацтва. З іншого боку, аналіз твору Г. Максимовича надав можливість одеському історичу висловити власне методологічне кредо щодо

²⁹⁰ Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Plat/_23.php

²⁹¹ Санкт-Петербургська філія архіву Російської Академії наук (далі – СПбФ АРАН). – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26. – Арк. 20-21, 23.

²⁹² СПбФ АРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26. – Арк. 28.

²⁹³ Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1. – С. 16, 227, 229, 245, 292, 294, 309.

²⁹⁴ СПбФ АРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26. – Арк. 41.

дослідження історичних явищ у ширшому, аніж у ніжинського історика, ракурсі. Водночас, для обох дослідників понад усе залишався позитивістський принцип насичення своєї праці новими архівними джерелами. Під час обговорення праць Г. Максимовича в університеті Св. Володимира у 1918 р. М. Довнар-Запольський та інший його учень Б.Г. Курц висловили щодо праць Г. Максимовича абсолютно аналогічні оцінки²⁹⁵. Однак, як вже було зауважено, сам А. Флоровський не зміг вийти поза межі фактографізму.

Рецензія А. Флоровського важлива й в ще одному, на перший погляд, не дуже помітному аспекті. В історіографії він здебільшого розглядається як російський науковець в етно-культурному значенні цього поняття і одночасно як представник російської історіографічної традиції. Якщо етно-культурний аспект цього твердження не може викликати заперечень (А. Флоровський послідовно вважав себе “руським”), то еволюція поглядів історика виглядає не так однозначно. У попередній статті ми вказували на те, що в еміграції він віддав данину українській візії історії козацтва²⁹⁶. Однак, загалом солідаризуючись з поглядами Г.Максимовича, більш наближеного до української історіографічної традиції, А.Флоровський частково наближався до української візії історичного процесу ще до від'їзду в еміграцію. Показовою є еволюція термінологічного апарату одеського історика. У працях 1910-х рр. він традиційно для російської історіографії окреслював українські землі як “Малоросію”. Натомість у тексті рецензії, написаної наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., в умовах Української революції, поширення в університетах курсів з історії України, він, можливо напівсвідомо, значно частіше використав поняття Україна в етнонаціональному сенсі. Поняття “Малоросія” він частіше вживав виключно в історичному сенсі. Швидше за все, якщо б А. Флоровський залишився на Батьківщині, внаслідок складного взаємопереплетіння зовнішньої кон'юнктури та внутрішньої світоглядної еволюції він поглибив би ці риси своїх поглядів аналогічно Є. Загоровському, С. Боровому та деяким іншим.

Позитивний висновок А. Флоровського разом з розсередженими в тексті прихильними характеристиками праці колеги, в очах комісії РАН проте не переважив його досить лапідарні критичні зауваження. Згадані академіки на засіданні 29 травня 1918 р. вирішили велику нагороду у 1500 крб. та малі нагороди по 500 крб. не присуджувати. Натомість А. Флоровському та рецензентам двох інших конкурсних робіт було вирішено висловити глибоку подяку та надати золоту медаль. Однак, у зв'язку зі складними політичними обставинами, медаль було неможливо виготовити. Тому медалісти мали отримати певну суму грошми²⁹⁷.

Наприкінці 1919 р. у звіті про наукову роботу А.Флоровський писав: “по порученню РАН написав отзыв на книгу Г.Максимовича, но напеча-

²⁹⁵ Ульяновський В. Національне питання в університеті Св. Володимира в 1917–1918 рр.: спроба відкриття кафедри історії України // http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/uashch/2007_12/S224-246.pdf

²⁹⁶ Музичко О. Козакознавчі студії Одеської школи істориків професора І.А. Линниченка // Чорноморська минувщина. – Вип. 4. – Одеса, 2009. – С. 143–156.

²⁹⁷ СПбФ АРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26. – Арк. 80.

тан ли этот отзыв – нет сведений”²⁹⁸. Напевно, це зауваження, підтверджує припущення, висловлене нами на початку цієї статті, що одеський історик так і не дізнався про резолюції конкурсної комісії РАН.

Негативне рішення РАН тим не менш дозволило Г.Максимовичу без великих проблем у тому самому 1918 р. захистити рецензований А. Флоровським твір як докторську дисертацію в університеті Св. Володимира і на цій підставі бути обраним у викладачі цього закладу. Втім, у радянський час Г. Максимович, за великим рахунком, так і не зміг знайти себе як науковець, на відміну від А. Флоровського, якому у перші роки радянської влади та навіть у важких умовах еміграції вдалося не лише продовжити вивчення своєї першої наукової теми, але й вийти на низку інших проблем.

Отже, рецензія А. Флоровського надає додаткову інформацію не лише про його наукові погляди, взаємозв'язок між А. Флоровським та І. Линниченко по лінії вчитель/учень, але й про зв'язки між Одеським, Ніжинським, Санкт-Петербурзьким центрами історичної науки, одеськими істориками та академіками РАН, розвиток історіографії у буремні і відносно неповно досліджені роки революцій та війн на території колишньої Російської імперії, на зламі “старої” та “нової” історіографій.

Публікація тексту рецензії дозволить зацікавленим особам включити її до нових дослідницьких контекстів. (Невідоме раніше фото А. Флоровського див. с.150).

Запропонований текст є оригіналом, набраним на друкарській машинці форматом А4. Наприкінці тексту підпис А. Флоровського.

В публікації збережено особливості мови, стилю та пунктуації оригіналу. Орфографію скориговано згідно з нормами сучасної російської мови, зокрема, літеру “і” замінено на “и”. Твердий знак в кінці слів опущений. Необхідні роз'яснення від автора статті позначені у рукописі цифрами (в оригінальному тексті вони відсутні).

ДОДАТОК

Отзыв о сочинении Г.А. Максимовича

“Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г.”

Часть первая. Выборы и составление указов. Нежин. 1917.

А.В. Флоровский. Одесса. 1918.

В истории развития украинского общественного самосознания события 1767–1768 годов останутся навсегда памятными и знаменательными как один из наиболее ярких моментов борьбы за сохранение традиционного общественного и политического уклада местной жизни против объединительных и нивелирующих тенденций центрального русского правительства и его агентов. Созыв Комиссии о сочинении проекта нового Уложения, привлекая и население Малороссии в лице

²⁹⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 81.

его представителей к делу создания нового кодекса законов для всей России, выдвинул в среде местного населения вопрос об отношении этого нового кодекса к бытовым и правовым устоям краевой жизни, освященных авторитетом старины и самобытности. Манифест 14 декабря 1766 г. с призывом о выборах депутатов являлся в известной степени испытанием для стойкости и твердости малорусских традиций и активных симпатий к дедовской старине перед надеждой быть строителями нового счастья в размерах “сколь далеко человеческое счастье и довольствие может на сей земле простираться”.

Русская историческая наука уже издавна подходила к всестороннему освещению фактов и настроений связанных с участием представителей Украины в деятельности Комиссии 1767 - 74 гг. – и в этом отношении книга Г.А. Максимовича заключает собой довольно длинный ряд публикаций как материалов, так и исследований, начало которым было положено еще в середине девятнадцатого века. Почти все прежние работы по интересующему нас вопросу имеют одну общую особенность, - они имеют частный, случайный характер, касаясь отдельных документов или небольших собраний бумаг более или менее случайного состава, частью относящихся лишь к отдельным эпизодам, или же с известной полнотой освещая лишь какую-либо сторону исторического момента. Эти свойства опубликованного доньне материала объясняют и характер исследований, касающихся отношений населения Украины к Комиссии 1767 г. Это – или систематический обзор содержания изданных наказов от отдельных разрядов населения края, или рассмотрение редких выступлений малорусских депутатов в заседаниях Большой Комиссии, или основанные на случайном и неполном подборе данных соображения о порядке осуществления на местах начал избирательного закона 14 декабря 1766 г., об отношении к избирательной кампании и отдельным ее эпизодам представителя центрального правительства в крае гр. Румянцева и т.п. Таким образом до последнего времени оставался сравнительно недостаточно освещен во всех деталях, из которых и складывается общая картина, столь важный и серьезный в истории малорусского общества момент. Отдельные случайно известные эпизоды при отсутствии полной осведомленности о ходе дела на всей территории Украины могли быть переоценены в их значении и характеристике: жалобы и пожелания населения, изложенные в наказах населения, принимались истинным выражением воззрений избирателей без выяснения вопроса о происхождении этих “наставлений” и т.п. Такое состояние разработки вопроса по истории отношений Украины и Комиссии 1767 - 74 г. ставило на очередь задачу – предварительно детально изучить все обстоятельства, сопровождавшие осуществление указаний манифеста 14 дек. 1766 года – как выборов депутатов, так и составление наказов, степени их самостоятельности, взаимных отношений их текстов, наличности того или иного столкновения воззрений и влияний при сочинении этих инструкций и т.п. Только такая кропотливая и тщательно выполненная работа может дать совершенно твердую почву для общих заключений об истинном настроении местного

населения, его нуждах и стремлениях и притязаниях и найти действительное место в истории украинского общественного самосознания событиям 1767-68 годов. Подобные работы в отношении неукраинских частей России были не раз уже предпринимаемы исследователями и привели к известным прочным заключениям, – но обособленность архивных фондов по истории Малороссии 18 века и своеобразие ее исторической судьбы и общественно-политического строя заставляли работавших по истории Комиссии 1767 г. отклонять от себя задачу широкого подхода по вопросам украинским, выделяя их в качестве задачи для самостоятельного обследования.

Г.А. Максимович подошел к этой теме в связи со своими работами по изучению деятельности гр. Румянцева-Задунайского в Малороссии. Один из его любопытных и характерных для Румянцева эпизодов его работы в этом крае – выборы в Комиссию от населения Украины по состоянию его изучения и материалов для него не мог быть замкнут в узкие рамки лишь главы книги о Румянцеве и получил самостоятельную постановку, какой и заслуживал по своему значению в истории развития украинского общественного самосознания. По общему замыслу исследования, имеющего целью дать всестороннее изображение и фактической и идейной стороны исторического явления, Г.А. Максимович разделяет свой труд на две части, из которых первая посвящена истории выборов и составления наказов, как “самостоятельного и важного явления в жизни малороссийского общества” во всей сложности его подразделений, разногласий отдельных его частей и т.п. Этот обзор фактического характера вместе с тем должен иметь значение и оценки наказов, как исторического источника, на основании каковой и возможно научное изучение нужд, желаний и стремлений украинского общества, что явится содержанием второй части книги г. Максимовича. В настоящий момент мы имеем только первую часть этого исследования и таким образом вся широта и сложность изучаемого явления не раскрываются в полном объеме, оставаясь лишенной освещения со стороны идейных разногласий, стремлений и интересов. И очевидно, только после выполнения всего замысла Г.А. Максимовича его труд может быть оценен со стороны его значения в истории изучения малороссийских общественных отношений. Ныне же мы имеем все же лишь широко заложенный фундамент, прочность и техническое совершенство которого могли бы быть залогом совершенства и научной основательности и всего ученого здания.

Первое впечатление, которое естественно получается при прочтении книги Г.А.Максимовича, заключается в том, что изложение обставлено значительным количеством нового архивного материала, который дает возможность осветить ранее неизвестные стороны дела выборов и сочинения наказов, исправить ошибки и пробелы предшествовавших исследователей, естественные у них благодаря случайной их осведомленности. Г.А.Максимович первый обратился к главному источнику сведений для своей темы – именно к Архиву малороссийской коллегии, в котором сохранилась переписка по выборам из того собрания, нахо-

дящегося в Архиве харьковского историко-филологического общества – исследователем использованы дела №№ 2397 и 2528, давшие наибольшее, по видимому, количество сведений. Впервые привлечены в широкому изучению немногими ранее читанные наказы, находящиеся в архиве Государственного Совета, дела второго отд. Канцелярии Е.И.В., в 105. Материалы других архивов, использованные г. Максимовичем, были в значительной части уже не раз в руках исследователей, но не послужили основой для широкой разработки. Так коллекция бумаг Судиевской, хранящаяся в рукописном отд. Библиотеки Университета Св. Владимира /в рассм. книге ссылки на дела 125 и 127/, была изучена еще В.Г.Авсеенко в начале шестидесятых годов, использована для издания “Наказов” Киевской Старины 1889 года и т.п. Письма гр. Румянцева к Императрице Екатерине и некоторые другие материалы, хранящиеся в Государственном Архиве, XIII, № 83, частью опубликованные еще Соловьевым в 1861 году и в 27 томе его Истории России, а также изучены пишущим эти строки. Помимо названных архивов Г.А. Максимович нашел для своей работы некоторый материал в Моск. архиве Мин. Юстиции – с одной стороны в делах Сената /6446, 3773, 6450, 3804, 3777/, из которых взяты главным образом некоторые частные факты и сведения, – и с другой стороны – в делах упраздненных Черниговских уголовного и гражданского судов, по описи 4, № 102 и 106 и по описи 7, дело 214, которые дали возможность восстановить ход дела о выборах депутата от шляхетства Нежинского и Батуринского поветов. Несколько ссылок встречаем на сборник “Собрание редкостей” из Библиотеки Харьковского Университета /см. стр. 143, 160/.

Из всего изученного материала Г.А. Максимович небольшую, но очень ценную часть воспроизвел в виде приложения к своему исследованию. Здесь впервые в полном виде напечатаны весьма важные и любопытные доношения Румянцева Императрице о выборах в Малороссии. Нельзя не отметить, что доношения здесь напечатаны не вполне исправно, правда лишь в частностях. Так в первом же доношении мы в строке 4 снизу видим слово “небеяской”, в то время как в оригинале стоит “неборзской”, что, кажется, более соответствует содержащемуся в этом отрывке противопоставлению: “характер мой терпеливой и неборзской, но не доставало моего терпения сим вралям далее попускать” /стр. 317, 123/; на стр. 318 в строке 19 снизу напечатано: “о поведении из такова сведения не имея”, должно быть, – “никакого сведения”; строка 10 снизу, а также стр. 108: “каким бы образом по их набитю, то есть приобретены не были” имения, а следует – “по их наречию набиты”, в дополнении третьем конец первого абзаца на стр. 328 испорчен, – должно читать – “чтоб под видом тех оставаться большими не узнавая над собою никакова надзирателя”, без подчеркнутых слов получается нелепая фраза: см. еще на стр. 331, строка 3 сверху – должно быть по смыслу не “прямое”, не “прямее”.

Другое замечание, которое естественно возникает по поводу доношения Румянцева, заключается в том, что ради полноты характеристики Румянцева к делу выборов и для лучшей оценки самого умонастро-

ния его по вопросу об участии представителей населения Малороссии в Законодательной Комиссии и по поводу местных “бессмысленных мечтаний” и брожений необходимо было бы воспроизвести и письма Имп. Екатерины к Румянцеву за время и по вопросам украинской избирательной кампании. Бросается в глаза то обстоятельство, что Г.А. Максимович пользуется этими письмами в издании “Сочинений Екатерины Второй” Смирдина, т. 3 и в извлечениях, данных С.М. Соловьевым, между тем как в этих изданиях они напечатаны неполно и неисправно, подлинники же хранятся в полном и хорошем виде в легко доступном хранилище, указанном и Соловьевым, - именно в Московском Архиве Мин. Иностр. Дел. Этим собранием писем Екатерины 2-ой важно было бы воспользоваться и в том отношении, что здесь, повидимому, случайно оказалось письмо Румянцева к Императрице от 5 августа 1767 года, имеющее значительный интерес по указаниям на историю составления наказа от малороссийской коллегии и по другим замечаниям. Это письмо, как и опущенное Г.А. Максимовичем письмо Румянцева от 2 марта 1767 г., частью касающееся и Комиссии, должны были бы, несомненно, занять место среди напечатанных в рассматриваемой книге “доношений”. Ограничиваясь этими замечаниями относительно привлеченного к работе г. Максимовича архивного материала, отметим еще, что порядок цитации в книге принят слишком упрощенный и затрудняющий проверку ссылок. - именно без указаний листов или страниц обширных связок и “дел”, каковы наверное дела из Харьковского Архива №№ 2397, 2528.

Что касается литературы вопроса, то Г.А. Максимович привлек к делу почти все написанное по вопросам его темы. Кое что, однако, осталось им неупомянутым, м.б. и неизвестным. Конечно, такие статьи В. Доманицкого - “Два момента” в Украинском Вестнике за 1906 г. или “Колись и тепер” в Киевской старине того же года не представляют серьезного научного интереса, содержа лишь сопоставления и общие характеристики общественных настроений. Но существеннее содержание статьи В. Авсеенко - Малороссийское шляхетство в 1767 г. /Русский Вестник 1863,8/, не поглащенной его книжечкой “Малороссия в 1767 году” являющейся, в сущности, лишь оттиском из газеты; не использованы замечания пишущего эти строки о тексте наказа малороссийской коллегии, о чем будет речь еще ниже (См. Флоровский Из материалов по истории прикрепления крестьян в южной России. Записки Одесского Общества истории и древностей. Т. 28. Некоторое сужение темы, неоговоренное и немотивированное в книге, объясняет отсутствие ссылок на материалы и статьи, касающиеся составления наказов или “пунктов” архиереев и духовенства Малороссии, которое в своих настроениях и притязаниях недалеко отходило от охранителей дедовских традиций и воспоминаний гетманщины из среды светского украинского общества²⁹⁹.

²⁹⁹ См. Дианин. Малороссийское духовенство во второй половине 18 века /по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения/. - К., 1904./из Трудов Киевской Дух. Академии./

Вопрос об участии представителей Малороссии в работах Комиссии 1767-74 годов не был без колебаний решен Имп. Екатериной II. При всей определенности ее воззрений на судьбу старинного общественно-политического уклада украинской жизни, выразившихся в известной инструкции гр. Румянцеву при его назначении в Малороссию в 1765 году³⁰⁰. Императрица не сразу установила обязательную присылку депутатов от малороссийского населения, несколько раз возвращаясь к этой мысли и переходя от освобождения украинцев от работы над новым проектом Уложения с предоставлением им права свободно решать эту задачу и поступить по своему “умонаклонению”, сохраняя в случае отказа своеобразие особенностей своего быта и строя – к конечному решению совершенным замолчанием этого вопроса в избирательном законе распространить его обязательное действие и на жителей Малороссии. Такое отношение Имп. Екатерины II и ее сотрудников по составлению актов 14 декабря 1766 года к вопросу о Малороссии было обстоятельно выяснено уже до Г.А. Максимовича, и поэтому в его книге мы видим лишь сжатое и краткое указание по этому вопросу. К новому материалу и к самостоятельным и новым заключениям и наблюдениям обращается исследователь уже на почве Малороссии, изучая применение общих норм избирательного закона к особенностям местного общественно-го уклада и административного строя.

Избирательный закон предоставлял известную широту и свободу самостоятельного на местах разрешения тех или иных вопросов выборного дела, - как частных, не влиявших на общие результаты всегда дела, так и существенно-важных, имевших серьезное значение для населения и для общей картины состава и организации Комиссии. Представители центральной власти в том или ином крае, губернии или уезде по собственному разумению или по указаниям заинтересованных учреждений и групп населения принимали те или иные толкования недомысленных мест закона, часто не согласуясь в этом случае с практикой соседей. Граф П.А. Румянцев издал предварительно ряд распоряжений о сроках выборов в разных округах и участках, о руководителях первой стадии выборов, когда председательствовали по закону лица по назначению. Помимо этих указаний в сущности внешнего и формального значения, хотя и в них могла быть известная тенденция в смысле очереди избирательных округов /Максимович, 10/ и подбора “начальников”, Румянцев издал еще особый “циркулярный лист” общего содержания, едва ли имевший право рассчитывать на решающее влияние на избирателей, не представлявший все же, как указывает г. Максимович, попытку “удержать малороссийское общество от проявления политических и сепаратических стремлений и направить в сторону интересов общегосударственных” /стр. 7/. Если в этом “циркуляре” проявилось стремление генерал-губернатора так или иначе повлиять на население лишь увещанием и уговором, то в других случаях гр. Румянцев нередко

³⁰⁰ Г.Максимович цитирует ее /стр. 4/ по старому изданию 1858 г., а по новому исправленному в Истории Сената, т. 2, где как раз выписано место инструкции полнее ранее известного текста.

обращался к более решительным мерам воздействия и иной раз даже превышал права, предоставляя представителям местной власти в законе 14 дек. 1766 г. Еще со времени появления в печати статьи С.М. Соловьева в 1864 г. статей В.Г.Авсеенко в 1863-64 гг., а затем изд. “Наказов” 1889 г., деятельность гр. Румянцева в этом отношении была выделена на особое место по особой активности его роли в деле выборов, не имевшей примеров в других губерниях и округах России. Материал, привлеченный к делу Г.А. Максимовичем, дает возможность с полнотой и отчетливостью познакомиться со всеми подобными выступлениями Румянцева и связать во едино все разрозненные и случайно известные ранее его “циркуляры”, “ордера” и распоряжения, отражающие известные его воззрения на настроения и внутренние отношения местного населения. Генерал-губернатор повсюду считал возможным проявлять свой “начальственный тон” – и в отношении к горожанам и шляхетству и казакам и как увидим ниже, повидимому самой малороссийской коллегии.

Организация выборов в городах по самому существу дела и по установленному в законе порядку должна была начаться решением двух вопросов – об участии в выборах того или иного городского населения и о составе избирательных собраний. Практика выборов вне Малороссии ясно показала, что термином “город” в избирательном законе не покрывалось все разнообразие характера поселений, почему иные из них лишь по собственному энергичному начинанию добивались признания за ними избирательных прав. Для этого приходилось доказывать участие населения в торговом деле и коренные отличия жизни обитателей таких мест от занятий и быта сельского или слободского населения. Если в этом случае желание населения могло внести поправку или дополнение в неясные общие формулы избирательного закона, то в других случаях – именно при наличии менее 50 домов в “городе” оно уже по закону могло определить самое участие населения в выборах своего особого депутата. На территории Малороссии были основания для случаев и того и другого рода, но картина выборов была здесь очень значительно спутана и затуманена тем, что решение подобных вопросов взял на себя сам генерал-губернатор, не имея на это в отношении второго вида обстоятельств – никакого права. Результатом этого действия гр. Румянцева явилось лишение 113 “городов” права самостоятельного определения своего отношения к выборам в Комиссию. Как выяснил г. Максимович, далеко не все эти поселения имели лишь наименование “города”, будучи населены лишь казаками и крестьянами, не иные из этого числа были настоящими городами со всеми элементами городского населения, почему гр. Румянцев не мог руководиться здесь лишь мыслью о строгом соблюдении буквы избирательного закона, говорившего о “городах”, но исходил из иных соображений, может быть и имевших известную силу и значение, но все же противоречивших не только букве, но и смыслу закона, открывавшего значительную свободу самостоятельности общественной. Ссылке Румянцева на обременительность выборов для населения таких городов, не запрошенного, повидимому, по этому поводу, не приходится придавать значения, – может

идти речь лишь об обременительности для администрации руководства таким большим числом избирательных собраний. Рядом с этим объяснением шагов Румянцева Г.А. Максимович ставит и то соображение, что его могла смутить возможная многочисленность представителей от малороссийских городов – несоразмерная с числом городских депутатов от остальной части России /стр. 15-16/.

Внутренняя жизнь украинских городов была проникнута, повидимому, началами разделения и вражды между отдельными группами городского населения. Избирательная кампания 1767 года с особенной ясностью и отчетливостью вскрыла эту противоположность и непримиримость мещанства, шляхетства и казачества, а вместе с тем, естественно, обнаружила возможность при отсутствии единения в соглашении для вмешательства представителей администрации. Книга Г.А. Максимовича вносит много нового в изображение столкновений всех этих общественных элементов и дает ясную картину их причин, течения и следствий. Почти все затруднения и несогласия при городских выборах были отчасти связаны с вопросом о составе избирательных обществ, в избирательном законе намеченном не настолько ясно и определенно, чтобы на местах возможно было обойтись без особых их толкований и перетолкований. Румянцов признавал недопустимым участие в выборах владельцев крестьян /Максимович, 53, 96/, предоставив им от указанных 113 городов подавать ему «прошения» о нуждах, и умолчанием о избирательном праве городского духовенства, может быть, дал основание для непривлечения и его к выборам во всех городах кроме Лубен /Максимович, 95-96/; центром же внимания и администрации и местного населения было соотношение между мещанством и шляхетством. Борьба между этими двумя общественными группами, осложняемая еще и участием казачества, имела место чуть ли не в каждом городе Малороссии, скачиваясь в одних местах – при численном перевесе мещанства /Новгород-Северске 73,4%, Стародубе – 54, 4%, Чернигове – 62,1%/ - его победой на выборах и при сочинении наказа, в других городах – победой шляхетства /Полтава – мещ. 63, 1%, шлях. – 36, 8%/ , в иных же – отменой выборов. Основанием для отмены в г. Лубнах была м.б. защита интересов мещан, не добившихся внесения их заявлений в наказ, отражавший потребности шляхетства и казаков, хотя Румянцов, ссылаясь на «невеликое» число мещан в городе, что следовало, конечно знать раньше, а не после исхода всего дела выборов; в трех остальных городах – Прилуках, Гадяче и Сорочинцах выборы кассированы были вследствие их односторонности в другом отношении – именно отсутствию некоторой части шляхетства на избирательном собрании /стр. 88 и сл./, хотя избирательный закон не дает никаких указаний относительно состава самого избирательного собрания, его кворума, полноты и равномерности представительства в нем отдельных элементов избирателей и т.п. Г.А.Максимович считает возможным объяснить такие действия Румянцова его своеобразным пониманием закона и своих прав и обязанностей, отвергая возможность пристрастия или благосклонности к шляхетству; доброжелательное отношение генерал-губернатора к интересам ме-

щан /Максимович, 95/, и, прибавим, признание шляхетства руководителями организаций враждебной пропаганды всем начинаниям Румянцова, так ясно и отчетливо выраженное в донесениях его Екатерине II., действительно, повидимому, исключает возможность видеть в этом какое-либо покровительство одной части населения в ущерб другой. Иное настроение проявилось со стороны “начальников” или руководителей выборов, при участии и содействии м.б. которых в г. Полтаве, Лубнах, а м.б. и в Остре и Козельце, победа досталась шляхетству. /97 – 98/.

Выступая во время выборов в многих городах противником мещанства, обнаружившего большую сплоченность и солидарность /99/, шляхетство в общей массе своей не было внутренне объединенным и согласным. Привлекаясь к участию в городском избирательном деле часть шляхетства заботилась о сохранении своей сословной исключительности, препятствующей ей приравнять себя к мещанству деланием общего дела на равных с ним правах, и стремилось не допустить широкой критики прежних действий шляхетства и малороссийской старшины. В этом отношении шляхетство было более или менее единодушно. Но не вполне так обстоит дело, когда вопрос коснулся собственно сословных прав и интересов шляхетства и общего отношения его представителей к начинаниям Императрицы Екатерины II и гр. Румянцова по отношению к основам малороссийского общественного быта и политического уклада. В этом случае обнаружилось глубокое разделение между отдельными элементами шляхетства, далеко неровными по величине и значительности, и совершенно противоположными по симпатиям, стремлениям и воззрениям, в одной части опиравшимися на гр. Румянцова и его административные приемы, в другой – на верность старинным идеалам национальной самобытности и независимости. Понятно, что именно шляхетские выборы и составление наказов по поветам и явились центральным моментом или явлением во всей избирательной кампании 1767 года в Малороссии; с деятельностью шляхетства связаны и конфликты в городах и те или иные особенности выборов и порядка составления наказов от казачества. В настроении и деятельности шляхетства гр. Румянцов видел основу всех настроений в деле осуществления манифеста 14 декабря 1766 года, считая “больших” и их агитацию и руководство корнем всего зла, проявившегося в крае в 1767 году.

Г.А. Максимович рассматривает обстоятельства выборов и составления наказов по поветам со всею подробностью, какую позволяли ему достигнуть изученные им новые материалы. Выясняется со всею отчетливостью и ранее, правда, замеченный факт, что “выборы предводителей и депутатов от шляхетства прошли без всяких особых инцидентов и без давления на них Румянцова, зато составление наказов ознаменовалось крупным столкновением между Румянцовым и шляхетством” /219 и др./. Почти в каждом повете имели место споры и столкновения из-за содержания наказов, причем одною стороною является “немногое число шляхетства одних сентиментов” с гр. Румянцовым, принимавшее за должное его политику и отношение к украинскому общественному и политическому быту, а другой – повидимому большинство шляхетства,

обуянное “закоренелым предрассуждением” – по оценке их противников, “предрассуждениями”, по существу означали как возвышенную любовь к былой славе Украины и своеобразию уклада ее жизни, так, конечно, и в значительной степени эгоистическое стремление к сохранению особого привилегированного положения шляхетства в среде украинского общества. Опасность, какую для носителей этого мировоззрения представляла деятельность гр. Румянцова, имевшего особое поручение от Имп. Екатерины II – выкорчевать с корнем из богатой украинской почвы традиции гетманщины, вызывала особую сплоченность в среде шляхетства для защиты своих идей и воззрений, – а эту защиту приходилось вести не только против самого генерал-губернатора с окружающими его чинами администрации, но и против своих же членов шляхетства, изменивших общему его мировоззрению и примкнувших к его противникам. Это внутреннее разделение еще более осложняло общую картину и создавало в отдельных поветах чрезвычайно острые конфликты, которые усугублялись совершенно незаконным вмешательством Румянцова и его сторонников в дело составления наказов, обеспечить свободу которого было одной из задач Екатерины II, иной раз – особенно в отношении Малороссии, впрочем, отступавшей от своих правил и чуть ли не поощрявшей принятый Румянцовым «тон начальничества» и принуждения.

Излагая сведения о выборах и наказах по поветам, Г.А.Максимович рисует картину отражения этих непримиримых позиций правительства и его партии и шляхетства в пределах каждого избирательного округа, связывая воедино несколько разрозненно известный ранее материал. На страницах его книги находим и новый обстоятельный пересказ известного дела о выборах депутата в Нежинском и Батуринском поветах, давно уже привлекавшего внимание исследователей; одну подробность можно прибавить к этому пересмотру: - предание суду виноватых в «бунте» и неповиновении Румянцову – взамен прежней более мягкой резолюции Сената по этому делу – было постановлено последним едва ли не по указанию Имп. Екатерины, в бумагах которой нам встретился ее собственноручный список этой резолюции. /Арх. Мин. Юст., из Архива дел государственного Казначейства/.

Причиной всех столкновений 1767 года Г.А.Максимович считает стремление шляхетства внести в свои указы требования – о возвращении Малороссии всех ее прежних прав и вольностей, об учреждении рублевого оклада, о прекращении генеральной описи, а самое главное – о восстановлении гетманства, – иначе говоря – требования об отказе правительства от его политического курса в Малороссии и об отмене всех тех предприятий, какие так серьезно были обдуманы и проводились гр. Румянцовым. Понятны стремления Румянцова загасить в самой основе этот огонь вражды и недовольства его деятельностью, и не дать исхода на широкий свет этой суровой критике его деяний. Строгая цензура наказов, даже фальсификация общественного мнения являются средством к этому. Составленный А.Безбородко в соответствии воззрений Румянцова наказ был без давления принят шляхетством в

Чернигове, откуда как образцовый был предложен для использования и в другие места, что было выполнено в Стародубе и в Нежине, вызвав здесь жестокою бурю негодования, подавленную преданием всех протестантов суду, едва не стоившему многим «живота». В остальных местах «успех» гр. Румянцова был гораздо менее значителен, выражаясь м.б. в отказе шляхетства от внесения «самого сокровенного желания» шляхетства, по мнению г. Максимовича /219/, – о восстановлении гетманства, которое было заявлено в Нежине, заставив увидеть в нем наличность заговора и бунта. Г.А. Максимович подмечает и готового уже кандидата на гетманское достоинство – в Ив. Скоропадском, избрание которого депутатом в четырех избирательных округах несомненно означало особое благоволение населения к этому человеку – «признанному патриоту и любителю вольности и стародавних прав», как отзывался о нем Румянцов.

Рассказ о выборах и составлении наказов от казачества отмечает ту же противоположность настроений шляхетства и гр. Румянцова. Последний разделил представительство шляхетства и казаков, хотя юридической грани между ними и не было, предполагая этим предоставить возможность казакам критически отнестись в наказах к притеснениям старшины, фактически отличной во многом от широких масс казацких /227-228/. Гр. Румянцов поделился с Екатериной II радостью по поводу того, что наказ черниговских казаков явился как бы «исковым прошением на старшин и чиновников», что могло, будто бы, как думала Екатерина, «многим спеси сбавить» /232/, – но другие округа такой радости доставить не могли. Дело в том, что, тогда – как подчеркивает г. Максимович, отделение казаков от шляхетства и обложение их с однодворцами в порядке избрания депутатов вызвало крайнее недовольство казаков, считающих себя равными шляхетству /291/. Рядом с этим сам Румянцов связал эти две общественные группы так, что выборы от сотен отдал под надзор старшины, которой позднее поручил произвести «освидетельствование» наказов в отношении соответствия их предписаниям закона /291/. Результаты этого распоряжения были противоположны намерениям гр. Румянцова. Производя почти повсеместно выборы депутатов без каких-либо затруднений и воздействий со стороны /295/ казаки в деле составления наказов оказались тесно связанными со шляхетством, влияние которого в этом отношении было, по заключению г.Максимовича, очень значительно. Манифест 14 декабря 1766 года для избирателей третьего разряда установил двухстепенные выборы, почему явилось и два рода наказов – погостные или на деле чаще сотенные и общеполковые. Составление последних было недоступно самому рядовому казачеству, почему естественным явилось участие в этом деле шляхетства; последнее не удовлетворялось кратким и скудным содержанием наказов от избирательных округов первой степени, но вносило в общие – полковые наказы и ряд положений общего характера, отражающих умонастроение шляхетства и излагающих с известной полнотой требования выбирать «вольными голосами» старшину и гетмана; другим последствием участия шляхетства в

составлении наказов от казаков было отсутствие в них так ожидавшейся Румянцовым критики положения и деятельности старшин. Гр. Румянцов “сам присутствуя на выборах в Чернигове, допустил составление общего казачьего наказа от всего полка” /295/, но затем, как думает г. Максимович, заметил в таком приеме, имевшем место в других полках, противоречие букве закона и стал требовать замены общеполковых наказов сотенными, не сведенными к известному единству /294 и др./. Практика составления наказов от третьего разряда населения и в других краях России была не однообразна, – и рядом с немногими собственно провинциальными наказами³⁰¹ в Комиссию были представлены в большом изобилии дробные наказания по “погостам”. Избирательный закон по этому вопросу дает действительно очень мало указаний, которые по аналогии с положением для дворян и горожан обычно истолковываются не вполне согласно. В “обряде” Д в пп. 9, 12, 18 и 19 – говорится лишь о последовательной передаче “наших нужд и недостатков” уездному поверенному, их – провинциальному поверенному, а последним – “где надлежит”, но любопытно, что в п. 18 в “образце полномочия” провинциальному депутату говорится от имени уездного поверенного не только о нуждах и недостатках, как в п. 9 и 12: – “и препоручили ему всенижайшие наши челобития и представления, таком усмотренные нами общие недостатки и нужды», соответственно чему в п. 19 – “челобития и представления” и в п. 22 прямо – “наказ”, как будто нечто единое и цельное. Порядок составления этих челобитий, представлений и наказов избирательный закон не предусматривает в отличие “обряда” городского и дворянского, – отсюда естественно разнообразие и в практике и в понимании исследователей: взгляд г.Максимовича расходится с соображениями В.И.Семевского³⁰², В.Боголюбова³⁰³, П.Г.Архангельского³⁰⁴, которые, повидимому, считают сводный “наказ” более соответствующим смыслу и цели закона, чем дробные приходские наказания и челобития. При такой неясности закона несколько противоречивые действия гр. Румянцева по отношению к полковым и сотенным наказаниям можно, кажется, объяснить не только заботами его о точном исполнении закона в его собственном понимании и толковании, но и некоторым скрытым под ними стремлением уничтожить полковые наказания со следами “отзыва древних тамошних умствований” о восстановлении “мечтательного благоденствия”.

В главе пятой своей книги Г.А.Максимович сообщает краткие сведения о выборах депутата и составлении наказа о малороссийской коллегии, приводя число голосов, полученных при выборах каждым членом

³⁰¹ Провинциальные наказания – см. Сборник Ист. Общ., т. 4, 86, 87 – госуд. крест. Исацкой пров. и Уфимской: Сборник, т. 116, 199 – госуд. кр. Тверск. пров.; т. 115, 31 – однодв. Тульской пров., ср. А.М.Ю., д. Моск. Губ. Пр., 2365, д. 1028. Все три крестьянские наказания Финляндии – от провинций /см. Флоровский, Состав Законодательной Комиссии 1767-1774 г., стр. 428-31 Арх. Гос. Сов., р. 109/5. Сборник Историч. Общ., т. 144, стр. 76 – наказ войсковых слобод Сумской провинции. Ср. еще Сборник, т. 115. 41 и след., 69.

³⁰² Семевский. Крестьяне в царствование Екатерины II. т. II, 434.

³⁰³ Сборник статей, посвященный В.О. Ключевскому. Стр. 518.

³⁰⁴ Выборы в Екатерининскую Комиссию от крестьян Двинского Севера. /из Историч. обзор. – Т. 20, стр. 10, 26, 27./

коллегии и устанавливая значительное влияние гр. Румянцова на текст наказа. Указания автора по последнему вопросу можно значительно пополнить. Еще в 1911 году нами была напечатана в Записках Одесского Общества Истории и Древн. том 29 и отдельно – “мнение” Румянцова “о свободном переходе малороссиян”, в вводной заметке к которому мы отметили, что 18 пункт наказа коллегии является выпиской из этого “мнения”, – так что обстоятельный ответ коллегии на 18 п. “Записки” гр. Румянцова в наказе является несамостоятельным. С другой стороны есть известие и об обстоятельствах принятия коллегией предложений Румянцова относительно наказа, – именно в оставшемся неизвестным г.Максимовичу письме Румянцова Императрице Екатерине II от 5 августа 1767 года. Препровождая ей текст наказа гр. Румянцов пишет: “хотя сие /наставление/ в сем последнем правительстве /коллегии/ и замедлилось, но причины тому препятствования В.И.В. уже известны: мне надобно было дожидаться партикулярных тех наказов, данных депутатам от здешних повестов и войти во все состояния здешних дел, до сего касающихся. Мне то некоторым образом и удалось, и я особенное имел удовольствие найти здешних коллегии господ сочленов в рассуждения моих к ним подносимое депутату наставление предложений резонабельными. Кочубей из них отзывался быть во всем том со мною согласным, другие же хотя и вмещали несколько пристрастия и рассуждений, но после все к одному сему приступя согласились. Тут В.И.В. изволиште усмотреть о шляхетстве и винном, – первое и другое надобно бы ограничить, а ограничив их в некоторые пределы, и выведя из общего дела можно первым скорее привести в резон, а последнее и в пользу обращать коронную”.

Последняя глава книги Г.А. Максимовича имеет чисто справочный и подготовительный характер. Здесь приводятся сведения – о случаях передачи избранниками украинского населения их депутатских полномочий другим лицам и о деятельности депутатов в Комиссии. Этот обзор ограничивается лишь выступлениями депутатов в общем собрании Комиссии, не касаясь их работ в частных комиссиях, что представляет немаловажный интерес для характеристики деятельности представителей Украины. Известно, например, участие деп. Вл.Золотницкого, а отчасти и И. Хозинского в составлении плана об училищах³⁰⁵; Наталья в частной комиссии о размножении народа³⁰⁶; Мотомиса в комиссии об имениях³⁰⁷; проекты П. Рымши – “о вычищении р. Ловати российской торговле споспешествовать могущей” и “о способе споспешествующем к приведению великого Новгорода в благополучнейшее состояние”³⁰⁸.

³⁰⁵ Рождественский. Материалы для истории учебных реформ в России в 18 – 19 веках. СПб., 1910. 150, и сл. 177 и сл. Рождественский. Очерки по истории систем народного просвещения в России в 18-19 вв. СПб. 1912. стр. 300 и сл.

³⁰⁶ Флоровский. Из истории Законодательной Комиссии 1767 г. Одесса, 1910, стр. 194 и сл.

³⁰⁷ См. справка 1774 в Арх. Гос. Сов., в. 142 – Мотонис “упражнялся” в сочинениях о наследных, оброчных и т.п. имениях.

³⁰⁸ Архив Государственного Совета, в. 223.

Одна особенность книги Г.А. Максимовича обращает на себя внимание: изложение ведется все время в узких рамках малороссийского края; ни один вопрос избирательной техники, ни одна из общих принципиальных задач и недоуменных вопросов избирательного дела не разбирается автором на фоне всероссийской, так сказать, практики, но все время Малороссия является изолированным объектом изучения, почему чувствуется некоторая ограниченность общего фона, отсутствие более или менее широкой исторической перспективы.

С другой стороны эта ограниченность и некоторая узость не покрывается богатством выводов и обобщений в содержании книги, лишенной и собственно украинской исторической перспективы.

Далеко не все выводы отличаются совершенной новизной, многие намечались и ранее по ограниченному и скудному материалу: в работе г. Максимовича новое изучение значительно большего количества данных, однако, как мы видели, все же не всегда еще полного, что сознает и сам автор, - частью возобновляет и усиливает прочность прежних заключений, частью создает и приводит к новым результатам, ранее недоступным при отсутствии сведений, как например об отношении между сотенными и полковыми наказами и т.п. Но сосредотачивая внимание на фактической обстановке выборов и составления наказов, г. Максимович чрезвычайно скуп на обобщения, подсказываемые не только что рассмотренными сведениями, но вызываемые самим существом разбираемых вопросов и затронутых отношений. Все, что касается общих идейных оснований украинского общественного движения 1767 года в рассматриваемой книге затрагивается лишь мельком и нарочито лишь формально, отлагаясь для второй части работы, почему первый том естественно оценивается, хотя против подобного заключения предостерегает сам автор, как подготовительный, рассматривающий лишь материал для второго.

Таким образом подлежащая нашей оценке книга представляет собою объективное и деловое изложение фактов и объяснение их взаимных отношений. События 1767 года в Малороссии – один из самых важных и ярких моментов в истории борьбы украинской самобытности с централизующими стремлениями правительства Императрицы Екатерины II – не получили в работе Г.А.Максимовича полного и всестороннего освещения и осмысления на широком историческом фоне. Но являясь вполне надежной – по тщательности и обстоятельности подбора и передачи данных – основой для выполнения такой глубокой и широкой исторической картины, книга Г.А.Максимовича несомненно заслуживает поощрения.

СПБ ФАРАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1917. – Спр. 26 (60 конкурс о соискании премии графа Уварова в 1917-1918 гг.). – Арк. 42–58.

***Little-known ucrainistic manuscript of A.V. Florovsky:
introduction into the historiographic context***

In this article a little-known review on the monograph of the Nizyn historian G. Maksymovych is introduced to the historiographic context. This review was prepared for the Russian Academy of Sciences by the Odessa historian A. Florovsky in 1917-1918 in connection with representation of the book of G. Maksymovych on the count Uvarov award.

УДК 94(477):356/357-058.229:32.019.5 "19"

Ігор Стамбол

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ
ІДЕОЛОГІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ XX ст.**

У статті на базі ідеологічних і геополітичних творів теоретиків українського націоналізму висвітлено і проаналізовано їхні погляди на історію українського козацтва, а також його місце в історичному процесі.

На початку XX ст. відбулась значна трансформація української національної ідеї. Якщо у XIX ст. переважали різноманітні федералістські та автономістські концепції, то вже до 20-х рр. XX ст. відбувся поступовий перехід до самостійництва. Водночас почався процес становлення націоналізму як однієї з основних течій українського визвольного руху. Це не могло не позначитися на українській історичній науці – почався перехід від народницького до державницького напрямку в історіографії. До його засновників дослідники відносять насамперед М.Грушевського, Д.Дорошенка (відомих федералістів), В.Липинського та С.Томашівського. Проте не можна виключати із переліку причетних до створення державницького напрямку в історіографії осіб, які часто мали більший успіх в поширенні своїх праць на історичну тематику порівняно із видатними та титулованими істориками. Мова йде про ідеологів українського націоналізму, чия публіцистична спадщина містить значну кількість досить ґрунтовних історичних розвідок. У деяких їхніх творах важко знайти історичні відомості, як наприклад в "Націократії" М.Сціборського. Це залежить від стилю написання і обсягів апелювання авторів. Одні, як М.Сціборський, апелювали до внутрішнього та зовнішнього положення країни і таким чином вибудовували власні концепції, інші – шукали шляхів вирішення нагальних проблем нації в історії та традиціях українців. Серед таких діячів варто згадати М.Міхновського, Д.Донцова, Ю.Липу й Є.Маланюка. Їхні історичні погляди містили чимало оригінальних ідей. Особливо це стосується таких найяскравіших періодів історії українських земель як княжа (IX – XIV ст.) та козацька доба (XV – XVIII ст.).

Ідеологічні праці, будучи популярними і маючи великий вплив на формування політичних поглядів українського суспільства також певним чином нав'язували погляди ідеологів на роль українського козацтва

в історичному процесі. Тому є доцільним аналіз поглядів ідеологів українського націоналізму, що стосуються українського козацтва, на основі їхніх праць. А також визначення основних тенденцій розвитку ознак, притаманних державницькому напрямку української історіографії в ідеологічних працях першої половини ХХ ст.

Вказана проблематика лише побіжно висвітлена в історіографії. Історичні погляди даних діячів висвітлювалися побіжно в біографічних розвідках і без достатнього аналізу. Зокрема, в монографіях М.Сосновського і С.Квіта можна знайти деякі роздуми про історіософію мислителя³⁰⁹. М.Міхновський досліджується лише як політико-громадський діяч, а Ю.Липу і Є.Маланюка прийнято розглядати як літераторів чи культурознавців³¹⁰. Щоправда поглядам останнього на історію присвячено кілька розвідок³¹¹.

Микола Іванович Міхновський (1873–1924) у своїй праці 1900 р. “Самостійна Україна” прагнув довести легітимність ідеї відокремлення українських земель від Росії та обґрунтувати право української нації на власну державність. З цієї причини найбільше уваги він присвятив подіям, що власне й призвели до приєднання України до Московського князівства, а саме, Національно-Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького, Переяславській раді та прийнятому на ній рішенню. В зазначеній праці він стверджував, що створена Б.Хмельницьким козацька держава була “справді державою з погляду міжнародного права”³¹². Таким статусом володіли українські землі на думку мислителя ще одного разу – за часів правління І.Мазепи. Проте в працях М.Міхновського не має уславлення гетьману. Він не вважав його основоположником антимосковського руху. На думку М.Міхновського, І.Мазепа був продовжувачем традиції, що склалася одразу після смерті Б.Хмельницького й отримала практичне значення за правління І.Виговського та П.Дорошенка³¹³.

Враховуючи соціальне становище в українських землях у другій половині XVII–XVIII ст., М.Міхновський вважав, що за Б.Хмельницького відбувалося постійне протистояння між козацькою верхівкою і українським народом. Цей міжстановий конфлікт полягав у тому, що гетьман і старшина сподівалися здобути незалежність, а народ мав за мету лише покращити своє соціальне становище³¹⁴. Тому на його думку, український народ в подіях 1648–1657 рр. повстав не проти Польщі, а проти

³⁰⁹ Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: монографія. – К., 2000; Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк, 1974.

³¹⁰ Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006.; Качкан В. Із жнив'я українського духу: (новий погляд на Юрія Липу). – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 357–376; Янчук О. Юрій Липа: одеський та варшавський періоди життя // Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 17–19; Співець степової Еллади. – К., 2004.

³¹¹ Галайчук М. Історія України – очима Є.Маланюка // Овид: [Чикаго], 1957. – Лют.–берез.; Маланюкове історичне бачення: [До дня народж. поета-мислителя] // Українське слово. – 1994. – 19 січня.

³¹² Міхновський М. Самостійна Україна // Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К.: МАУП, 2007. – С.38.

³¹³ Там само. – С.42–43.

³¹⁴ Міхновський М. Справа української інтелігенції // Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К.: МАУП, 2007. – С. 120.

утисків польського панства, в саме проти кріпацтва. Крім того, М.Міхновський вважав, що саме народ став причиною об'єднання з московським царем, не зважаючи на безуспішну протидію з боку “великих патріотів того часу”: Б.Хмельницького, І.Богуна, І.Виговського³¹⁵. Така теза мислителя свідчить, про те, що він розумів значення і вагу в історичних процесах народних мас. Сприймав їх як темний і згубний чинник для держави в моменти революційних перетворень. Козацька старшина, за словами М.Міхновського, під час національно-визвольної боротьби діяла з “колосальним напруженням сил” аби зберегти хоча б частину автономії. Тому не дивно, що він часто називав у своїх працях козацьку старшину “українською старшиною”, а гетьмана – “головою нації”. У “Відкритому листі Революційної Української Партії до міністра внутрішніх справ Сіп'ягіна” М.Міхновський писав, що Росія не має продовжувати імперську політику стосовно України. Тому що вже одна імперія, а саме Річ Посполита, була зруйнована “одним сильним і міцним рухом нашої нації”³¹⁶. Тобто, на думку М.Міхновського, основною силою була нація, народ, а державотворчим і патріотично налаштованим було козацтво і його старшина. Після смерті Б.Хмельницького і його соратників, за його словами, відбувається виродження патріотизму в козацькій старшині, як наслідок нерозуміння позитивних сторін власної державності і втрати національної свідомості³¹⁷. Тому можна вважати характерним те, що наступний крок козацької старшини – перехід в стан російського дворянства оцінювався автором “Самостійної України” як зрада нею державних інтересів України.

Отже, погляди М.Міхновського, що стосувалися козацтва та історії України взагалі, можна умовно розмістити на межі народницького і державницького напрямків української історіографії. З одного боку, він надавав важливого значення козацьким ватажкам, як патріотам і захисникам державності, з іншого – звеличував роль народних мас у визначальних історичних подіях.

Естафету націоналізму в українській суспільно-політичній думці продовжив Дмитро Іванович Донцов (1883–1973). Спектр його праць надзвичайно різноманітний, тому зараз вони вивчаються і застосовуються в філософії, політології, літературознавстві та інших дисциплінах. На відміну від свого попередника в націоналістичній теорії, в обґрунтуванні власних ідей Д.Донцов апелював не до правових норм чи несправедливості соціального устрою. Його праці першої половини ХХ ст. переважним чином ґрунтувалися на волюнтаризмі і традиціоналізмі. Повернення українського народу до власних, корисних для національної справи традицій – чи не найголовніша мета яку автор переслідував. Тому, не випадково, він щоразу звертався до історії з метою пошуку відповідей і новітніх принципів для нових націєтворчих концепцій.

³¹⁵ Там само. – С.121.

³¹⁶ Відкритий лист Революційної Української Партії до міністра внутрішніх справ Сіп'ягіна//Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. – Торонто, 1983. – Т.1. – С.73 – 74.

³¹⁷ Міхновський М. Справа української інтелігенції. – С.123.

З тієї причини Д.Донцов написав чимало ідеологічних і публіцистичних праць на історичну тематику.

Серед всіх описуваних та, інколи, міфологізованих ним історичних подій і явищ українське козацтво посідає провідне місце. Козацький стан для Д.Донцова не просто окремий тип міщанства і селянства, – це еліта, провідна верства, каста “лучших людей”. Тому він не погоджувався ні з якими теоріями про походження козаків з інших етносів. Козаки, на його думку, виникли як необхідна для захисту українських земель складова, яка була втрачена із згасанням руських князівських традицій. Саме тому Д.Донцов визначав засновником козацтва Дмитра Вишневецького, князя із старовинного шляхетного роду³¹⁸. Він вважав, що в час коли жорстокість була необхідною складовою існування і люди народжувалися характерні: невразливі, жорстокі – народжені для війни³¹⁹. Тому в козацькому середовищі виробилася сувора дисципліна. Цей надзвичайно дисциплінований прошарок суспільства вважав найголовнішою метою загальнодержавну справу. Інакше кажучи, Д.Донцов сприймав козацтво і його звичаї як витвір певної епохи. Таку оцінку ідеологом психології козацтва можна вважати дещо романтичною, проте це аж ніяк не свідчить про помилковість його сприйняття. Не можна не погодитися з тим що пошана до ієрархії існувала протягом віків, навіть поряд із волелюбством, яким відзначалося українське козацтво. Тому не слід одразу відкидати думку про те, що в тогочасному суспільстві дійсно могло бути, порівняно вище із сучасним, відчуття поваги до правил і звичаїв, які ґрунтувались на релігійних та військових засадах.

Ще одною з головних психологічних ознак Д.Донцов визначив аскетизм³²⁰. Це свідчить про сприйняття ним козацтва як ордену середньовічного зразка, глибоко-релігійного і саможертвовного. В його працях не зустрічається опису ставлення козацтва до Берестейської унії 1596 р., яку можна вважати одним із визначальних чинників посилення православної складової релігійності козацтва. Найвірогідніше, націоналістичний ідеолог вирішив обійти це питання, адже греко-католики становили основне ядро національно-свідомого середовища в Галичині.

Чимало уваги приділив Д.Донцов причинам піднесення і занепаду козацтва. На перший план у цих процесах він ставив причини пов'язані із психологічними і ментальними процесами в суспільстві. Утворенню козацтва сприяли, на його думку, два фактори: кінець розкладу старокнязівської литовсько-руської аристократії і початок занепаду польської шляхти, яка відігравала головну роль в полонізованих українських землях³²¹. Теоретик українського націоналізму вважав, що в той момент, коли козацтво відсунуло на другий план свої вузько кла-

³¹⁸ Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій // Д.Донцов. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – С.36.

³¹⁹ Там само. – С.46.

³²⁰ Донцов Д. Криза світової політики і наше завдання // Донцов Д. Хаос сучасності і молодь. – К., 1999. – С. 9.

³²¹ Донцов Д. Дух нашої давнини // Д.Донцов. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – С. 164

сові інтереси і взялося за справу нації, коли П.Сагайдачний, П.Могила та інші, переймаючи роль колишніх київських князів, виступили в обороні церкви й цілої нації, коли в них визріла думка про нову форму державницького утворення – тоді “її втілення в життя стало питанням часу”. Провідна верства “козацького панства” протрималася на головних позиціях близько 300 років. Надалі, за словами Д.Донцова, коли бундючні хмельничани, дорошенківці й мазепинці втратили свої панські ознаки, вони перетворилися на “служилоє малоросійське дворянство” іншої, чужої імперії³²². Простежити процес перетворення козацтва з провідної у другорядну верству можна на прикладі трьох маніфестів козацької старшини – 1763, 1767 і 1801 рр. Якщо в першому козацтво виступає як представник і захисник усього українського суспільства, то в наступних прослідковуються домагання лише вузькі станові домагання привілеїв.

Визначаючи політичну роль українського козацтва Д.Донцов зазначав, що саме козацькі повстання, що розпочалися після Люблінської унії, створили передумови для утворення козацької держави в середині XVII ст. Проте, на його думку, ідею боротьби за власну державу Б.Хмельницькому накинulo закріпачене селянство³²³. Д.Донцов за будь-якої можливості наголошував, що Б.Хмельницький відчайдушно намагався укласти союзні угоди з іншими державами, але через невдачу у цьому був змушений піти на унію з Москвою. Переяславський трактат, незважаючи на всі його згубні наслідки для української державності, був свідченням незалежності України. Д.Донцов був переконаний у майже столітньому існуванні незалежної України-Гетьманщини, адже умови Переяславської угоди поновлювалися в 1659 і 1728 рр., і залишалися дійсними до смерті Данила Апостола в 1734³²⁴ р. За цей час гетьмани намагалися всіляко відійти від унії (думка Д.Донцова) з Москвою, укладаючи договори з Османською імперією, Польщею та Швецією. Із останнім пов’язана діяльність чи не найвизначнішого, на думку Д.Донцова, українського гетьмана³²⁵. Тому і відбулося укладення союзу між Карлом XII й І.Мазепою. Тема, пов’язана із І.Мазепою дуже часто піднімалася Д.Донцовим. Адже гетьман був для нього прямим втіленням ідеї сепаратизму, на якій він наголошував, як на життєво необхідній в боротьбі за незалежність України. Гетьман І.Мазепа полишив усі свої привілеї, нагороди і багатства, задля звільнення України з-під Московії. Під час переходу на бік Швеції І.Мазепі було аж 70 років, що за словами Д.Донцова, свідчить про те, що гетьман не шукав в цьому власної вигоди, а діяв виключно за благородним покликом душі. Окрім того, трагічна постать І.Мазепи так зненавиджена в Росії, як згодом і в Україні, в Європі вже з XVIII ст. стала зображуватися в творах літературних класиків: Готталя, Фрейлігарта, Віктора Гюго та інших. Це не могло залишитися

³²² Донцов Д. Дух нашої давнини. – С. 165 – 166.

³²³ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 9.

³²⁴ Там само. – С. 10 – 11.

³²⁵ Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Лондон, 1955. – С. 8 – 11.

непоміченим і не вплинути на Д.Донцова як літератора³²⁶. Цікавим фактом є те, що він в жодному разі не заперечував зв'язок старого гетьмана із Мотрею Кочубей, навпаки вважаючи його лицарською чеснотою І.Мазепи. Чомусь він не схотів помічати всю міфічність цих стосунків, що наймовірніше були вигадані тими самими діячами, які оголосили гетьману анафему і не знімали її близько двохсот років³²⁷.

Поразка україно-шведського союзу була спричинена багатьма нещасливими збігами і зволіканнями збоку шведів. Вона призвела до зміни геополітичної карти Європи: зникнення Шведської імперії і фатальне для багатьох європейських держав утворення сильної Російської імперії. Для України наслідками битви під Полтавою були, на думку Д.Донцова, остаточна втрата автономії і перетворення на одну з російських провінцій. Цим твердженням він цілком перегукується з думкою свого постійного хронологічно віддаленого супротивника – М.Драгоманова, який влучно називав цей період “пропащим часом”³²⁸. Та основною причиною зникнення з політичної карти Європи вільної української держави Д.Донцов все ж бачив фатальні зміни в психології козацтва, а не поразки на полях битв. Все це, і вище зазначене свідчить, що його бачення історії було максимально наближеним до державницької історіографії, адже провідну роль він надавав політичній еліті, а міжкласову боротьбу вважав другорядною за значенням. Окрім того держава в його історичних студіях виступає як основна цінність і об'єкт історичних подій.

Видатний лікар, поет та геополітик Юрій Іванович Липа (1900 – 1944) був одним з соратників Д.Донцова, а проте наважувався суперечити йому в багатьох питаннях, незважаючи на авторитет тодішнього редактора часопису “Літератуно-Наукового Вісника”. Як і в Д.Донцова, в працях Ю.Липи наявні його власні роздуми про психологічні ознаки козацтва, а також його місце в політичній історії. Останній аспект складає переважно запозичені вислови із праць провідних українських істориків, зокрема М.Грушевського та Д.Дорошенка, про що свідчать посилання автора. Проте, він часто акцентував увагу на фактах, які інші науковці вважали не надто суттєвими. Так, Ю.Липа наголошував на тому, що після занепаду династії Гедиміновичів відбулося нетривале приєднання українських земель до Польщі – “лишень на кілька десят літ”³²⁹. Тобто, Ю.Липа називаючи період з 1569 по 1648 рр. “кількома десятками літ” прагнув довести, що не багатовікові довготривалі утиски підняли народ на повстання. Український народ не міг довго стерпіти цілковиту втрату самоврядування на власних землях.

Появі козацтва, на думку Ю.Липи передувала низка причин. Одним із провідних чинників виникнення козацького стану він називав чумацтво³³⁰. Таку думку Ю.Липа підтверджував озброєністю чумацьких валок і традицією створення чумаками певних укріплених пунк-

³²⁶ Донцов Д. Гетман Мазепа в западноевропейской литературе // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С.58 – 69.

³²⁷ Мицик Ю. Іван Мазепа. – К., 2007. – С. 26 – 29.

³²⁸ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). – К., 1992.

³²⁹ Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк, 1953. – С.50

³³⁰ Там само. – С.57.

тів на своєму шляху. Також в устрої Запорозької Січі було чимало звичаїв схожих із чумацькими. З інших причин, трактованих українським геополітиком, варто відзначити “готизм”. “Готизм”, як військовий дух і звичай привнесений іраномовними кочовиками на території українських земель був пізніше залучений до створення психологічного типу козака. Саме цю засаду, на думку Ю.Липи, було протиставлено “Військом Запорозьким” “мазовецько-литовській шляхетчині”, яка була притамана полякам³³¹. Надаючи великого значення грецьким містам-державам на півдні України, Ю.Липа доводив, що побут Січі був еллінський. Доказом цього, на його думку, є епос побут і звичаї козаків, а сама Січ – виразне промислово-торговельне підприємство, деякою мірою схоже на грецький поліс³³². Проте економічна спрямованість цього утворення ніякою мірою не заважала в часи військового стану переходити до жорсткої, аскетичної дисципліни.

Поряд із козацьким “військовим духом” запозиченим у кочовиків, Ю.Липа вважав також, що військова традиція козацької державності була побудована за римським зразком. Він наводив вислів хроніста, в якому було зазначено, що українські козаки є найкращими воїнами тому що навчаються і ведуть бої за римською військовою теорією³³³. Ю.Липа не погоджувався з відомим твердженням про релігійність і “спеціальну православність” українського козацтва, яку вважав звичайною легендою. Адже, за його словами, під час повстання під проводом Я.Острянина, козацький ватажок надсилав до папи римського послів із проханням взяти козаків під протекторат Ватикану. Б.Хмельницький, на думку геополітика, теж не мав ніякої ворожості до уніатської церкви, на відміну від “обережного” ставлення до київського православного митрополита. Це питання є сьогодні надзвичайно актуальним, адже відоме наголошення на одній з головних функцій козацтва – захисті православної церкви від унії досить добре було використане для утримання українських земель під Росією.

Запорозьке козацтво, маючи величезний державотворчий потенціал, виступає в працях Ю.Липи як одна з найголовніших ланок у збереженні української зовнішньополітичної традиції. Це прослідковується в тому, кого козацтво брало за союзників, кого вважало ворогом і яку дипломатичну політику проводило. Ю.Липа вважав, що князь Д.Вишневецький впродовж тринадцяти років правління (1550–1563) започаткував і затвердив дві традиції: утримання укріпленого пункту – Січі, задля оборони земель і розвитку козацтва, а також, – використання державного суперництва задля користі козацького стану. Окрім того, всі походи і дипломатика Д.Вишневецького, на думку геополітика, були прообразом майже всіх дій наступних козацьких ватажків³³⁴. Серед них, Ю.Липа особливо виділяв Б.Хмельницького, який теж продовжив політику своїх попередників. Проте, гетьману належить один з найголо-

³³¹ Липа Ю. Призначення України. – С.105.

³³² Липа Ю. Геополітичні орієнтири нової України. – К., 1999. – С. 5–6.

³³³ Липа Ю. Призначення України. – С.80.

³³⁴ Там само. – С.129 – 130.

вніших здобутків козацької доби. Він вирішив проблему, що постала ще за Д.Вишневецького – вибір між Москвою, Польщею та Литвою, а також Оттоманською імперією. В даному питанні Ю.Липа на перше місце виводив економічний аспект, пов'язував вказані напрямки інтеграції із торговельними шляхами. Звідси і наступна його думка про те, що гетьман Хмельницький на початку повстання уклав угоду із Османською імперією завдяки давній традиції торговельних оборотів “Запорозького ордену” на Дніпрянсько-чорноморському шляху. Ю.Липа вважав цей напрямок єдино правильним, адже всі гетьмани, які його обирали, мали значні успіхи. Тому Польща і Москва всіляко намагалися відрізати українців від зазначеного напрямку. Лише із занепадом козацтва і переходом українських земель під владу Петербурга, вся торгівельну потужність України, на думку видатного геополітика, була спрямована на Волзько-Скандинавський шлях³³⁵.

Повстання під проводом Б.Хмельницького вважав Ю.Липа видатним завдяки тому, що в цей час відбувся величезний підйом української самосвідомості³³⁶. Він наголошував на тому, що поняття “українська нація” було вперше поширене цим видатним гетьманом. Окрім того, Ю.Липа пов'язував із цим повстанням одну дуже промовисту подію – призначення непереможного гетьмана України в 1650 р. володарем Росії³³⁷. І хоча, ця подія значила лише визнання того, що Б.Хмельницький опікується грецькою вірою на Сході Європи, видатний український геополітик вважав її дуже символічною.

Визначаючи причини занепаду козацької державності, він зробив висновок, що основною причиною була те ж саме, що й дозволяло козацтву виживати – його войовничість³³⁸. Вміння козаків битися “не ненавидячи”, “ворогові поклін давати”, трактування лицарськості як змісту держави – виявилось на думку Ю.Липи головними руйнівними факторами.

Ще один діяч пов'язаний із “Літературно-Науковим Вісником” – Євген Филімонович Маланюк (1897 – 1968), незважаючи на свою переважно літературну діяльність, проявив себе як публіцист і націоналістичний діяч. Він звертався до теми козацтва в своїх працях переважно з метою визначення його ролі і місця в розвитку української культури. Як і Д.Донцов, Є.Маланюк визначав козацтво як провідну верству, що виникла відразу після занепаду попередньої еліти – князівсько-дружинницької. Причому він навіть надавав більшій переваги козацтву порівняно із привнесеним варягами ладом, адже це було суто українське утворення³³⁹. Окрім того, позитивною відзнакою козацтва він вважав те, що воно згуртувало всіх “ліпших людей”: нащадків бояр, шляхтичів Речі Посполитої, міщан і “посполитих” селян. Така оцінка даного

³³⁵ Липа Ю. Призначення України. – С.51.

³³⁶ Липа Ю. Геополітичні орієнтири нової України. – С.12.

³³⁷ Липа Ю. Розподіл Росії. – Львів, 1995. – С.27.

³³⁸ Липа Ю. Призначення України. – С.131.

³³⁹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Маланюк Є. Книга спостережень: Фрагменти. – К.: Атіка, 1996. – С.116.

періоду створює враження, що Є.Маланюк, сприймав козацтво, як основу творення української нації.

На відміну від Ю.Липи, Є.Маланюк вважав, що козацтво виникло як суто мілітарне утворення, а не завдяки економічному чиннику. Він цілком погоджується з М.Грушевським, що козацтво виникло як форма самооборони і охорони народу на землях, яким загрожували татарський Крим і Османська імперія³⁴⁰. Є.Маланюк вказував, що період “кристалізації” козацтва з своєрідного військового формування у провідну українську аристократію тривав близько півтора століття. Тобто від початку, який позначився діяльністю Д.Вишневецького, який був, за його словами, представником ще старої аристократії, і до початку діяльності П.Конашевича-Сагайдачного. Щоправда Є.Маланюк вважав такий проміжок часу замалим для створення цією провідною верствою повноцінної невразливої держави.

П. Конашевич-Сагайдачний хоча й був шляхетського роду, але формування його політичної свідомості було пов’язане із Острозькою Академією. На думку Є.Маланюка, політична кристалізація українського козацтва була б не можлива без утворених на західний зразок колегіумів в Острозі, Львові і Києві. З утвердженням резиденції гетьмана Сагайдачного в Києві, це місто повернуло свій статус культурно-політичної столиці³⁴¹. Тобто Є.Маланюк вважав закінченням бездержавного періоду не повстання під проводом Б.Хмельницького, а вдалу дипломатичну політику, яку проводив П.Конашевич-Сагайдачний. Дещо схоже відношення до видатного українського гетьмана, полководця і дипломата можна знайти і у відомого дослідника козацтва Д.Яворницького³⁴².

Запорозька Січ, на думку Є.Маланюка, як і вище зазначених діячів, була схожа на лицарсько-чернечий орден, а також на “своєрідну Спарту в системі Руси-України”. Він стверджував, що Острог зі своєю освітою та Хортиця із тамтешнім вишколом – мали одне з найбільших значень як для перетворення козацтва на провідний стан, так і для здобуття державності українським народом. “Острозька біблія і закурений порохом мушкет недавнього “низовця” – це могло б бути гербом вікопомної доби на переломі XVI – XVII ст.”³⁴³. Є. Маланюк також вважав, що релігійне питання було актуальним, лише тоді, коли відбувалася боротьба козацтва із Польщею, надалі воно втратило своє значення і вже козацька держава Б.Хмельницького об’єднувала своїх громадян обох релігійних конфесій³⁴⁴. Отже, автор розумів гасло козаків про захист православ’я як офіційну причину для боротьби проти католицької Польщі.

Є.Маланюк вважав, що повстання під проводом Б.Хмельницького і побудова ним держави були можливими лише завдяки стрімко зроста-

³⁴⁰ Грушевський М. Східно-полуднева Україна в XV – XVI ст. // Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VII. – С. 23–38.

³⁴¹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – С.117.

³⁴² Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // Історичні постаті України. – Одеса, 1993. – С. 24–64.

³⁴³ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – С.118.

³⁴⁴ Там само. – С.120.

ючому авторитету козацького ватажка. Смерть гетьмана, на думку літератора, сталася у момент, який був ключовим для двох подій, що могли б повністю змінити подальшу долю української нації. По-перше, в той час відбувалися завершальні події, пов'язані із війною з Польщею. По-друге, і найголовніше, знаходився на завершальній стадії договір з Карлом X Густавом, який автоматично перекреслив би можливість укладення Переяславської угоди, яка започаткувала довготривалу “хворобу” українського суспільства – малоросійство³⁴⁵.

Чимало уваги присвятив Є.Маланюк іншому видатному гетьману – І.Мазепі. Гетьман, зацікавив літератора насамперед як творець теорії сепаратизму, відокремлення від Росії – “мазепинства”³⁴⁶. В його розумінні І.Мазепа був досконалим і дуже досвідченим дипломатом, політиком і полководцем. Літератор вважав, що І.Мазепа коли наступили події 1708 – 1709 рр., вираховував усі можливі варіанти подій. Та старий гетьман, на думку Є.Маланюка, зволікав і не використовував вдалі моменти. Найголовнішим таким прорахунком була відмова надати військову підтримку повсталим проти Петра I донським козакам під проводом Кіндрата Булавіна, і навпаки допомога в його придушенні. Причиною цього літератор вважав те, що І. Мазепа зумів передбачити неминучість лиха для української державності. Саме тому він від початку своєї діяльності на посаді гетьмана стільки уваги приділив українській культурі, науці й освіті. Наділений феноменальною “історичною далекозорістю”, головне завдання для себе гетьман бачив у вихованні нового покоління, яке б змогло зберегти і перенести через найважчі часи історичну пам'ять нації. Це покоління мало б зберегти до певного часу суверенний “дух нації”³⁴⁷. Як приклад, літератор згадував діяльність автора першої конституції – Пилипа Орлика, який був вихованцем Києво-Могилянської академії, для розвитку якої віддав чимало сил гетьман І.Мазепа. Є.Маланюк не надавав вирішальної ролі в подіях, пов'язаних з українською державністю народним масам, а навпаки вважав їх місце другорядним у політичному будівництві. Натомість позицію козацьких вождів він вважав вирішальним у боротьбі за українську державність.

Отже, по-перше, українські ідеологи, розглядаючи козацтво крізь призму необхідності боротьби за самостійність України, прагнули знайти в ньому визначальні риси, які слід було залучити в протистоянні з новітніми ворогами. Тому вони вдавалися до часткової міфологізації історичних фактів. По-друге, в більшості їхніх праць з історичним спрямуванням, наявні ознаки державницького напрямку історіографії. Це спричинене часом виходу даних праць і взаємовпливом українських ідеологів та професійних істориків. По-третє, акцентування уваги націоналістичними теоретиками на певних аспектах історії козацтва могло і може сприяти поглибленому вивченню забутих або недостатньо глибоко про-

³⁴⁵ Маланюк Є. Малоросійство. – Нью-Йорк, 1959. – С.11

³⁴⁶ П'ятаченко Ю. “Риму козацького сивий марсе...”. Іван Мазепа та його доба в поезії Євгена Маланюка // Українська мова й література в середній школі, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – №5. – С. 205.

³⁴⁷ Маланюк Є. *Illustrissimus dominus Mazepa. Тло і постать* // Маланюк Є. Книга спостережень: Фрагменти. – К.: Атіка, 1996. – С. 212-213.

аналізованих фактів. Прагнення довести власну точку зору в національному питанні інколи сприяло “відкопуванню” з глибин літописів та іноземних хронік цікавих поглядів на здавалося б відомі і зрозумілі події.

Ihor Stambol

Ukrainian Cossacks in the intellectual legacy of Ukrainian nationalistic ideologists of XX c.

In this article it was considered the views of Ukrainian nationalistic theorists on Ukrainian Cossacks and their role in historical process. Sources of article are ideological and geopolitical works of the theorists. It is drawn a significance of such works to development of state direction of Ukrainian historiography and researching Cossacks history.

УДК [37.015 + 06.06] В. Голобуцький “1903/1993”

Святослав Юсов

**ПРОБЛЕМАТИКА ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ
В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ В. ГОЛОБУЦЬКОГО**

В статті проведений аналіз основних питань з історії Задунайської Січі, що були розв’язані в наукових працях відомого історика В.Голобуцького.

Історія Задунайської Січі є, безумовно, важливою часткою козакознавства, – передусім, з огляду, на хронологічно близький до нашого часу період існування цього козацького Коша: історія останнього дає наближений до сьогодення взіреть відповідних реалій громадського життя козацької доби. Через низку причин цей період існування українського козацтва, на жаль, порівняно мало забезпечений джерельним матеріалом³⁴⁸. Така обставина змушує більш дбайливо підходити до наукової спадщини, що залишили нам попередні знавці теми; особливо ті, хто реконструював життя Задунайської Січі, опираючись на оригінальні джерела.

З 1930-х рр., коли в СРСР відбувається певна реанімація великодержавницької ідеології та офіційна політика інтернаціоналізму поступово дрейфує у напрямку до відродження російського націоналізму-патріотизму, тематика, подібна до історії Задунайського Коша, стає “не бажаною” для досліджень. Проте у самий розпал сталінського варіанта великодержавництва, як не дивно, у 1949 р. вийшло у світ в академічних “Исторических записках” дослідження видатного (в майбутньому) українського історика-козакознавця В. Голобуцького, присвячене полі-

³⁴⁸ Див.: Голобуцький В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи // Исторические записки. – М., 1949. – Т. 30. – С. 211; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 4–5; Бачинська О. Вступ // Невичерпні джерела пам’яті: Зб. наук. ст., мат-лів та републікацій / ред. колегія: О. Ф. Ботушанська, О. А. Бачинська та ін. – Том II. Задунайська Січ: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. – Одеса, 1998. – С. 5.

тично небезпечній тематиці³⁴⁹. Вірогідно, виходу статі посприяв давній покровитель історика академік Б. Греков. Після цієї історіографічної події, як зазначає найбільш авторитетний сучасний знавець історії задунайського козацтва А. Бачинський, наукових публікацій на вказану тему в УРСР не з'являлося³⁵⁰. Дійсно, наукових студій, спеціально присвячених питанням історії Задунайської Січі (окрім названої статі В. Голобуцького), не було впродовж 60-ти рр. (з 1929 – до 1990 рр.).

Сучасні науковці починають звертатися до більш поглибленого вивчення історіографії теми, в тому числі і до такого предмета досліджень, як з'ясування персонального внеску попередніх дослідників до цієї галузі козакознавства, зокрема і В. Голобуцького. Досліди вченого в царині історії Задунайської Січі найбільш повно використані у монографії А. Бачинського, що вийшла в 1994 р.³⁵¹ Утім, одеський історик не ставив собі спеціального історіографічного завдання щодо з'ясування внеску В. Голобуцького у дану проблематику, як і не піддає комплексному аналізу названу статтю вченого. Цю лакуну спробуємо заповнити в поточному дослідженні³⁵².

Отже, як зазначалося, впродовж 1960-ти рр. радянського тоталітаризму єдиною дослідною працею на тему історії Задунайської Січі була стаття В. Голобуцького – “О социальных отношениях в Задунайской Сечи” (1949 р.). Утім, побіжно історії козаків-задунайців вчений торкався і в інших оригінальних працях³⁵³ та енциклопедичних статтях³⁵⁴. Історик, урешті, мав намір створити значне дослідження з історії Задунайської Січі. Так, в одному зі списків його наукових праць, а саме в списку станом на 1958 р., вказується, що ним підготовлено рукопис під назвою “Запорожці за Дунаєм” обсягом у сім авторських аркушів³⁵⁵. Судячи з обсягу – це повинна була бути монографія (можливо – науково-популярна книга). Вочевидь, у зв'язку з роботою над зазначеним дослідженням пов'язані останні відрядження В. Голобуцького (в період його роботи в Інституті історії АН УРСР), а саме – до Одеси й Ізмаїла на початку 1961 р.³⁵⁶ Наразі є інформація, що над книгою В. Голобуцький працював ще як мінімум у 1964 р., коли вже третій рік поспіль працював у Київському інституті народного господарства³⁵⁷. Подальша доля рукопису не відома. Зазначимо, що у цей період історик познайомився і

³⁴⁹ Голобуцкий В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи // Исторические записки. – М., 1949. – Т. 30. – С. 211–231.

³⁵⁰ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828. – С. 4.

³⁵¹ Там само. – С. 5, 68, 89–90, 95–96.

³⁵² Див. також: Юсов С. Проблема Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 9. – К., 2006. – С. 242–268.

³⁵³ Голобуцкий В. Социальные отношения в Запорожье XVIII века // Вопросы истории. – 1948. – № 9. – С. 83–84; Його ж. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 120, 134, 185, 199, 200, 202, 355, 357.

³⁵⁴ Голобуцкий В. А. Сечь Задунайская // СИЭ. – М., 1969. – Т. XII. – Стб. 816–817; Його ж. Задунайська Січ // РЕІУ. – К., 1970. – Т. II. – С. 163–164.

³⁵⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Спр. 329. – Арк. 23.

³⁵⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 1022. – Арк. 13.

³⁵⁷ Листування // Анатолій Діомидович Бачинський (1933–1995). До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / Упор.: Бачинська О.А. та ін. – Одеса, 2008. – С. 189.

співпрацював з іншим дослідником (в майбутньому) історії задунайських козаків – А. Бачинським, який в 1958–1963 рр. працював на наукових посадах в Державному архіві Одеської області³⁵⁸. А. Бачинський допомагав В. Голобуцькому в роботі в одеському архівосховищі над “задунайськими” матеріалами, а маститий професор турбувався щодо підготовки молодим істориком кандидатської дисертації³⁵⁹.

Стаття “О социальных отношениях в Задунайской Сечи” практично відображує весь опублікований доробок В. Голобуцького з проблематики Задунайської Січі. Тому спробуємо визначити місце насамперед цієї роботи в площині вказаної проблематики української історіографії, а отже, й персональний внесок В. Голобуцького в “січе-задунайську” (умовно кажучи) галузь козакознавства.

Зазначена стаття стала другою працею вченого, опублікованою, за власним виразом самого ж історика, “у великій пресі” (тобто – у фаховій історичній періодиці). Її попередниця – студія “Социальные отношения в Запорожье XVIII века”³⁶⁰ – вийшла 1948 р. і має тісний зв’язок з названою вище, як і дві наступні публікації³⁶¹. Всі разом – вони складають певний цикл. Тут, доречно, торкнутися питання про тематичні напрямки досліджень власне у творчості В. Голобуцького та про періодизацію його наукового доробку. Київський історіограф В. Горак пропонує класифікацію наукової спадщини вченого згідно з тематичним принципом. Таких тематичних ліній у творчості В. Голобуцького історіограф нараховує чотири: а) праці, присвячені національно-визвольній війні на чолі з Б. Хмельницьким; б) праці, присвячені історії Запорозької Січі і запорізького козацтва; в) праці з історії Чорноморсько-Кубанського козацтва; г) праці, присвячені деяким важливим аспектам економічної історії України³⁶². В поділі, запропонованому В. Горак, як бачимо, не залишається місця для “січе-задунайської” тематики. Сам В. Голобуцький називав козацькі Коші (війська), що виникли після ліквідації Запорозької Січі, “епігонами” останньої³⁶³. До таких епігонів належав і Задунайсько-Запорозький Кіш. Тому пропонуємо для урахування всіх козацьких тематичних пластів у доробку В. Голобуцького та, залишаючи заявлені В. Горак, чотири групування, – третю групу (в) назвати ось як: праці з історії козацтва – епігонів Запорозької Січі. До цієї групи, окрім не названого В. Горак, задунайського козацтва, попадає

³⁵⁸ Анатолій Діомидович Бачинський (1933 – 1995). До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / Упор. Бачинська О.А. та ін. – Одеса, 2008. – С. 19.

³⁵⁹ Листування. – С. 184-189; Інтерв’ю з П. В. Голобуцьким. Записано Н.М. Юсовою 5.11.2005 р. у м. Києві.

³⁶⁰ Голобуцький В. Социальные отношения в Запорожье XVIII века // Вопросы истории. – 1948. – №9. – С. 71-84.

³⁶¹ Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом. (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР / Ред. кол.: О. К. Касименко (відп. ред.) та ін. – К., 1952. – Т. 4. – С. 133-157; Його ж. К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII в. // Исторические записки. – М., 1953. – Т. 44. – С. 231-252.

³⁶² Горак В. Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький) // Історичний журнал. – 2003. – №4-5. – С. 123.

³⁶³ Архів Російської Академії наук (далі – Архів РАН). – Ф. 1547. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 3.

також і (так само ним не названої) Усть-Дунайське Буджацьке військо (1807 р.), яке теж знайшло своє місце в науковій творчості В. Голобуцького.

Схеми періодизації наукової спадщини В. Голобуцького згідно з хронологічно-тематичним принципом В. Горак не пропонує. Згідно з нашою періодизацією підставова стаття В. Голобуцького належить до другого періоду його наукової творчості, що відображується, по-перше – у початкових наукових публікаціях історика у виданнях фахової періодики, а по-друге, останні об'єднуються одним наскрізним сюжетом – темою про соціальні (чи соціально-економічні) відносини у Запорозькій Січі (Війську) та Військах-епігонах. Цей період, якщо брати за хронологічні рубежі роки виходу публікацій циклу, слід окреслити у межах 1948–1953 рр.

Початок роботи В. Голобуцького в галузі історії задунайців слід віднести до другого періоду життя вченого в Краснодарі (1937–1941 рр.), де він впритул зайнявся архівними пошуками в фондах Краснодарського крайового архівного управління. Архівний матеріал давав змогу висвітлити соціальну історію Чорноморського козацтва (тема майбутньої докторської дисертації вченого). Окрім того, джерельний матеріал дозволяв В. Голобуцькому застосовувати ретроспективний метод (він сам згадує про цей метод) для реконструкції соціальних відносин, як у Запорозькій Новій Січі, так і в Задунайській Січі (також і в Усть-Дунайському Буджацькому війську).

З літа 1943 р., в евакуації, В. Голобуцький починає працювати завідувачем кафедри історії СРСР Казанського державного університету. В бібліотеці університету він завершує роботу над докторською дисертацією³⁶⁴. Про деякі обставини, пов'язані з підготовкою до захисту дисертації, про творчі задуми вченого, в тому числі, й ті, що привели його до створення циклу статей (серед яких і студія про Задунайську Січ) другого періоду його наукової творчості тощо, йдеться у листах В. Голобуцького до В. Пічети, що збереглися в особовому фонді академіка³⁶⁵.

Важливим моментом у згаданому епістолярії є інформація, яка розкриває перипетії зі спробами опублікування першої наукової статі В. Голобуцького – студії, що відкриває цикл його міні-праць з соціальної (соціально-економічної) проблематики запорозького козацтва та, за висловом історика, його “епігонів”. Так, зокрема, у третьому листі (від 27 січня 1945 р.) є перша згадка про творчий задум щодо створення дослідження, яке може “освіжити та виправити ряд положень Кіндратовича і Рябініна-Скляревського”³⁶⁶. В листі вчений пов'язує майбутню розвідку про Задунайську Січ зі своїм основним дослідженням соціальної історії чорноморського козацтва. Так, він зазначає (подібно до статті 1948 р.), що історія вищеназваного козацтва – це “один варіант історії Запорізької Січі, що проходила в особливих умовах. Другий – це історія Заду-

³⁶⁴ Голобуцький В. А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – №3. – С. 126 – 127.

³⁶⁵ Архів РАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Спр. 64. – 10 арк.

³⁶⁶ Там само. – Арк. 3.

найської Січі”³⁶⁷. В. Голобуцький звітував: він дещо зумів знайти в краснодарському архівосховищі, що є новим матеріалом порівняно з науковими розвідками Ф. Вовка та О. Рябініна-Скляревського. З контексту листа зрозуміло: В. Голобуцький вважав ґрунтовними науковими працями лише роботи двох названих вчених. В листі вказано, який саме матеріал мається на увазі. Це – “десятки-півтори протоколів допитів задунайських козаків, що датовані початком ХІХ ст.”³⁶⁸. Саме цей матеріал і був покладений в основу статті 1949 р.

У 1947 р. вчений, після захисту докторської дисертації, був переведений на роботу до Чернівців, де працював у місцевому університеті до серпня 1949 р. В цей період й вийшли дві перші наукові статті вченого у “великій пресі”³⁶⁹, які відкривають його цикл міні-праць з соціальної (або соціально-економічної) проблематики Запорозької Січі та її епігонів. Зазначені статті найбільш подібні між собою серед студій цієї групи й не лише тому, що в обох розглядається задунайська тематика (в першій вона власне зачіпається). Тому є сенс бодай коротко відмітити основні моменти подібності статей.

Передусім, подібні їхні назви, а відповідно й методологічна спрямованість. І там, і там застосована соціологічна методологія, що її (в застосуванні до наукової творчості В. Голобуцького) укладач сучасної малої енциклопедії українського козацтва С. Лях називає методологією “вульгарного соціологізму”³⁷⁰. Насправді, така методологія почала застосовуватися в історичних працях з 1920-х рр. і видавалася за марксистську. Цікаво, що в обох статтях не має жодної згадки про застосування марксистської чи марксистко-ленінської методології, як і жодних посилань на “класиків”. Не має посилань також і на праці Й. Сталіна. Враховуючи ту обставину, що праці на час публікації не пов’язані ні з якою суспільною актуалізацією, то, слід припустити, що вони просто дочекалися своєї черги у редакційних “портфелях”. Названі студії подібні не лише за тематикою (соціальні відносини в козацьких Січах), але й концептуально (концепції соціального розшарування козацтва аж до класових антагонізмів та раннього розвитку капіталістичного виробництва й відповідних суспільних відносин). Укажемо, що зазначені концепції В. Голобуцького стали новим явищем у історіографії козацтва на ті часи.

Джерельна база подібна лише в одному: і там, і там (в обох статтях) використано матеріали архіву Чорноморського козацького війська (інколи навіть однакові справи). Названі матеріали обумовлюють застосування В. Голобуцьким ретроспективного методу. В першому випадку – для реконструкції соціальних відносин у Новій Січі, а в другому – в Задунайській Січі та Усть-Буджацькому козацькому війську (відмітимо, що матеріали по останньому, своєю чергою, вчений використовує для аналізу соціальних відносин у Задунайському Коші). В історіографічному аспекті контрверсії

³⁶⁷ Архів РАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 3.

³⁶⁸ Там само. – Арк. 3.

³⁶⁹ Голобуцький В. Соціальні відносини в Запорозькому XVIII столітті. – С. 71-84; Його ж. Соціальні відносини в Задунайській Січі. – С. 211-231.

³⁷⁰ Лях С.р. Голобуцький Володимир Олексійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 108.

В. Голобуцького в обох статтях (це характерно для всієї його козакознавчої творчості) спрямована на те, щоб зруйнувати притаманні вітчизняній історіографії традиційні романтичні стереотипи щодо козацтва як якогось “ордену”, “братства” “безкласового” соціального організму. Такі загальні міркування з приводу співзвучності статей. Тепер перейдемо до більш детального розгляду студії про Задунайську Січ.

Робимо акцент на тому, що при аналізі зазначеної статті В. Голобуцького питань, які торкаються історії Усть-Дунайського Буджацького війська, будемо торкатися лише принагідно. Історія цього війська – це окремий тематичний пласт козакознавства. На науковий ґрунт вивчення історії усть-дунайців поставив саме В. Голобуцький³⁷¹, який, зокрема, ввів до наукового обігу нові джерела з теми. Його внесок до вказаного сюжету розглянуто в 1960-х рр. А. Бачинським³⁷². Прикметно, що В. Голобуцький (в рамках статті про Задунайську Січ) розглядає Усть-Дунайське Буджацьке військо як епізод з історії Задунайської Січі.

Проаналізуємо статтю В. Голобуцького “О социальных отношениях в Задунайской Сечи” згідно з наступними компонентами: структура роботи, стан наукової розробки теми та історіографічна складова дослідження, основна тематика праці та мета її написання, методологія і методи дослідження, джерельна база та особливості її застосування, новизна теми та концептуальна складова дослідження.

Виходячи з позицій конструктивно-критичної та методологічної функцій історіографії, необхідно відзначити, що підставова студія В. Голобуцького не належить до числа його кращих праць. Вона далеко не є взірцевою з точки зору формальних вимог, що застосовуються (в усякому випадку – в наш час) для того роду досліджень. Можливо, наявність основних недоліків статті пояснюється не достатньою вимогливістю та не розробленістю тогочасних науково-методичних підходів щодо написання подібних робіт. Нагадуємо також про те, що названа розвідка була другою статтею вченого, опублікованою у фаховій періодиці. Насамперед, публікація має структурні недоліки й упущення: такі складові частини конструкції як преамбула, актуалізація й, частково, елементи, що мають відношення до історіографії проблеми (або стану наукової розробки теми), змішані між собою в одному абзаці; відсутні такі компоненти побудови як методологія та характеристика джерельної бази (зауважимо, їх бажано було б вмістити з огляду на те, що стаття претендує на постановку проблеми) тощо.

Далі в студії в двох коротеньких абзацах подається загальна характеристика стану наукової розробки проблеми. В першому з них міститься (ритуальне для радянської історіографії) звинувачення історичної школи М. Грушевського у фальсифікації історичного процесу.

³⁷¹ Див.: Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. 1806–1807 рр. Розд. 7. / Упор. А. О. Бачинська // Козацтво на півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Авторіупоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. – Одеса, 2000. – С. 120.

³⁷² Див. напр.: Бачинський А. Д. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – №6. – С. 52–58.

В. Голобуцький наводить тут основну тезу цієї школи (з якою він має намір полемізувати) – тезу про “безкласовість” козацтва. В другому історіографічному абзаці дослідник констатує факт незадовільного стану розробки проблеми в радянській історичній науці, згадуючи при цьому: в радянську добу з’явилась низка статей присвячених Задунайській Січі. Що це за студії вчений не називає (sic!), як і (в обох випадках) не вважає за потрібне зробити посилання на відповідні праці. Втім, з подальшого викладу статті (з виносок) можна вичленити історіографічну складову дослідження. Не дивлячись на те, що В. Голобуцький на початку розвідки констатував бідність літератури з питання, він у своєму дослідженні використав навіть не всі праці з числа наукових творів знавців теми. Так, задіяні лише дві праці Ф. Вовка³⁷³ та по одній – О. Рябініна-Скляревського (а саме – “Задунайська Січ в народних переказах і письменстві”)³⁷⁴ і В. Біднова (псевдонім – В. Степовий)³⁷⁵. Щоправда, також використано деякі, дотичні до теми, праці інших російських та українських авторів³⁷⁶. Стаття В. Біднова використана один раз, а саме: наводиться принагідна оцінка ним господарської бази запорожців, які перейшли на турецьку сторону після 1775 р. (ловитва козацькими ватагами риби вздовж західного берега р. Південний Буг). Власне, більше інформації з публікації В. Біднова, присвяченій початковому періоду історії Задунайської Січі, В. Голобуцький і не міг взяти для розкриття своєї теми.

На жаль, з тематики свого дослідження В. Голобуцький використав не всі праці Ф. Вовка. Якщо інші (власне – “Українське рибальство в Добруджі”) роботи цього українського вченого не були необхідні для розкриття теми, то варто було б, хоча би їх вказати. Одну з двох використаних студій Ф. Вовка (“Русские колонии в Добрудже”) також, як і у випадку з В. Бідновим, залучено один раз – для додаткової ілюстрації господарської бази задунайських запорожців. Значно ширше використана В. Голобуцьким піонерська робота Ф. Вовка в царині „січе-задунайської тематики” – нарис “Задунайская Сечь”, котра побудована на джерелах „усної історії”, першою чергою – на дуже цінних для розкриття теми про соціальні відносини в Задунайській Січі – спогадах колишнього запорожця Ананія Коломийця. В. Голобуцький наводить й міркування Ф. Вовка, з якими в більшості випадків полемізує.

³⁷³ Кондратович Ф. Задунайская Сечь: (По местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – Т. 1, янв. – С. 27-66; Т. 5, февр. – С. 269-300; Т. 5, апр. – С. 728-773; Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Киевская старина. – 1889. – Т. 24, янв. – С. 117- 154; Т. 24, февр. – С. 314-336; Т. 24, март. – С. 685-703. (Зауважимо: В. Голобуцький не вказував, що Ф. Кондратович і Лупулеску – це один і той же автор. Цим В. Голобуцький звужує для непосвяченого читача науковий доробок з теми Ф. Вовка до одного нарису).

³⁷⁴ Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Науковий збірник за рік 1928. (Записки УНТ в Києві: Істор. секція / за ред. М. Грушевського. – Т. 26). – К., 1928. – С. 108-138.

³⁷⁵ Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна. – 1914. – №3. – С. 9-15.

³⁷⁶ Петров А. Война России с Турцией: 1806 – 1812 гг. В 2-х тт. – Спб., 1885. – Т. 1: 1806 – 1807 гг. Михельсон и Мейндорф. – 414 с.; Туренко А. Исторические записки о войске Черноморском // Киевская старина. – 1887. – Т. 17, март. – С. 494-536 та ін.

Важливо наголосити, що з невідомих причин основні праці з історії Задунайської Січі (передусім ті, де розглядається тема соціальних відносин у задунайських запорожців) О. Рябініна-Скляревського В. Голобуцький не лише не використовує, але навіть не інформує про їх наявність (хоча вони вийшли за радянських часів). Названа стаття О. Рябініна-Скляревського має для розкриття основної теми в дослідженні В. Голобуцького лише дуже опосередковане значення: за її допомоги радянський історик вибудовує головні моменти історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Згадаємо, що в листі до В. Пічети В. Голобуцький висловлює намір “освіжити й виправити ряд положень”, як Ф. Вовка, так і О. Рябініна-Скляревського. Інакше кажучи, В. Голобуцький мав намір полемізувати не лише з Ф. Вовком, але й з О. Рябініним-Скляревським.

Тематика дослідження В. Голобуцького заявлена в назві студії й обумовлюється у вступі. Вчений ставить собі за мету з’ясувати характер соціальних відносин у Задунайській Січі або ж, як він зауважує в іншому місці, “познайомитися з соціальними антагонізмами” в цьому осередку українського козацтва³⁷⁷. Належить відмітити, що в основному тексті дослідження історик не дуже акцентує увагу на антагонізмах, а, дійсно, аналізує соціальні відносини, як і зазначено в назві роботи. Як уже вказувалося, В. Голобуцький в даній роботі ніде не декларує тезу: ним висвітлюється тема з марксистських чи марксистко-ленінських методологічних позицій, як і не робить жодних посилань на „класиків”. Вочевидь, він базується на методологічних підходах соціологізму. Крім традиційних методів, притаманних будь-якому історичному дослідженню, історик активно застосовував ретроспективний метод: він використовує джерельні матеріали пізнішого часу для реконструкції більш ранніх процесів і явищ. Також вагоме місце серед наукових методів вченого займає біографічний. В даному разі він, зокрема, користувався біографічними матеріалами з протоколів допитів запорожців-задунайців (також й усть-дунайців) російськими урядовцями для з’ясування характеру соціальних відносин у козацькому середовищі дунайського регіону.

Віднайдені в краснодарському архівосховищі біографічні матеріали саме і становлять основну джерельну базу дослідження В. Голобуцького. В ширшому джерелознавчому аспекті вказані матеріали належать до комплексу так званих “біографічних” відомостей про вихідців із Задунайської Січі. Ці відомості містяться в їхніх розповідях або зізнаннях³⁷⁸. Залучення такого роду джерел не стало новацією В. Голобуцького. Одним із перших використав розповіді козаків-задунайців Ф. Вовк у нарисі “Задунайская Сеч”. Залучив до аналізу в своїх працях біографічні відомості (розповіді і зізнання при допитах) також і О. Рябінін-Скляревський. Загальну характеристику цього пласту джерел з історії Задунайської Січі в наш час зробив

³⁷⁷ Голобуцкий В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 211.

³⁷⁸ Див.: Бачинський А. Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників 1824 р. // Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. ст., мат-лів та републікацій. – С. 353.

А. Бачинський³⁷⁹. Він же і зазначав, що специфіка їх використання здебільшого вимагає ретроспекції³⁸⁰.

Прикрим упущенням у дослідженні В. Голобуцького є те, що ці біографічні матеріали (“нові дані”, за висловом В. Голобуцького), не заявлені у вступі, де (всього в одному реченні!) йдеться про джерельну базу статті. В подальшому, про них та їхню важливість для свого дослідження вчений згадував кілька разів по ходу викладу матеріалу³⁸¹. Натомість, нові матеріали, які, як вказує у вступі В. Голобуцький, будуть залучені в його роботі, він називає “листуванням чорноморської козацької влади з новоросійським губернатором де Рішельє”³⁸². Це вводить в оману читача, оскільки документи, що їх сукупно В. Голобуцький називає листуванням (а це – скарги, рапорти, відношення, заяви тощо) майже не мають або ж не мають суттєвого значення для розкриття заявленої теми. Як можна припустити – подібну назву має один із використаних архівних фондів, а саме під номером – 251. Позаяк, коли в тексті статті згадуються різні документи і матеріали, пов’язані з листуванням Ришельє та чорноморців, то посилання робляться лише на справи з цього фонду. В іншому місці В. Голобуцький наводить уточнення: допити запорожців додаються до листування³⁸³. Але з контексту абзацу можна зрозуміти, що маються на увазі лише протоколи допитів 12-ти козаків-задунайців, а це не так. Взагалі, лише з подальших, принагідних, джерельних екскурсів В. Голобуцького деякою мірою вдається зрозуміти, які саме архівні матеріали він використав у статті. Ситуація була б зовсім іншою, якби вчений дав на початку публікації розгорнуту характеристику джерельної бази, в усякому разі тієї, що віднайдена в краснодарському архівосховищі. Це тим паче необхідно було зробити, оскільки в статті робиться нова постановка проблеми.

Отже, саме біографічні матеріали й складають, здебільшого, ті нові джерела, що їх застосовано вченим для реконструкції соціальних відносин у Задунайській Січі. В згаданому листі до В. Пічети частину з них вчений називає протоколами допитів задунайських козаків і, зауважує, що це – той “мізер” (в тексті листа звучить дослівно як – “очень немного”), який дозволяє “освіжити і виправити ряд положень Кіндратовича і Рябініна-Склярєвського”³⁸⁴. В. Голобуцький згадує тут про “десять-півтора протоколів” і датує їх початком XIX ст. В публікації 1949 р. це число протоколів і даний часовий відрізок можемо ідентифікувати з протоколами допитів 12 задунайців, які в 1809 р. перейшли на російську сторону (ф. 251, спр. 167). Проте впродовж статті В. Голобуцький використав й інші біографічні матеріали, що їх він не згадує у листі до В. Пічети. По-перше, – це протоколи допитів задунайців, які відносяться ще до 90-х рр. XVIII ст. (ф. 249, спр. 22; ф. 250, спр. 31), а також – протоколи допитів усть-дунайців, датовані 1807 р. (ф. 251, спр. 151). По-друге, деякі

³⁷⁹ Бачинський А. Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників 1824 р. – С. 353–354.

³⁸⁰ Там само. – С. 354.

³⁸¹ Голобуцький В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 213, 214, 222.

³⁸² Там же. – С. 211.

³⁸³ Там само. – С. 222.

³⁸⁴ Архів РАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 3.

інші матеріали (наприклад – відомість про переселення частини усть-дунайців на Кубань, ф. 251, спр. 191; відношення А.Е.Рішельє до Чорноморської військової канцелярії від 19 вересня 1807 р., де йдеться про усть-дунайців, які раніше були кріпаками, ф. 251, спр. 134 тощо). Окрім того, біографічним матеріалом, що дає уявлення, за словами В. Голобуцького, “про соціальну фізіономію тих, хто шукав щастя на Дунаї”, є введений В. Голобуцьким до наукового обігу, “Список учиненной в Коше усть-дунайского буджацкого войска о состоящих в оном на службе казаках в августе 1807 г.”, котрий він віднайшов у архіві Чорноморського козацького війська в Краснодарі (ф. 251, спр. 151)³⁸⁵. Аналіз “Списку” теж дозволив вченому підкріпити власні міркування з приводу соціальних відносин в Задунайському Коші.

Як бачимо, “нові дані”, що мають відношення до реконструкції соціально-економічної історії Задунайського Коша, насправді сконцентровані в фонді 251 Краснодарського крайового архівного управління (назва архівосховища на момент опублікування статті В. Голобуцького). Саме його В. Голобуцький напевне й іменував як “листування чорноморської козацької влади з новоросійським губернатором де Рішельє”.

З опублікованих джерел, використаних В. Голобуцьким, важливе значення для розкриття теми мають спогади колишнього запорожця Микити Коржа³⁸⁶. В них, для прикладу, міститься деяка інформація про соціальне розшарування в середовищі козацтва часів ліквідації Нової Січі.

Тепер розглянемо новизну дослідження та концепцію В. Голобуцького. Проблема соціальних відносин у Задунайській Січі розглядали Ф. Вовк та побіжно О. Рябінін-Скляревський. Проте новизна дослідження В. Голобуцького заключалася в іншому ракурсі постановки проблеми. Саме віднайдений в архіві Чорноморського козацького війська матеріал допоміг В. Голобуцькому аргументувати свою концепцію, яка корелювалася з його основною концепцією соціального розшарування козацтва і формування капіталістичних відносин в Новій Січі та в козацьких військах – її епігонів. Ключова концепція вперше обстоювалася вченим в докторській дисертації. В дисертаційній роботі вчений висуває нові положення стосовно “матері” – Чорноморського і Задунайського козацтва – Запорозької Січі. Згідно з його аналізом основою сільськогосподарського виробництва у Новій Сечі був хутір-зимівник, котрий обслуговувався найманими робітниками – як запорозькими козаками, так й різними утікачами, які формально не числилися у Війську. Взагалі, вже в період Нової Січі наймана праця глибоко вкоренилася в різні галузі запорозького господарства, зокрема – у військову службу (багатії підряджали замість себе відбувати військовий обов’язок у Коші бідних козаків-“сіромах”). Типовий курінь на Запоріжжі, на думку

³⁸⁵ Голобуцкий В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 213. (В друге, після В. Голобуцького цей “Список” проаналізував на початку 1960-х рр. А. Бачинський, див.: Бачинський А. Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №4. – С. 65–73).

³⁸⁶ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.

В. Голобуцького, відображав “класові антагонізми козацтва”: основна маса січовиків являла собою “незаможний люд” – “сірому”, яку експлуатувала заможна козацька старшина, порівняно малочисельна. Під кінець існування Запорозької Січі там виразно проявилися ознаки капіталістичного ладу³⁸⁷. Капіталістичні тенденції, котрі позначилися на Запорожжі, мали своє продовження в Чорноморському козацькому війську і в Задунайській Січі³⁸⁸.

Концепція В. Голобуцького виявилася новою стосовно історії Запорозької Січі та її епігонів. Окрім того, вона на конкретному регіональному матеріалі (мається на увазі – в межах Російської імперії) ілюструвала тези В. Леніна про те, що на “півдні Росії” процес розвитку капіталізму йшов раніше і швидше, ніж в інших регіонах, а також – про визрівання буржуазних відносин у феодальній системі, починаючи з середини XVII ст. В повоєнній радянській історіографії саме і розпочалися дослідження, які на конкретних прикладах мусили підкріплювати й розвивати зазначені тези В. Леніна. Докторська дисертація В. Голобуцького була одним із перших фундаментальних досліджень в цьому напрямку. У дискусії з опонентами (М. Клочковим, В. Мавродіним, А. Предтеченським) на докторському захисті в Ленінградському університеті В. Голобуцький, відстоюючи свої погляди, зазначав: у радянській історичній науці вивчення проблеми генезису капіталізму знаходиться в зародковому стані. На його думку, в тогочасній науці домінує “тенденція недооцінки ступеню буржуазного розвитку Росії в першій половині XIX і в XVIII ст.”³⁸⁹ Це, зокрема, пов’язано з тим, що “багато хто не враховує нерівномірності розвитку окремих областей Росії”³⁹⁰.

На початку статті “О социальных отношениях в Задунайской Сечи” В. Голобуцький робить концептуальну заяву: Задунайська Січ, як і Чорноморське козацьке військо, було відгалуженням Нової Січі, а тому при аналізі соціальних відносин у Задунайському Коші належить виходити з аналізу соціальних протиріч Нової Січі. Вперше, згідно з наявними джерелами, подібним чином, вчений висловився у листі до В. Пічети від 27 січня 1945 р.³⁹¹ Але ця заява В. Голобуцького не зовсім оригінальна: раніше аналогічні речі зазначав Ф. Вовк, хоча не й так виразно³⁹². Далі В. Голобуцький повторює основні тези дисертації про соціальні відносини і протиріччя на Запорожжі. У студії він лише додає, що порівняно з Запорожжям (де переважали скотарство і землеробство) на Дунаї на перше місце в господарській діяльності висунулося рибальство. Проте це не змінило основи соціальної структури козацтва: за

³⁸⁷ Центральний державний архів Санкт-Петербурга. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Спр. 2143. – Арк. 15.

³⁸⁸ Там само. – Арк. 15–16.

³⁸⁹ Там само. – Арк. 43.

³⁹⁰ Там само. – Арк. 43.

³⁹¹ Архів РАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 3.

³⁹² Див. напр.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь: (По местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам’яті: Зб. наук. ст., мат-лів та републікацій. – С. 100–103, 122–125; Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Там само. – С. 194. (Цю подібність поглядів Ф. Вовка і В. Голобуцького відмічав А. Бачинський: Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 89).

Дунай були перенесені ті соціально-економічні відносини, котрі склалися на Дніпрі³⁹³. В цьому аспекті концепція В. Голобуцького відрізняється від поглядів Ф. Вовка, який вважав, що і в Дніпровській Січі домінувало, поряд з охотою, рибальство³⁹⁴.

Для розкриття своєї концепції на “дунайському” матеріалі В. Голобуцький вважає необхідним насамперед з’ясувати “соціальне обличчя тих елементів, які стали складовою частиною Задунайського “товариства”³⁹⁵. Ось тут він спочатку і використовує ті матеріали з Архіву Чорноморців, де йдеться про усть-дунайських козаків. Реконструюючи за допомогою біографічних джерел їх соціальний склад, В. Голобуцький частково мав можливість дати уявлення і про соціальний склад Задунайської Січі, адже Усть-Дунайське Буджацьке козацьке війсьсько, в переважній більшості, складали колишні січовики-задунайці. З аналізу В. Голобуцького випливає, що усть-дунайські козаки та, відповідно, задунайські запорожці складалися передусім із сіроми, яка, здебільшого, працювала по найму як у заможних козаків, так і у господарів інших національностей (молдаван, турків, болгар та ін.).

Більш виразно, за словами В. Голобуцького, уявляється соціальне обличчя задунайців з інших джерельних матеріалів, першою чергою, з протоколів допитів запорожців, що чи перейшли на бік Росії, чи ж були при різних обставинах спіймані. В результаті аналізу джерельної інформації вчений приходить до висновку: Задунайська Січ притягувала надто упосліджений, незаможний елемент (етнографічні назви цього елемента – “сірома”, “голота”, “голоколінчики”, “безштаньки”) з українського селянства, який ставав на Січі джерелом найманої праці для козаків-багатіїв – “дуків”. Наявність останніх В. Голобуцький також фіксує переважно на основі архівних біографічних джерел. Отже, вчений на джерельному матеріалі аргументує одну з центральних тез своєї концепції – положення про соціальну диференціацію і соціальні антагонізми в Задунайській Січі. Співзвучні спостереження, хоча і присутні в працях Ф. Вовка і О. Рябініна-Скляревського, але зазначені вчені на них особливо не акцентують уваги.

У зв’язку з тим, що головним видом господарської діяльності за Дунаєм було рибальство, сірома наймалася працювати на рибальських угіддях³⁹⁶. З’ясування головної господарської бази козаків-задунайців підводить В. Голобуцького до питання, рішення якого ним кардинально

³⁹³ Голобуцкий В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 212. (Варто зауважити: коротко змальовуючи соціально-економічну картину на Запорозжжі періоду кінця Нової Січі, В. Голобуцький не робить посилань, а висловлює свої погляди як-щось загальновідоме. А, між тим, його концепція, заявлена в докторській дисертації, ще не була опублікована на час подачі матеріалу до редакції “Исторических записок”. Оскільки він не посилається на першу статтю циклу “Социальные отношения в Запорожье XVIII века”, де ця концепція власне і була вперше опублікована, то, напевно, статті були віддані до відповідних редакцій практично паралельно. Зазначена історіографічна неузгодженість послаблює висновок В. Голобуцького в статті 1949 р., адже його тезові міркування виявляються нічим не підкріпленими).

³⁹⁴ Кондратович Ф. Задунайская Сечь: (По местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. ст., мат-лів та ре публікацій. – С. 123; Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Там само. – С. 194.

³⁹⁵ Голобуцкий В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 212.

³⁹⁶ Там само. – С. 226.

розходиться з поглядами попередніх знавців теми, зокрема – Ф. Вовка. Власне, В. Голобуцький, як зазначалося, полемізує саме з концепцією Ф. Вовка. В принципі, концентровані й аргументовані погляди стосовно соціальної організації Задунайської Січі, реально, викладені лише названим вітчизняним етнологом. А. Бачинський також зіставляв концепції цих двох вчених³⁹⁷. Ф. Вовк вбачав, що Задунайська Січ була робочою асоціацією або союзом асоціацій, представлених куренями³⁹⁸. За його уявленнями – всі курені мали осібні риболовні заводи, на яких працювали за чергою всі члени куреня. Відповідно, прибутки від заводів належали всій куреневій громаді³⁹⁹. Звідси, курінь являв собою не лише громадську та військово-адміністративну організацію, але й економічну общину⁴⁰⁰. Втім, Ф. Вовк не відкидав існування приватних заводів, а також визнавав наявність соціального розмежування козацтва на “дуків-срібляників” і сірому – “два нерівних і зрозуміло, ворожих між собою суспільних класи”⁴⁰¹. Однак, вчений не вважав сірому, яка працювала на приватних заводах, найманою робочою силою. На його думку, сірома була пайщиками, товаришами у підприємстві⁴⁰². Соціальні протиріччя (навіть – “антагонізми”), що їх визнає Ф. Вовк, все ж таки були в Задунайській Січі ще в зародковому стані. Узагальнюючи концепцію Ф. Вовка, А. Бачинський слушно зазначає, що згідно з поглядами Ф. Вовка, соціально-економічні відносини на Січі переважно базувалися на асоціативно-кооперативних рівноправних засадах⁴⁰³.

Згідно з концепцією В. Голобуцького, “січе-задунайське” риболовство було в цілому організовано на принципах найма робочої сили, тобто – на основі експлуатації праці сіроми власниками риболовецьких господарств⁴⁰⁴. Критикуючи погляди Ф. Вовка на приватні заводи як “теж свого роду асоціації”⁴⁰⁵, В. Голобуцький слушно наголошував, що так званий “пай” полягав у роботі, а заробітна плата такого асоціативного “пайщика” виступає в натуральній формі. На думку В. Голобуцького, це свідчило про те, що приватний завод в Задунайській Січі являв собою підприємство, засноване на найманій праці і на якому, були недостатньо розвинені грошові відносини. За таких умов, робить висновок В. Голобуцький, “найманий працівник закабалювався ще більше, ніж в умовах розвиненої капіталістичної промисловості”⁴⁰⁶.

Проведене В. Голобуцьким дослідження дозволило йому достатньо аргументовано підтвердити свою заяву про те, що Задунайська Січ затвердилася на тих соціальних засадах, що розвинулися ще в Новій Січі.

³⁹⁷ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828. – С. 89-90.

³⁹⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь: (По местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. ст., мат-лів та републікацій. – С. 100.

³⁹⁹ Там само. – С. 104.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 101.

⁴⁰¹ Там само. – С. 101-102.

⁴⁰² Там само. – С. 102.

⁴⁰³ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 90.

⁴⁰⁴ Голобуцький В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 227.

⁴⁰⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь: (По местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. ст., мат-лів та републікацій. – С. 104.

⁴⁰⁶ Голобуцький В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 228.

Більше того, Задунайська Січ засадничо була побудована на класових антагонізмах, що з часом лише поглиблювалися. Зазначену тезу В. Голобуцький аргументує у підсумку дослідження. На його думку, підкріплену, зокрема, знайденим ним джерельним матеріалом, частина запорозької старшини у своїй еміграції за Дунай керувалася не одним устремлінням до свободи. Право на автономне існування Січі вона відстоювала насамперед з матеріальних причин. Існування великого риболовецького господарства в Дніпровській Січі, тобто нічим не обмеженої експлуатації сіроми, яка не була захищена в правому відношенні, було можливо за умови безперевного притоку робочих рук з Російської імперії та Речі Посполитої. В. Голобуцький наголошує, що на риболовецьких підприємствах Запорожжя “зосереджувався як правило самий безпомічний в економічному відношенні і беззахисний в правовому, здебільшого нелегальний, елемент”⁴⁰⁷. Ліквідація Нової Січі призвела до тяжкої кризи в запорозькій риболовецькій промисловості. Вказаний малозахищений або взагалі нелегальний елемент, який працював по найму в риболовстві, в першу чергу, втікав за межі Російської імперії. Отже, втрата робочої сили та неможливість у подальшому її поповнити за рахунок утікачів з Гетьманщини та інших регіонів Росії та Польщі, все це стало головним поштовхом для переходу частини риболовецьких козаків-підприємців за Дунай⁴⁰⁸. Юридична автономія Січі під патронатом Османської імперії, згідно з міркуваннями В. Голобуцького, була основною умовою, що забезпечувала притік робочої сили із зовні й дозволяла старшині і “дукам” монополювати експлуатувати “голоколінчиків”. З цією метою “задунайська аристократія” вживала штучні методи для залучення притоку населення за Дунай⁴⁰⁹. Тут відтворювалася подібна до Запорожжя картина соціальних відносин та антагонізмів.

Завершуючи своє дослідження, присвячене соціальним відносинам у Задунайській Січі, В. Голобуцький торкається питання про привабливість її образу для утікачів з різних теренів, передусім з України. Січ організовувала українську колонізацію на Дунаї, надаючи колишнім кріпакам та іншим упослідженим на батьківщині соціальним елементам, реальну можливість вільно продавати свою робочу силу, хоча, і в тяжких умовах. Ті самі утікачі, які становили членами кошевого товариства, набували певні права, підтримувані традицією. Втім, ці права, як підкреслював В. Голобуцький, були обмежені інтересами заможної, підприємницької верхівки задунайського козацтва⁴¹⁰.

Таким чином, в дослідженні *“О социальных отношениях в Задунайской Сечи”* на основі нових, переважно біографічних матеріалів, котрі стосувалися соціальних аспектів історії Задунайської Січі, В. Голобуцький аргументовано показав адекватність конкретним історичним реаліям своєї концепції, яка була вперше заявлена в докторській дисертації, й окремо опубліко-

⁴⁰⁷ Там само. – С. 229.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Там само. – С. 330.

⁴¹⁰ Голобуцкий В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 231.

вана в статті “Социальные отношения в Запорожье XVIII века” (1948 р.), де вона розкривалася на матеріалах Нової Січі.

Розпочате в XIX ст. наукове студіювання тематики, пов’язаної з історією Задунайської Січі, плідно продовжилося в найбільш сприятливій для вітчизняної історичної науки роки радянської політики “українізації”. Найкращий тогочасний знавець теми – О. Рябінін-Скляревський відкрив нові сюжетні напрямки та віднайшов нові джерела, що надавало для розвитку подальших наукових студій непогану перспективу. Все це обірвалося з наступом тоталітаризму на національне наукове життя. Єдиною з’єднуючою ланкою між дототалітарними “січе-задунайськими” дослідженнями та сучасною історичною наукою – стала розглянута вище фундаментальна розвідка В. Голобуцького присвячена розгляду соціальних відносин у Задунайській Січі. Наголосимо, що вона стала також єдиною спеціальною науковою працею, котра з’явилася в той час, коли українська історична наука опинилася “в лещатах тоталітаризму”, а ширше – в шестидесятирічний період, що його історіографи іменують періодом тоталітарного “монізму”. Залучені нові архівні джерела та нова інтерпретація старих дозволила В. Голобуцькому подати свій оригінальний погляд на проблему соціальних відносин у Задунайській Січі; погляд, що відповідав його загальній концепції соціальній історії козацтва в період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Не дивлячись на звуженість методологічних підходів, що їх продемонстрував В. Голобуцький в характерній для нього соціологічній манері, вибраний ним концептуальний ракурс в розкритті теми є самодостатнім. В рамках соціологізму вчений досить переконливо й аргументовано з’ясував характер домінуючих соціальних відносин і суперечностей, які склалися в період існування Задунайської Січі; цілком довів існування соціальної диференціації козацтва капіталістичного типу, наявність буржуазного підприємництва й найманої праці, проілюстрував на джерельних прикладах процеси зародження і формування капіталістичних відносин. Все це вітчизняною історіографією до нього або не визнавалося, або на цьому не акцентувалася увага (Ф. Вовк), – як в силу наявності або відсутності певних джерел, так і в зв’язку з дотриманням інших методологічних установок. Напевно і Ф. Вовк, який дотримувався близької до марксизму позитивістської методології, з тих же причин не визнав потужного вкорінення соціально-економічних відносин капіталістичного характеру в Задунайській Січі, хоча зафіксував відповідну тенденцію місцевого (і тогочасного) суспільного розвитку.

Поряд з тим, В. Голобуцький не відкидав наявності артільно-кооперативних форм у задунайців, зокрема, у рибальстві, але не вважав їх домінуючими (мається на увазі – період від початку XIX ст. і до кінця існування Коша). Сучасні дослідники, перш за все, А. Бачинський займають посередню позицію між поглядами Ф. Вовка й В. Голобуцького. Одеський історик, зокрема наводить додаткові факти з нових джерел (теж, до речі, біографічного характеру), які, на його думку, свідчать про досить масовий характер існування в Задунайській Січі артільно-кооперативних форм (в риболовстві). Проте ні він, ні

Ф. Вовк, ні В. Голобуцький, ні інші вчені не мали і не мають достатньо повної репрезентативної статистичної картини розвитку господарства в Задунайській Січі в першій чверті XIX ст., яка свідчила би на користь тієї чи іншої точки зору. Тому посередня точка зору А. Бачинського не вирішила питання остаточно, а має право на існування так само, як і думка В. Голобуцького. Очевидно, що позиція Ф. Вовка в такому разі, зберігає лише історіографічне значення.

Отже, соціальна концепція історії Задунайської Січі В. Голобуцького не втрачає своєї актуальності дотепер. Слід зазначити, що на рівні з О. Рябініним-Скляревським, В. Голобуцький задав для сучасних дослідників (починаючи з А. Бачинського) той евристичний напрямок пошуку і використання джерел біографічного походження, що продемонстрував свою ефективність для розкриття різних аспектів соціальних відносин у Задунайській Січі. На прикладі розкриття "січезадунайської" теми, В. Голобуцький наочно продемонстрував також і ефективність такого методу дослідження як ретроспективний. Важливою перспективою евристичного пошуку нових матеріалів з теми є пошуки в краснодарських архівосховищах, котрі першим з цієї проблематики розпочав В. Голобуцький.

На завершення, ще раз підкреслимо, що стаття "О социальных отношениях в Задунайской Сечи" – це єдиний опублікований фундаментальний доробок історика з цієї проблематики, побудований майже виключно на архівних матеріалах, що вперше ним були введені до наукового обігу. Метод широкого цитування або детального переказу документальних джерел, характерний для наукового стилю В. Голобуцького, фактично підносить статтю до рівня опублікованих джерел, а, відтак, вона не втрачає своєї наукової значущості й понині.

Svyatoslav Yusov

***The Zadounays'ka (Trans-Danube) Sich theme in scientific works
of V. Golobouts' kyi***

In the article there is conducted the analysis of the main questions on history of Zadounays'ka Sich, that were studied in scientific works of known historian V.O.Golobouts'kyi.

УДК 94(477.74)“1791-1793”

Єлена Белова

**ПРИЄДНАННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ
ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОКУМЕНТАХ**

Вперше публікуються документи з Російського державного військово-історичного архіву, що ілюструють процес приєднання та заселення Буго-Дністровського межиріччя після російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

У 1787 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна. Внаслідок воєнних дій до кінця 1789 р. майже вся територія Буго-Дністровського контролювалась Російською імперією. Частина населених пунктів була зруйнована і випалена татарами ще в 1787 р. З початком війни для посилення російської армії та повернення з Османської імперії запорожців, які перейшли на її землі після зруйнування Запорозької Січі 1775 р., російським урядом оголошується створення Війська вірних козаків (згодом Чорноморське козацьке військо). Саме цим “вірним” чорноморським козакам віддали під оселення землі у Буго-Дністровському межиріччі на південь від річки Ягорлик в Лівобережному Подністров'ї. На 1790 р. історик М. Дубровин наводить дані про 25 селищ чорноморських козаків.

В листопаді-грудні 1791 р. в Яссах пройшли мирні переговори, що завершилися підписанням мирного трактату 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792 р.). В 3 статті трактату йшлося: “Туреччина поступається Росії усім простором землі від Дніпра і Буга до Дністра з включенням Очакова. Річка Дністер буде межею обох держав, так що правий берег її належатиме Туреччині, лівий – Росії”. У 1791 р. на території приєднаної Очаківської області налічувалося близько 19000 осіб. В 1791 р. в козацьких поселеннях – 1759 родин, з них – 5068 чоловіків і 4414 жінок. Перед російським урядом постало завдання заселити прикордонну смугу. За Ясським договором для жителів Дунайських князівств установлювалися терміни переселення – 14 місяців. За відомостями А. Скальковського після укладення Ясського миру 26 молдавських бояр і урядовців одержали від російського уряду землю в Очаківській області. Бажаючи побудувати торгові і портові міста, князь Г.Потьомкін організував переселення купців, ремісників, селян на колишні татарські землі.

Запропоновані нижче документи розкривають колонізаційні процеси в Буго-Дністровському межиріччі, що відбувались під час російсько-турецької війни 1787-1790 рр. і після неї.

Документ №1 зберігається у Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва) у фонді 52 “Потьомкін-Таврійський, Григорій Олександрович, князь, генерал-фельдмаршал”. Він являє собою, проведений в листопаді 1791 р. перепис населених пунктів між Бугом і

Дністром з зазначенням кількості дворів. У наведеному переписі-відомості відсутні відомості про кількість дворів у Кучурганах і селах чорноморців в районі нижньої течії Дністра. Назви міст і сіл відобразили міграційні процеси, в зв'язку з чим зустрічаються молдавські, тюркські, слов'янські назви. Відомість підписана генерал-майором Василем Степановичем Поповим, який очолював канцелярію князя Г. Потьомкіна і згодом став секретарем кабінету Катерини II.

Документі № 2 також з зазначеного вище фонду 52. В ньому наведені відомості про переселення вірмен з міст-фортець Ізмаїла, Ісакчі, Кілії, Аккермана, Бендер, що залишились в Османській імперії за Ясським договором. Князь Г. Потьомкін планував заснувати з вірменського населення місто Григоріополь через, що переселенню вірмен надавалось особливе значення.

Документ №3 також зберігається у Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва), але у фонді 43 “Суворов Олександр Васильович – великий російський полководець”, де зберігаються листи російського генерального консула в Дунайських князівствах Івана Северіна. За службовим обов'язком він займався розшуком втікачів і обміном полонених. У документі № 3 наведений список 34 чоловік, переданих молдавськими урядовцями російській стороні. З червня 1792 р. по січень 1793 р. виявило бажання повернутися в межі Росії 186 осіб. Їхній склад наведений у документі №4. 8 січня 1793 р. І.Северин писав О. Суворову, який наглядав за будівництвом нових фортець і міст у Південній Україні про те, що зібрані утікачі “розкаялися в скоєному” і, на думку консула, до них потрібно виявити співчуття “..щоб інші, які залишились в князівстві й інших місцях Туреччини, почувши про таке добре ставлення, заохочувались до повернення до Росії”. Документ № 4 підписаний особисто І. Северіном і відправлений з міста-фортеці Дубоссари.

В запропонованих нижче документах збережений правопис того часу. Числові дані наведені у вигляді таблиці.

Документи

Документ №1. Відомість про селища між Бугом і Дністром, приєднаних до Російської імперії. 30 листопада 1791 р.

Количество дворов В северной части на Днестре	
Местечко Дубоссары с деревнями Лунгою и Магалою	340
Деревня Гояны	40
Деревня Роги	23
Деревня Маловата	40
Село Кочиерь	60
Село Коржунь	61
Деревня Погребы	37

Деревня Кошница		210
Деревня Пыррыта		142
Деревня Дороцкая		68
Деревня Делаю		64
Село Бутор		80
Деревня Старообрядская Спя		57
Деревня Токмаджинь		49
Деревня Тея		52
	На Яурлыке	
Деревня Илия		28
Деревня Добова		32
Село Малаешти		14
Деревня Окно		29
Деревня Дойбань		11
	На Свиной	
Деревня Свиная		13
	На Кодыме	
Местечко Балта		132
Село Андрияшевка		45
Деревня Перлита		48
Деревня Голм		26
Деревня Точилов		27
Деревня Ясенево		4
Деревня Лупанивка		8
Деревня Кумарово		4
Деревня Бырдзово		2
Деревня Кривое Озеро		5
	На Буге	
Деревня Голта		57
	На Делигиоле	
Деревня Липецкая		57
Деревня Посецели		46
Деревня ВалиГоцулуй		52
Деревня Ананьина		154
Деревня Геверим		12
Деревня Гандрабулова		38
	В степи	
Деревня Чорна		43
Деревня Глиняная		57
Село Шипка		40
Село Малоешти		60
Село Журавина		34
	Итого	
Дворов		2404
Душ		10731

В южной части черноморцам назначенной по Днестру	
Деревня Терновка	—
Село Суваклея	—
Деревня Карагаш	—
Село Слободзея	—
Деревня Чобуружа	—
Деревня Калаглея	—
Деревня Аджидере	—

По Курчугану

Деревня Яссная	—
Деревня Глиная	—
Деревня Корытня	—
Деревня устье Курчугана	—
Зимовник подполковника Никорицы	—
Зимовник кошевого атамана Чепеги	—
Зимовник майора Сутыки	—
Зимовник одного черноморца в лощине	—

Данные уточняются, послали за сведениями

На восточном берегу Делигиольского озера	
Деревня Харьковка	42
Деревня Нагай	12

Подпись генерал Василий Попов

РДВИА. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 72 зв., 73.

Документ №2. Переселення вірмен з турецьких міст до приєднаної області між Бугом і Дністром.

	Семей	Муж. пола	Жен. пола
Из Измаила	320	802	850
Исакчи	12	31	20
Киля	120	329	350
Аккерман	142	444	408
Бендеры	120	368	398
(переведены из Кау- шан)	—	—	—
Итого	714	1974	2026

Всего 4000 душ обоего пола

Из числа измаильских 100 семей, 350 душ обоего пола, за неимением к перевозу их из Дубоссар подвод, находятся еще в Яссах

РДВИА. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 74.

Документ №3. Іменний список російським підданам, які відправлені у Дубоссари. 23 січня 1793 р. Поданий консулом Іваном Северіном.

1. Спиридон Гаврилов
- Отданные молдавским правом (беглые)
2. Андрей Андреев
3. Михайло Новиков
4. Андрей Лючен
5. Павел Новиков
6. Митрофан Васильев
7. Никифор Толстоухов
8. Яков Щербаков
9. Естафий Матгонин
10. Иван Портьяно
11. Фома Рихлицкий
12. Андрей Рябов
13. Данило Исаев
14. Варфоломей Ястребов
15. Алексей Дякен
16. Козьма Григорьев
17. Петр Кирилов
18. Иван Алимов
19. Тимофей Режевский
20. Денис Глотов
21. Павел Лукьянов
22. Исай Иванов
23. Федосий Лоханов
24. Андрей Малишев
25. Степан Веретинин
26. Иван Плесунов
27. Максим Сурин
28. Осип Черещен
29. Павел Ларионов
30. Сидор Петренко
31. Петр Григорьев
32. Федор Медведев
33. Федор Семенов
34. Поликарп Шейнов
35. Савелий Тетерин

РДВИА. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 9.

Документ №4. Именной список утікачам російським підданым та іншим особам, відправленим з Молдавії у Росію. 1 березня 1793 р.

1792

1-й отряд

2 июня с подпоручиком Матерном

1. Андрей Петров с женою Анной
2. Илья Иванов с женою Ириной
3. Илья Хмель с женою Зосей
4. Иван Лукьянов
5. Корней Козлов
6. Иван Степанов
7. Василий Кавалчинский
8. Григорий Терновский

2-й отряд

24 июня с корнетом Беличем

9. Зот Сысоев
10. Сергей Гаврилов
11. Дмитрий Михайлов
12. Иван Здор
13. Алексей Савин

3-й отряд

10 августа с прапорщиком Хорватом

14. Павел Поляков
15. Александр Петров
16. Николай Сирб
17. Станчо Мукан
18. Василий Мухин с женою
19. Дмитрий Кочет с сыном
20. Тома Тищун
21. Степан Михайлов
22. Степан Дмитриев
23. Иван Петров

4-й отряд

1 октября с кадетом Матвеевым

24. Данило Войнов
25. Григорий Щепцов
26. Егор Чесноков
27. Прокофий Григорьев
28. Тимофей Елисеев
29. Степан Сирб

5-й отряд

17 ноября с прапорщиком Хорватом

30. Яков Парфенов
31. Василий Михайлов
32. Петр Артян

33. Кузьма Аврамченков
34. Максим Лукьянов
35. Никита Орловский
36. Гаврило Северинов
37. Моисей Трус
38. Максим Баригин
39. Михайло Иванов
40. Севостьян Попов
41. Кузьма Семенов.
42. Степан Зубков
43. Василий Угарский.
44. Никита Ялдаков
45. Василий Рохин
46. Федор Гордеев
47. Афанасий Толстобров
48. Василий Богомоллов
49. Прокофий Арканов
50. Иван Бобров
51. Филипп Загорский
52. Ларион Андреев
53. Николай Андреев
54. Порфений Никифиров
55. Иван Петров
56. Анисим Ралников
57. Захар Иванов
58. Степан Полетаев
59. Ефрем Иванов
60. Иван Стенин.
61. Финагей Шишков
62. Иван Васильев
63. Федор Бирюков
64. Григорий Лукин
65. Иван Квасников
66. Радион Данилов
67. Данило Черемных
68. Степан Мальшев
69. Степан Кодалов
70. Федор Кодошев
71. Василий Акинтеев
72. Степан Соколов
73. Данило Михайлов
74. Савелий Дроздов
75. Егор Поляков
76. Трофим Любимов
77. Федор Лебедев
77. Петр Изонион
78. Петр Седельников

- 79. Иван Соколов
- 80. Казимир Дубровский.
- 81. Константин Иванов
- 82. Иван Щербин.

6-й отряд
18 декабря с корнетом Беличем

- 83. Ион Обухов
- 84. Никифор Сахаров
- 85. Василий Глотов
- 86. Федор Логинов
- 87. Василий Юрков
- 88. Иван Рискинов
- 89. Иван Васлиев
- 90. Корней Антонов
- 91. Осип Рагальский
- 92. Степан Сучковский
- 93. Андрей Терновский
- 94. Григорий Стороженко
- 95. Иван Моргун
- 96. Петр Колесников
- 97. Осип Карпов
- 98. Иван Колесников
- 99. Иван Щербан
- 100. Федор Цималенко
- 101. Феоклист Тимофеев
- 102. Антон Андреев
- 103. Федор Козловский.
- 104. Яков Степанов
- 105. Федор Гребров
- 106. Панфон Пичутин
- 107. Иван Мазунов
- 108. Семен Данилов
- 109. Василий Иванов
- 110. Матвей Тютон
- 111. Егор Баранин
- 112. Григорий Прокофьев
- 114. Абрам Бурлаков
- 115. Алексей Гурьев
- 116. Павел Мальшев
- 117. Максим Михайлов
- 118. Алексей Дмитриев
- 119. Калина Михеев
- 120. Прокофий Иванов
- 121. Матвей Трофимов
- 122. Прохор Сидоров
- 123. Марко Степанов

124. Егор Федоров
125. Кузьма Лушников
126. Василий Самсонов
127. Марко Шишов
128. Григорий Панов
129. Роман Афанасьев
130. Никита Иванов
131. Емельян Васильев
132. Николай Матвеев

1793 год.

7-й отряд.

8 января с поручиком Барданом

138. Спиридон Гаврилов
139. Андрей Андреев
140. Михайло Новиков
141. Андрей Мосин
142. Павел Новиков
143. Митрофан Васильев
144. Никифор Толстоухов
145. Яков Щербаков
146. Евстафий Матюнин
147. Иван Портъянко
148. Фома Рихлицкий
149. Андрей Рябов
150. Данило Нечаев
151. Варфоломей Ястребов
152. Алексей Демен
153. Козьма Григорьев
154. Петр Кирилов
155. Иван Олимов
156. Тимофей Рехевитин
157. Денис Глотов
158. Павел Лукьянов
159. Исай Иванов
160. Андрей Лоханов
161. Андрей Малышев
162. Степан Веретенин
163. Иван Плясунов
164. Максим Сурин
165. Осип Черешен
166. Павел Ларионов
167. Сидор Петренко
168. Петр Григорьев
169. Федор Медведев
170. Федор Семенов
171. Поликарп Шейнов

172. Савелий Тетрин

9-й отряд.

25 февраля с поручиком Ноубеком

173. Антон Гудиллов

174. Федор Якубовский

175. Андрей Волков

176. Василий Карпов

177. Георгий Топчилов

178. Михайло Давыдов

179. Лука Петров

180. Вышедший из плена Степан Гилевский.

РДБІА. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 13-16 зв.

Olena Bielova

***The joining of region between the Bug and the Dniester
to the Russian empire in documents***

It is the first publication of the documents, which illustrate the process of joining and settling of region between the Bug and the Dniester after Russian-Turkish war 1787-1791.

УДК 94(477.74):314.93-058.239(093.2)“1808/1822”

Ігор Гулянович

***ДО ПИТАННЯ ПРО КОЗАЦЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ
ПЕРШИХ ЖИТЕЛІВ ОДЕСИ ТА ЇЇ ПЕРЕДМІСТЬ
(за матеріалами метричних книг
з фондів Державного архіву Одеської області)***

В статті розглянуті згадки про козацьке походження у мешканців приміських селищ Одеського градоначальства. В роботі подані шляхи прояву цього історичного явища у першій половині XIX ст. у метричних книгах та сфаврографічних пам'ятках. У метричних книгах цей аспект відобразився у згадках термінів “козак” і “старшина”.

Історична пам'ять є вкрай важливою для розвитку людського соціуму. Як об'єкт дослідження вона надає можливість прослідкувати тяглість сприйняття тієї чи іншої особи та події в людській свідомості. Для більшості населення українських земель XIX ст. історична пам'ять про козацтво була достатньо живою, своєрідними актуалізаторами були або звичайні сільські кобзарі, які співали про гетьманів і отаманів, або міські інтелектуали, які в своїх працях змальовували достатньо ідеалістичну картину діяльності козацтва на історичній арені. В причорноморському регіоні носіями пам'яті про козацтво були чорноморські козаки та їхні нащадки.

Мета публікації розглянути яким чином нащадки запорозьких козаків опинилися в степах Причорномор'я та дослідити, як відобразилися згадки про них у метричних книгах.

Серед дослідників, що в своїх працях торкаються проблеми козацтва на теренах Причорномор'я потрібно виділити дослідження П.Короленка⁴¹¹, В.Голобуцького⁴¹², А.Бачинського і О.Бачинської⁴¹³, І.Сапожникова і Г.Сапожникової⁴¹⁴.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. частина козаків залишилася на землях колишнього Війська Запорозького, займаючись землеробством, рибальством тощо. Підготовка до нової російсько-турецької війни вимагала посилити військовий контингент і разом з тим поставити під контроль козацьке населення і запорожців, що перебувала на своїх старих землях. Як наслідок у 1788 р. було сформовано Військо вірних козаків (вірних напротивагу невірним запорожцям, які перейшли після 1775 р. в межі Османської імперії), що згодом отримало назву Чорноморське.

Чорноморці взяли активну участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Вони склали третю колону російських військ при штурмі фортеці Хаджибей, яка відволікала залогу фортеці, коли дві інші під командуванням Й. де Рібаса штурмували мур.

Після завершення війни та підписанням у 1791 р. Ясського договору, за яким за Росією було закріплено територію межиріччя Південного Бугу і Дністра, чорноморців переселяють на Кубань.

Частина чорноморських козаків не перейшла на Кубань і залишилася на землях Бузько-Дністровського межиріччя (нагадаймо, що ці землі тимчасово надані були чорноморцям під поселення князем Григорієм Потьомкіним). Ті козаки, які не бажали переселятися, як зауважував В. Яковлев "попрямували до знайомого їм Хаджибея, куди їх приваблювали рибні лови, соляні промисли, значні землі для землеробства та скотарства"⁴¹⁵. Так, у 1802 р. при межуванні землі до міста Одеси (Хаджибею) відійшли землі, на яких "існували слобідки: Великий Фонтан, Німецький Люстер, Татарка, Дальницька, Нерубайська, і хутори Бурлацький, Різночинський, Овочевий, Дальницький, Кривий, Усатів"⁴¹⁶. Мешканцям цих поселень було надано статус міщан. У 1803 р. Одеса перетворилась в особливе градоначальство, яким мав управляти адміністратор "з чиновників вищих класів", який "не мав підкорятися губернатору, а залежав лише від міністра комерції, міністра внутрішніх справ і по судовим справам від генерал-прокурора"⁴¹⁷.

Отже, козаки, які проживали поблизу Хаджибея в хуторах і слободах теж могли стати міщанами. Були ще і приміські селища, де також

⁴¹¹ Короленко П. Предки Кубанских казаков на Днепре и на Днестре / П. Короленко. – Екатеринбург, 1900. – 203 с.

⁴¹² Голобуцкий В. Черноморское казачество / В. Голобуцкий – К., 1956. – 415 с.

⁴¹³ Бачинський А. Д. Козацтво на Півдні України 1775-1869 / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – Одеса: Маяк, 1995. – 56 с.

⁴¹⁴ Сапожников И. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.) / И. В. Сапожников, Г. В. Сапожников. – Одесса: ОКФА, 1998. – 272 с.

⁴¹⁵ Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея 1789-1795. К столетию завоевания Хаджибея. – Одесса: Типография А. Шульце, 1889. – С. 44.

⁴¹⁶ Історія Одеси [Ред.: В. Н. Станко [та ін.]; кол. авт. ОНУ ім. І.І. Мечникова]. – Одеса: Друк, 2002. – С. 88.

⁴¹⁷ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С. 175.

проживали козаки. Приміські селеша, ті, що знаходились на міських землях і не входили до складу міста, у межах трьох бульварів, або передмість. Виділяють 13 таких поселень: Крива Балка, Гнилякова Балка, Холодна Балка, Фоміна Балка, Бурлача Балка, Куяльник, Усатовські хутора, Нерубайські хутора, Великий Фонтан, Малий Фонтан, Сухий Лиман, Татарка, Дальник. Більшість дослідників вважають, що саме в них переважало українського населення⁴¹⁸ – чорноморці, колишні селян-утікачі з Правобережної та Лівобережної України. Основними видами занять цих людей було землеробство, садівництво тощо. Праця на землі не приносила значні прибутки мешканцям через низькі врожаї. Як писав А. Скальковський, міський землероб “сіє мало хліба, мало тужить про свій неврожай, тому що в нього під рукою десяток засобів, щоб позбавити від нестатку і себе, і сім’ю”⁴¹⁹. Так, наприклад, у приміських селищах, як Куяльник, Усатовські і Нерубайські хутора, Холодна Балка і Великий Фонтан було розповсюджено видобуток каменю для будівельних потреб Одеси.

Одним з джерел, що допомагають реконструювати історичну пам’ять мешканців приміських селищ є інформація з метричних книг: наприклад, запис особи як “старшина” чи “козак” або назва військового звання (“підпоручик”, “осавул” тощо) замість загальноприйнятого для більшості жителів – “міщанин”. Ці записи є рідкісними, але вони використовувались у різних випадках життя – при народженні, шлюбі та смерті. Вони були виявлені лише в метричних книгах селищ Дальник та Татарка (виписки з документів дадаються).

Варто зазначити, що вкрай фрагментарно представлені мемуарна спадщина та етнографічні дослідження, які б могли допомогти реконструювати життя жителів приміських селищ. Серед таких згадок виділимо спомини С. Шелухина, який на початку ХХ ст. працював в одеському окружному суді, і один 90-річний одесит розповів йому, що “...цариця люта, народ ставила в ніщо і завела в неволю до панів, а землю политу християнською кров’ю козацькою, роздавала задурно своїм полюбовникам та панам великими маєтками”⁴²⁰. Серед етнографічних матеріалів виділимо фольклорні, що торкалися сприйняття Одеси в народних піснях⁴²¹, які, здебільшого, були зібрані у другій половині ХІХ ст. у приміських селищах, але вони нажаль носять досить загальний характер, в них описувалась боротьба козаків з Ордою, образ народного героя С. Палія тощо.

Варто відзначити, що ще одним проявом історичної пам’яті про козацьке походження перших одеських приміських жителів є намогильні хрести, які за своїм виглядом подібні до козацьких христів Наддніпрян-

⁴¹⁸ Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы /Р. Шувалов // Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 41-45.

⁴¹⁹ Скальковский А. А. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1839. – С.17.

⁴²⁰ Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. – [Репр. вид. за оригіналом вид. 1936 р. / Відпов. за випуск Петро Пупін]. – Дрогобич: Бескид, 1992. – С.60.

⁴²¹ Одесские новости. – 1894. – 22 августа.

щині. Найдавнішим з них хрест датований 1771/1791 р.⁴²², був віднайдений на кладовищі Куяльника (частина Суворовського району м. Одеси). Більш різноманітні хрести за типологією представлені на території східного (основного) кладовища села Усатове (Біляївський район Одеської області), де найбільш ранній пам'ятник датується 1818 р. Більшість інших відносяться вже до середини та другої половини XIX ст., але свідчать про перебування тут козаків в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Представлені документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Документи:

Документ № 1. Метрична книга с. Дальник. 26 січня 1808 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал одесского предместья Дальника мешанина Данила Трушевского молодика с вдовою Евдокиєю Далницкою, жительскою Короховой вторым браком, брак совершил приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: черноморской войсковой команды осаул также Образенко, Алексей Прус и подпоручник Гаврилонечену.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 76.

Документ № 2. Метрична книга с. Дальник. 1 травня 1808 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал одесского предместья Дальника Петра Голуба с вдовою Анною дочерью Ивана Дончака Татарки мешанина вторым браком, брак совершил приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: черноморского войска подпоручник Яков Дундук, хорунжий Семен Земцовский, иже Прус и мешанин Наум Бутенко.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 76 зв.

⁴²² Сапожников И. В. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – XIX вв.) /И.В. Сапожников. – Ильичевск: “Элтон-2”–“Гратек”, 1999. – С.61.

Документ №3. Метрична книга с.Дальник. 18 вересня 1808 р. Оригінал.

Погребле иереи Прокопий Филипович Евросинью жену предместья Татарки черноморского войска Василия Пята. Лета – 33. Какою болезнью – от поносу.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 80.

Документ № 4. Метрична книга с.Дальник. 27 вересня 1808 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал одесского мещанина Павла Ващенко молодика с девицею Мариею черноморского старшины Онисима Визира дочерью первым браком, брак совершил приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: херсонские мещане [...] Ващенко и Тимофей Ващенко.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 77.

Документ № 5. Метрична книга с. Дальник. 7 жовтня 1808 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал жителя Дальника первого полка волонтирского урядника Григория Тонарского молодика с девицею Евдокиєю Якова Гарбу за дочерью первым браком, брак совершил приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: черноморского войска подпоручник Яков Дундук и значковой товариш [Горобов].

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 77 зв.-78.

Документ № 6. Метрична книга с. Дальник. 7 листопада 1808 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал жителя Дальника мещанина Тимченка молодика с девицею Анною Зенчихы дочерью первым браком, брак совершил приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: черноморской войсковой команды старшина Василий Пята, Алексей Прус, Фома Феденко.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 78-78 зв.

Документ № 7. Метрична книга с. Дальник. 11 листопада 1808 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал одесского предместья Татарку черноморского войска Василия Пяти вдовца с девицею племянницей Гавриила Визины вторым браком сочетал приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: черноморского войска подпоручник Яков Дундук и Алексей Прус.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 78-78 зв.

Документ № 8. Метрична книга с. Дальник. 29 грудня 1808 р. Оригінал.

Родился младенец Вадим от родителей одесского предместья Дальника Черноморского войска Григория Козака и жены его Татьяны молился и крестил священник Прокопий Филипович.

Кто были восприемлины: одесский мещанин Тимофей [...].

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 75 зв.

Документ № 9. Метрична книга с. Дальник. 7 січня 1811 р. Оригінал.

Поучении всему указав трикратного обыска венчал одесского предместья Татарку черноморского войска сына Михаила Тетка с девицею Ефросиньею Ивановой дочерью первым браком, брак совершил приходской священник Прокопий Филипович.

Кто были свидетелями: полкового черноморского войска Василий Пятенко, Яков Дундук.

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 23.

Ihor Gulyanovych

**On Cossack origin of the first inhabitants of Odesa and its suburbs
(on materials of metrical books (registers) from the funds of Odesa region State Archives)**

The article presents the study of the mentions on the inhabitants of suburban settlements of Odesa. In the investigation was shown the ways of display of this phenomenon in the first half of the XIX century in the registers. In the registers this aspect was displayed in rare mentions of the terms of "Cossack" and "Starshyna".

**ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ АРЕШТАНТІВ НА БУДІВНИЦТВІ
БУЛЬВАРНИХ (ПОТЬОМКІНСЬКИХ) СХОДІВ 1837-1842 РР.
(за матеріалами Державного архіву Одеської області)**

Наведений документ складений в жовтні 1841 р. є звітом про будівництву Потьомкінських сходів. Документ свідчить, що на цих роботах активно використовували працю арештантів.

У розбудові міст Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. чималу роль відіграли підневільні робітники: військовослужбовці та арештанти (щодо цього реалії тогочасної Російської імперії не були надто далекими від реалій пізнішої імперії радянської). Важливою сторінкою у використанні праці в'язнів на будівництві південноукраїнських міст була діяльність "арештантських робочих рот цивільного відомства" у 1830-х – 1850-х рр. Одеська арештантська робоча рота з 300 підневільних робітників була утворена 1831 р. Оскільки її першим та багаторічним керівником був капітан, а, пізніше, майор, Трохим Драгутін, в Одесі арештантів роти жартома називали "Драгутінською командою". Зважаючи на успіх її використання на роботах з будівництва та благоустрою Одеси, від 1842 р. в місті діяли вже дві такі роти загальною чисельністю 500 арештантів⁴²³.

Серед численних проектів, до здійснення яких залучалися в Одесі арештанти, були славнозвісні Бульварні (Потьомкінські) сходи – один з теперішніх символів цього міста. Їхнє спорудження через низку причин ("несправність" підрядчика Г.Завадського, недоліки проекту, зсуви ґрунту, обвали та ін.) замість одного року розтяглося майже на п'ять⁴²⁴. Наведений нижче документ є уривком зі звіту про роботи виконані спеціальною комісією із добудови сходів, що складалася з інженер-полковника Григорія Морозова, "портового гідротехта" Бориса Фан-дер-Фліса та архітектора Георгія Торічеллі, у 1839 – 1841 рр. (його повний текст включає кілька колонок і є надто громіздким для публікації; через те, що звіт неодноразово виправлявся, нумерація робіт у ньому місцями порушена). Згідно звіту видно, що арештанти здебільшого використовувалися для земляної та підготовчої роботи, а також як чорнороби при мулярській роботі (проте владі довелося оплатити працю мулярів, вартість роботи яких подано в уривку із відповідних колонок звіту). Практично не було використано працю арештантів при "Теслярській роботі" тому її опис з тексту поданого нижче звіту вилучено. Праця арештантів була згадана лише в одному – восьмому – пункті "теслярської роботи":

⁴²³Гончарук Т. Г. Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині XIX ст.: маловідома сторінка історії "нової Пальміри" // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 5. – Одеса, 2008. – С.79, 81.

⁴²⁴Гончарук Т. Г. Кілька документів про спорудження Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837 – 1842 рр. // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вип 10. – Одеса, 2010. – С. 25 – 35.

“8. Для утримання ґрунту землі, що рухався від обриву, вбито шпунтових дошок по довжині на 16 сажнів. – При роботі застосовано: теслярів ..., робітники використані з арештантської роти”⁴²⁵. У колонці звіту “Згідно якого кошторису або особливого розпорядження робота виконана” щодо 7 та 8 пунктів “теслярської роботи” зазначалося: “Роботу цю здійснено з причини зсувів ґрунту, оскільки необхідність вимагала вжити рішучих заходів, без яких руйнація обриву була би неминучою, а разом з тим і знищення монументу герцога Рішельє”⁴²⁶. Слід зазначити, що арештанти широко використовувалися на роботах щодо усунення наслідків та запобігання обвалів скелі Приморського бульвару.

Показово, що після звершення робіт на сходах, їх було передано саме у відання арештантських рот (на той час їх було вже дві). 25 лютого 1842 р. Одеський будівельний комітет повідомив “комісію, що добудовує сходи від бульвару к морю”: “Наказавши разом з цим командир у тутешніх арештантських рот п. майору Драгутіну, щоб він збудовані внизу Приморського бульвару кам’яні сходи прийняв від Комісії, що їх добудовує, в своє відомство та мав за ними належний нагляд, Будівельний комітет, базуючись на розпорядженні від 17-го лютого, повідомляє [про це] Комісію, що добудовує сходи для належного з її боку виконання”⁴²⁷. 7 березня 1842 р. комісія повідомила комітет, що сходи “здані від Комісії згідно опису та в необхідній справності, командир у одеських арештантських рот Драгутіну”⁴²⁸. До документу додавався опис (“опись”) майбутнього символу Одеси з 13 пунктів підписаний членами комісії – Г. Морозовим, Б. Фан-дер-Флісом і Г. Торічеллі – та Т. Драгутіним (Згідно з описом сходи мали: “арок складених з штукowego каменя” – 32; “зводів між арками з такого ж каміння” – 24; “зводів між чотирма оконечними стінами” – 3; “загальний звід від двох стін...” – 1; “поперечних стін або биків, з яких ті, що знаходяться при обриві, частково складені з плит” – 6; “стовпів складених зі штукowego каменя” – 16; “продольних стін при оконечності сходів” – 4; “заділок між фундаментами стовпів” – 16; “оборотних зводів складених з дикарних плит” – 2; “залізні двері на петлях з засовом та замком для входу в еліптичний звід” – 1; “парапетів вздовж усіх сходів зі штукowego каменя” – 2; “майданчиків, складених з трієстських та ліворнських плит” – 10; “сходинок, складених з таких самих плит” – 200. В описі зазначалося, що “усі кам’яні роботи на поверхні землі здійснені на вапняному розчині, оборотні зводи – на цементі, а шви майданчиків та сходинок зроблені з асфальтної мастики”)⁴²⁹. В описі було вказано, що “усі частини споруди перебувають у належному стані”, однак керівництву вочевидь було спокійніше, в разі, коли ця “багатостраждальна” споруда надалі перебуватиме під наглядом 500 арештантів Т. Драгутіна. Вийшовши у відставку, Т. Драгутін власним коштом 1851 р. побудував каплицю внизу Бу-

⁴²⁵ ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 459. – Ч. 3. – Арк. 238.

⁴²⁶ Там само. – Арк. 58, 239.

⁴²⁷ Там само. – Арк. 310.

⁴²⁸ Там само. – Арк. 312.

⁴²⁹ Там само. – Арк. 313.

льварних (Потьомкінських) сходів, яка вдало доповнила їхній архітектурний ансамбль і 1862 р. була перетворена на Миколаївську портову церкву (зруйнована в радянські роки)⁴³⁰.

Документ

Отчет о работах, произведенных по дополнительному проекту, при каменной внизу Приморского бульвара лестнице. Октября 21 дня 1841 года

Отчет о работах, произведенных по дополнительному проекту, при каменной внизу Приморского бульвара лестнице

Октября 21 дня 1841 года

Земляная работа

1. На площадке приготовленной под оборотные своды и контрфорсную стену, равно под упорные в салу при обрыве полуарке, срыто земли – кубических сажень.

Для продольных заделок между фундаментами столбов в 4-х под сводами отделениях, вынуто земли 111 1/4 сажень и сверх того, срыть откосов для предупреждения во время производства работ обвалов и отсыпей 45 кубич. сажень.

Всего же по сложности выемка разного грунта земли 918 3/4 куб. сажень.

Работа произведена посредством арестантской роты.

2. Оная земля отвезена расстоянием за 50 сажень, рабочими арестантской роты

.....

Каменная работа.

1. Забучено пустоты ростверки между нижними насадками дикарным камнем с заливкою цементовым раствором 15 1/6 кубических сажень. – При работах обратилось

Каменщиков (вартість робіт 42 крб. 81 1/4 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты

2. Выстлано между верхними насадками дикарными большими плитами на цементе, с приправкою швов 13 6/7 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 47 крб. 57 1/4 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантских рот

3. Складено фундамента из дикарного камня и дикарных плит на цементе под упорные при обрыве полуарке, под два обратные свода и под стену между эллиптическим сводом и первым оборотным, в высоту как показано на чертеже желтою пунктирною линиею 176 295/686 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 741 крб. 21 коп. – Т.Г.)

⁴³⁰ Гончарук Т. Г. Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині XIX ст.... – С. 87.

Рабочие из арестантской роты

4. Забучено бутовым на глине камнем, пространство между четырьмя упорными в скалу обрыва полуарками до нижней дуги 73 кубч. сажени. При работе находилось:

Каменщиков (вартість робіт 187 крб. 71 3/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

.....

6. Разломано между сводами Т и М четыре начатых столба 12 6/27 кубических сажень.

Каменщиков (вартість робіт 15 крб. 75 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты

7. Выведены четыре столба между сводами Т и М, лицевые стороны из тесаных плит, а внутренние из дикарного камня и плитного дикаря, все на известковом растворе, из такового же материала складено 18 отдельных под поперечными арками стенок, между сводами Т и М, И и Х, Х и У и заложены три пустоты по сводом У всего 124 1/3 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 2966 крб. 40 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

.....

9. Складено из штучного на известковом растворе камня, длиною в 1 аршин толстотою в квадрате 8 вершков четыре упорных в скалу полуарок, толстотою в 3 аршина по наружной дуге 34 2/3 квадратных сажень. При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 267 крб. 42 6/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

10. Из штучного на известии камня, выведено на 4-х упорных в скалу полуарках, четыре отдельных стенок под лицо с продольными стенами лестницы 11 3/4 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 90 крб. 64 2/7 крб. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

11. Забучено бутовым на глине камнем, пространство между полуарками при обрыве и выведении на оных стенами до эллиптического свода, 29 4/5 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 76 крб. 62 6/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

12. Выведено из штучного камня эллиптический свод, толстотою по наружной дуге в 2 1/2 аршина квадратных сажень31 5/12
в 2 аршина19 1/4
в 1 1/4 аршина квадратных сажень.....27 1/14
в 1 аршин квадратных сажень32 1/4

При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 490 крб. 24 2/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

13. Вывезено две боковые стенки для закрытия эллиптического свода, из штучного на извести камня, толстотою в 2 ½ аршина 28 5/12 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 219 крб. 21 3/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

15. Между выведенными чрез арки стенами забучено под ступени и площадки бутовым на извести камнем 74 кубические сажени. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 190 крб. 28 4/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

16. По обе стороны лестницы покрыто штучным широким камнем парапета, на известковом растворе 6 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 46 крб. 28 4/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

...

17. Настлано триестскими и ливорнскими плитами на известковом растворе площадок 46 квадратных сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 29 крб. 57 1/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

19. Засыпана нижняя часть лестницы землею и мусором.

Работа произведена арестантами.

14. Между фундаментами столбов под сводами Т, И, Х и У, складено 24 каменные заделки, 176 ¼ кубич. сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 679 крб. 82 1/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.

.....

Приготовительные работы

1. Для добывания воды, вырыты колодцы и установлены помпы.

Работы произведены арестантами.

.....

9. Для сохранения работы в течении зимнего времени вся лестница покрывалась камышом и соломой а поверх насыпалась земля и мусор.

Работа производилась арестантами.

10. Для всех вышеуказанных работ творение извести с песком, толчение и составление цемента производилось арестантами.

.....

Для поддержания скалы, угрожавшей падением, установлено из бревен 4 подпоры. – При работе обратилось:

Плотников (вартість робіт 5 крб. 14 2/7 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты.»

ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 459. – Ч. 3. – Арк. 233, 234, 239 – 243, 245 – 247, 249 – 251, 254, 258.

Taras Goncharuk

**On using of prisoners' labour for building of the Boulevard
(Potyomkins'ki) stairs in 1837-1842
(on the materials of Odesa region State Archives)**

The presented document was composed in October, 1841 and it was a report on building of the Potyomkins'ki stairs. A document testifies that at those work the labour of prisoners was actively used.

УДК 94(477.74):303.436.2:929“1857-1872”

Володимир Полторац

**ДОКУМЕНТИ ПРО МИХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО
В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Представлені документи з Державного архіву Одеської області висвітлюють два періоди життя відомого польського й українського письменника та політичного діяча Михала Чайковського (Садик-паші). Перша група документів присвячена подіям на передодні та під час Польського повстання 1863-1864 рр., друга – переїзду М. Чайковського до Києва у 1872 р. До матеріалу додаються портрети Садик-паші.

Михал Чайковський, який у 1851-1872 рр. перебуваючи на службі Османської імперії, мав ім'я Садик-паші, відомий в історичній науці як письменник, організатор та керівник так званих османських козаків (“Казак-алай”), авантюрист та творець власної політичної концепції розвитку східноєвропейських народів. Він вважав, що боротьба Польщі за незалежність потребує важливої підмоги – створення незалежної козацької держави на чолі з гетьманом. Його двадцятирічне перебування в Османській імперії стало періодом активних пошуків союзників у боротьбі з російським імперіалізмом – і закінчилось примиренням польського політика з двоголовим орлом. Незважаючи на приголомшливий вплив Чайковського на події середини XIX століття, його постать досі не стала об'єктом дослідження в сучасній українській історичній науці. Джерела щодо діяльності Садик-паші розпорошені по архівах Парижа, Стамбула, Софії, Одеси, Києва, Кракова та багатьох інших. Ця публікація – спроба хоч трохи наблизитись до розгадки авантурної персони Михала Чайковського.

В Державному архіві Одеської області зберігаються документи, що прямо чи опосередковано висвітлюють два моменти з життя та діяльності Чайковського: побоювань його персони російських чиновників новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства напередодні та під час польського повстання 1863 р. та переїзду Михала зі Стамбула до Києва разом з ад'ютантом Адамом Морозовичем. Усі ці документи не створюють окремої діловодної справи, а є частинами різних одиниць зберігання.

Перша група документів (док. № 1-7) відбиває активізацію діяльності Садик-паші в Добруджі та Молдові в 1863 р., що надало можливість російським чиновникам панічно повідомляти своє керівництво про формування військових загонів для вторгнення в межі Російської імперії та про мережу зв'язків Чайковського із польською шляхтою, євреями, українцями. Дивним чином агенти Садик-паші “виринають” то в Сербії, то в Волощині, то в Австрії, то в Молдові, то на Поділлі й Буковині. Страх від невгамовної праці цього “павука”, що плів “мереживо” своїх антиросійських змов, примушував працівників митної сторожі, столоначальників та генерал-губернаторів бути пильними настільки, що звістка про перехід Садик-паші до православ'я і переселення його до Києва було подією архіважливою – нею керував начальник Петербурзького військового округу, особа, наближена до імператора, граф Павло Шувалов. І тут не обійшлося без поворотів долі – тепер вже російські дипломати намагаються попередити будь-які негативні дії з боку поляків стосовно ще донедавна страхітливого ворога імперського спокою. Саме такий поворот долі представляє друга група документів (док. № 8-9), що містяться в окремій справі “О дозволеніи (разрешеніи) бывшему турецкоподданому генералу Садык-паше Чайковскому переехать в Киев на жительство. О прибывшем с ним польском выходе Адаме Морозовиче⁴³¹”. Адам Морозович прибув разом з Михалем Чайковським до Одеси. Він просив оселити його у “Південно-Західному краї в Києві” разом з Чайковським. На його прохання було зауважено, що спочатку він має бути переданий “правосуддю уряду та милості Імператора”. Листування про долю Адама Морозовича тривало майже весь грудень 1872 р. За цей час він встиг отримати паспорт і оселитися в Києві⁴³².

Вважаємо за потрібне також надати портрети Садики-паші цього часу, тобто 1860-х рр. (див. с.150) з архівосховища Національної бібліотеки “Св.Св. Кирила та Методія” (Софія, Болгарія). Світлини публікуються вперше і дають можливість унаочнити постать героя поданого листування.

Надані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Моменти, що потребували додаткового пояснення позначені автором статті в документах цифрами, які відсутні в оригінальних текстах.

⁴³¹ Адам Морозович (?-1886) – ад'ютант Михала Чайковського.

⁴³² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 651 за 1872 р. – Арк.3-7.

Документ № 1. Ордер генерал-губернатора Г. Строгонова титулярному раднику Баласу про спостереження за діями поляків, які після розпуску іноземних легіонів в Османській імперії оселились в Добруджі. 15 березня 1857 р. Копія.

Вельми секретно

Господину титулярному Советнику⁴³³ Баласу

Мною получены следующие сведения: Оттоманская порта по окончании войны, распустила бывшие у нее иностранные легионы⁴³⁴ и направила их под видом колонизации в Добруджу. Человек 500 поляков, находившихся в составе этих легионов, удалились во внутрь Добруджи и, разделившись на небольшие партии, избрали себе местом жительства 33 деревни заселенные русскими выходцами⁴³⁵, на пространстве от Шумлы к берегам Черного моря и от Мачина по низовью Дуная. Поляки эти, по своим понятиям и образу жизни, стоят несравненно выше окружающего их простого класса народа. В // последнее время они сумели приобрести над жителями моральную власть и теперь стараются употребить ее во зло; им уже удалось потушить в русских выходцах желание возвратиться на родину, проявившееся было вследствие объявления статей Всемилоштивейшего Манифеста⁴³⁶.

Успеху польской пропаганды содействовало отчасти турецкое правительство, которое, желая удержать народ на месте, запретило выдавать нашим выходцам билеты на проезд⁴³⁷ в Галац. Независимо от этого Владислав Замойский и Чарторыйжский⁴³⁸ отправили своих эмиссаров в Турцию из коих Воронич уроженец и помещик [В...нской] губернии недавно прибыл в Тульчу; он отличается пылким умом и решительным характером.

Поручаю Вашему Благородию иметь самое строгое и бдительное наблюдение за тем, не проявятся ли вредные действия означенных поляков, где либо на нашей границе // и о всяком положительном извес-

⁴³³ Титулярный радник – цивільний ранг 9 класу згідно з Табелем про ранги; у ХІХ ст. в Російській імперії титулярні радники обіймали посади старших помічників столоначальників, старших помічників секретарів, протоколістів, реєстраторів, перекладачів. Титулярний радник Балас, скоріш за все, був співробітником Канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора.

⁴³⁴ Іноземні легіони – підрозділи “Казак-алая” в складі армії Османської імперії, які почали створюватись у 1851 р., а присягу склали 23 січня 1854 р. До них входили поляки, болгары, румуни, угорці, турки й євреї. М. Чайковський (Садик-паша) отримав посаду “Міріан-паші” й особисто розробив моделі одностроїв, допомагав придбати для козаків арабських рисаків. Загони були розпущені після смерті султана Абдул-Меджида у 1861 р.

⁴³⁵ Російські вихідці – утікачі з Російської імперії – переважно українські селяни-кріпаки, колишні задунайські козаки, а також росіяни – липовани, некрасовці та ін.

⁴³⁶ Маніфест імператора Олександра ІІ про ліквідацію кріпацтва 19 лютого 1861 р. Цей документ, на думку російських чиновників, мав дати сигнал “російським вихідцям” – переважно кріпакам – повернутись до Російської імперії.

⁴³⁷ Більоти на проїзд – проїзні документи, що давали можливість жителям Добруджі переселитись через Галац до Російської імперії.

⁴³⁸ Замойський Владислав – один із діячів польської еміграції в Лондоні. Чарторыйжський Адам – один із діячів польської еміграції в Парижі. Обидва – хресні батьки дітей М. Чайковського.

тии, какое Вы получите по сему предмету немедленно доводить до моего сведения.

Генерал-губернатор А.Г.Строгонов⁴³⁹

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 15 за 1857 р. – Арк. 37-37 зв.

Документ № 2. Виписка з донесення керівника консульства Російської імперії в Галаці в Азіатський департамент №168 про діяльність ад'ютанта М. Чайковського Горенштейна (Горнштейна) в Подільській губернії з метою агітації євреїв до повстання проти Російської імперії. 13 вересня 1857 р. Копія.

Ад'ютант Садик-паши⁴⁴⁰, упомянутый в донесении моем от 31 августа под №1660 ошибочно назван Арнштейном. Настоящее его имя Горнштейн или Горенштейн. Уроженец Подольской губернии, имеет родственников в Балте и родного брата в Каменец-Подольске. Из даточных принят в военную службу и находился в 5-м пехотном корпусе. В 1853 году бежал в Турцию и с того времени постоянно состоял при ренегате⁴⁴¹ Чайковском. Садик-паша, заметив в нем особенную предприимчивость и свойственную евреям сметливость, употреблял его к исполнению тайных и дерзостных своих намерений. Так в мае месяце сего года, он был отправлен на ярмарку в Балту (Подольской губернии) с письмами ко многим дворям [дворянам] той губернии.

Кроме того главное его поручение состояло в доставлении от Иерусалимского Раввина⁴⁴² открытого письма к евреям проживающим в России, с наставлением как им действовать на умы простого класса народа, чтобы подготовить их в будущем к восстанию противу властей.

На вызов Чайковского никто из помещиков не отозвался. Недоверчивость и холодный прием повсюду сопровождал его агента.

Видя с этой стороны неудачу, Горенштейн с трудом успел склонить одного из молодых людей написать несколько строк, чтобы представить Чайковскому, как доказательство своего пребывания в тех местах. Такое отстранение и совершенное отсутствие сочувствия в попытках Чайковского объясняется тем, что поляки западных губерний совершенно счастливы своим положением и предпринимаемые им меры поколебать образ мыслей своих соотечественников, остаются парализованными.

По известиям, полученным из Тульчи, Горенштейн на сих днях имеет прибыть из Константинополя в отошедшую часть Бессарабии с паспортом под чужим именем. Цель его приезда еще неизвестна.

⁴³⁹ Строгонов Александр Григорович (1795-1891) – граф, новоросійський та бессарабський генерал-губернатор (1854-1862).

⁴⁴⁰ Садик-паша – ім'я, яке використовував Михал Чайковський після прийняття ісламу в 1851 р. “Садик” турецькою мовою “вірний”.

⁴⁴¹ Ренегат – так називали відступників – людей, що відступили від християнства й навернулись до ісламу.

⁴⁴² Головний рабин Османської імперії, найавторитетніший знавець Священного Писання в юдаїзмі.

Садык-паша потерял доверие здравомыслящих и способнейших поляков, обратился к евреям и чрез них приводит в исполнение свои замыслы. Вообще евреи, с окончанием прошедшей войны, стали слишком самонадеянны и постепенно приобретаая влияние, стремятся достигнуть некоторой самостоятельности.

Верно: Экспедитор коллежский Ассессор [А....]

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 48.

Документ № 3. Доповідна записка про емісара М. Чайковського Ольшевського, який збирався перейти через російський кордон в районі Новосельця⁴⁴³. 22/23 січня 1862 р. Переклад з французької мови. Оригінал.

Из Галаца

Ваше Сиятельство

Считаю долгом довести до сведения В-го Са о сообщенном мне известии, что некто Ольшевский, польский эmissар имеет вскоре перейти Русскую границу у Новосельце.

По дошедшим до меня сведениям человек этот носит тоже имя Старжинского и ему поручена ренегатом Садик-пашою важная миссия в Украине. Он из Сербии⁴⁴⁴ отправился пассажиром на австрийском пароходе “Фридрих” в Джорджеве⁴⁴⁵, оттуда направился на Бухарест, а затем через Яссы в Буковинию⁴⁴⁶, и, наконец, перейдет русскую границу в окрестностях Новосельца, посещая, прежде всего Каменец-Подольск//

Считаю долгом присовокупить, что некоторого времени лица, желающие тайно перебираться в Россию, преимущественно выбирают свой путь в пределы России через Буковинию.

Подпись: Оффенберг

Приписка: “Послан адъютант господин Катакази на границу для расследования. Самого эmissара не найдено, но выяснилось, что местные жители переправляли поляков за деньги через границу”.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 2 за 1862 р. – Арк. 1-1 зв.

⁴⁴³ Новоселиця – з 1812 р. місто розділене річкою Рокитнянкою між Російською й Австрійською імперіями. В ньому розташовані пункти пропуску через кордон. Тепер районний центр Чернівецької обл. України.

⁴⁴⁴ Сербія – з 1815 по 1878 рр. – Сербське князівство. Входило до складу Османської імперії на правах автономії.

⁴⁴⁵ Джорджеве – місто на березі Дунаю у Волощині, тепер Джурджа (Румунія).

⁴⁴⁶ Буковинія – Буковина з 1775 р. входила до складу Австрійської імперії. З 1849 по 1918 рр. мала статус окремого коронного краю. Тепер – східна та центральна частини Чернівецької обл. України й округ Сучава Румунії.

Документ № 4. Фрагмент листа кам'янець-подільському губернатору Брауншвейгу⁴⁴⁷ від ад'ютанта бессарабського військового губернатора штаб-ротмістра [...] про можливе місце перебування емісара М. Чайковського. Оригінал.

.... в Каменце проживал некто Иосиф Гриневич, и как слышно ... он эмигрировал (в числе) людей, в минувшем году, в польские легионы за границу и хорошо знаком с Садык-пашею... Этот человек был связан с Ольшевским и просит обратить на это внимание...

Сверх сего при Садык-паше есть солдат, бежавший из 5 пехотного корпуса в минувшую войну Горенштейн.... (он) имеет родного брата в Каменце и можно полагать, что Ольшевский мог быть у этого брата...

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 2 за 1862 р. – Арк. 4-5, 7, 9 зв., 10.

Документ № 5. Донесення надвірного радника⁴⁴⁸ Лекса про військові приготування поляків у Молдавії та про намагання залучити до повстання проти Російської імперії українців. 25 червня 1863 р. Копія.

Из Галаца

Агент мой, которого я посылал в Текуч, вернулся вечером и объявил мне, что действительно на тамошнюю ярмарку собралось несколько известных нам польских деятелей для закупки лошадей, но так как в нынешнем году привезено было на ярмарку мало лошадей, особенно порядочных, то они могли выбрать только пять жеребцов, за которых заплатили довольно дорого (от 35 до 40# за каждого). – Из Текуч господа собираются ехать в Фокшаны, где через несколько дней открывается ярмарка, на которой они надеются найти более хороших лошадей.

Говорят, что в Гуте, в Батуманар и в Дорогаи приготавливают седла, уздечки и вьюки, в довольно большом количестве.

В Галаце тоже, с некоторых пор, замечено усиленное приготовление седел и военной амуниции, под наблюдением одного из здешних польских агентов Сташевского; этот же Сташевский купил вчера в одном магазине 56 пар шпор.

Говорят, что Садык-паша отправил в Украину прокламацию, в которой он уговаривает тамошних присоединиться к восстанию. В ответ на послание ему писали, что Украина готова восстать, если он приведет туда несколько казачьих полков из Турции, между тем ему совершенно не удалось поднять Добруджское малороссийское население⁴⁴⁹, во всей шайке, собранной в Тульче и окрестностях нельзя насчитать более 60 рутинов⁴⁵⁰...

⁴⁴⁷ Брауншвейг Рудольф Иванович (1822-1880) – подільський губернатор (1860-1864).

⁴⁴⁸ Надвірний радник – цивільний ранг 7 класу згідно з Табелем про ранги; надвірні радники у ХІХ ст. обіймали посади столоначальників міністерств і губернських канцелярій.

⁴⁴⁹ Малоросійське населення – українці, що втекли з Російської імперії та оселились в Добруджі.

⁴⁵⁰ Рутини – рутени, одна з назв українського населення Добруджі.

...Агент мой в Тульче сегодня утром приехал оттуда и донес мне, что тамошняя шайка начинает вся собираться в Тульче, так что в самом городе нет более ни одного пустого угла. Он насчитывает до 700 человек разного сброда. По его словам они намерены на этих же днях двинуться в Бессарабию с целью силою ворваться в Россию.

Тульчинские вожди уверяли моего агента, что они ожидают большое сочувствие в Бессарабии и что при переходе через русскую границу, шайка их сильно возрастет так как там много поляков, которые готовы восстать, но не имеют только оружия; оружие же будет им доставлено...

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 86 зв.

Документ № 6. Донесення про зібрану інформацію відносно інсургентів⁴⁵¹ у Молдавії № 291. Про вербування в Молдавії добровольців Садик-пашею до загонів, що мають на меті допомогу повсталим полякам. 14 вересня 1863 р. Оригінал.

Начальника Скулянского таможенного округа м. Новоселица. Секретно
Господину Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору,
Генерал Адъютанту Коцебу⁴⁵²

По собранным мною сведениям

1) Главным агентом польской эмиграции в Северной Молдавии есть какой-то поляк, среднего роста, очень пожилых лет, носит очки⁴⁵³, как утвердительно уверяют, Садик-паша. – Он все время проживал в Герцах и в Дорогой и к нему являлись все прибывающие в верхнюю часть Молдавии эмигранты, которых он снабжал турецкими паспортами, деньгами и потом направлял на разные пункты Буковины, преимущественно на Синоуцы. Но так как в последнее время надзор за границей между верхней Молдавией и Буковиною со стороны Австрии значительно усилился, то агент этот уехал в Ботушаны /где ныне назначен сборный пункт/ откуда он намерен переправлять инсургентов на Сучаву и окрестности, потому что граница там очень слабо занята Австрийскими войсками.

2) Вербовка продолжается как в Молдавии, так и в Буковине, и на днях из Австрийской Финансовой Стражи /Finanzwacher/⁴⁵⁴ расположенной на протяжении сухопутной Австрийской границы бежал один Ober-Aufseher и четыре Finanzwacher и поступили в ряды мятежников в Молдавии.

3) Говорят, что ныне по затруднительному переходу мятежников в Буковину, их накопилось в верхней части Молдавии //до 800 пеших и

⁴⁵¹ Инсургенти – повстанці.

⁴⁵² Коцебу Павло Остапович (1801-1884) – новоросійський та бессарабський генерал-губернатор (1862-1874).

⁴⁵³ Окуляри – як видно зі світлин 1860-х рр., копії яких зберігаються в Національній бібліотеці імені "Св.Св.Кирила та Методія" (Софія, Болгарія), Садик-паша в цей час не носив окуляри.

⁴⁵⁴ Австрійська Фінансова Стража (Finanzwacher) – прикордонна митна служба Австрійської імперії. Ober-Aufseher – офіцер АФС, Finanzwacher – рядовий АФС.

400 конных, но, по моему мнению, число последних чрезвычайно преувеличено. Может быть, они и имеют намерения сделать нападение на некоторые пункты Бессарабии, чтобы беспокоить войска, но из слов их “что они идут до Варшавы” и из других обстоятельств, заключить должно, что у них нет намерения прорваться в Подольскую губернию, где они не могут рассчитывать ни на малейшее сочувствие населения.

О чем честь имею почтительнейше донести Вашему Высокопревосходительству.

Начальник Скулянського Таможенного Округа⁴⁵⁵, Есаул [В...]

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 205-206.

Документ № 7. Телеграма із С.-Петербурга від П.Шувалова⁴⁵⁶ генерал-губернатору П.Коцебу⁴⁵⁷ про дозвіл М. Чайковському відправитись до Києва після прибуття до Одеси із Константинополя. 30 листопада 1872 р. Оригінал.

Сообщаю Вашему Высокопревосходительству, что по имеющему прибыть на днях (из) Константинополя (в) Одессу Михаилу Чайковскому Высочайше разрешено отправиться в Киев.

Документ № 8. Повідомлення від російського посла в Константинополі Коцебі Павлу Євстафійовичу. 6 грудня 1872 р. Про дії відносно М.Чайковського після його приїзду до Росії. Оригінал.

Садик-паша отправляется в Киев из Одессы для поселения в Киеве, который назначен ему для жительства по распоряжению начальника III-го отделения⁴⁵⁸ Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

// Возвращение в Россию этого выходца, пользовавшегося – как Вам известно – видным положением в Турции и большим влиянием на своих соотечественников, произвело сильное неудовольствие, не только между ярыми Поляками, но и между турками, австрийцами и англичанами // вследствие сего весьма может статься, что Поляки, находящиеся под влиянием враждебных нам интриг, весьма рады были бы воспользоваться каким-либо случаем, чтобы компрометировать Чайковского в глазах наших властей. Возможно также, что они попытаются причинить ему, даже в России, затруднения и неприятности подобные тем,

⁴⁵⁵ Скулянська Митна Округа – бригада 5-ї (Одеської) округи Окремого корпусу прикордонної варті Міністерства фінансів Російської імперії. Тепер Скуляни – село в Республіці Молдова на березі. Прут на кордоні з Румунією.

⁴⁵⁶ Шувалов Павло Андрійович (1830-1908) – російський дипломат і військовий діяч, начальник штаба військ гвардії та Петербурзького військового округу (1867-1877), член Головного військово-тюремного комітету.

⁴⁵⁷ Генерал-губернатор – Коцебу П.О. (див. вище).

⁴⁵⁸ III відділення – підрозділ Власної Його Імператорської Величності канцелярії, що займався політичним розшуком, здійснював цензуру, вів боротьбу із старообрядництвом та сектантством тощо.

которым он неоднократно подвергался здесь с тех пор, как принятое им решение сделалось известным.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 651 за 1872 р. – Арк. 1-7.

Volodymyr Poltorak

The documents on Mihal Chaycous'kyi in State Archives of Odesa region

It is the first publication of the documents from the funds of State Archives of Odesa region, which illustrate an attitude of Russian administration toward such eccentric personality as Mihal Chaycous'kyi concerning his support made from abroad to Polish national movement in the XIX c. and his participation in East War 1853-1856. It is also offered to the readers' attention the documents of the file on Mihal Chaycous'kyi's return to the Russian empire.

УДК 94(477.74)“1863”

Олена Бачинська

УКРАЇНСЬКА СКЛАДОВА У ПОЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ: З ПОВІДОМЛЕНЬ РОСІЙСЬКОГО КОНСУЛА В ГАЛАЦІ

Публікуються документи з Державного архіву Одеської області, що ілюструють процес підготовки в м. Галац (на той час Османська імперія) польського виступу 1863-1864 рр. проти російської влади. Документи свідчать про використання української складової лідерами польського національного руху.

Тема польського національного руху XIX ст. достатньо досліджена в історичній літературі. Вивчалися різні аспекти та складові цього руху, в тому числі й участь у ньому українських діячів, його підтримки на території України, використання козацької тематики й інших тем української історії для залучення до лав польського національного руху українців. Під час підготовки і самого польського виступу (повстання) 1863-1864 рр. у Варшаві був створений Центральний національний комітет, якій згодом став Національним урядом. З представників польської еміграції створювалася розвинена мережа його підпільних відділень, які мали різні назви – Уряди, Агентства, Комітети та ін. і діяли, крім Російської імперії, в різних країнах – Франції, Румунії, Османській та Австрійській імперіях. Польські емігранти підтримували учасників виступу коштами, зброєю, формуванням воєнізованих груп. Найбільш активним в цьому плані виявся центр в Добруджі (тоді Османська імперія).

До уваги читачів пропонуються два документи, які демонструють діяльність польських емігрантів в Галаці для підтримки польського виступу 1863 р.⁴⁵⁹ Автором цих документів є представник російського

⁴⁵⁹ Так зване Січневе повстання – розпочалось в ніч 9/10 (22/23) січня 1863 р. нападам на російські війська в кількох десятках пунктів одночасно, що мало характер дуже схожий на значну, за територіальним розповсюдженням, партизанську війну. Приборкано навесні 1864 р.

консульства в Ізмаїлі та Галаці П.С.Романенко, який особисто надіслав новоросійському та бессарабському генерал-губернатору копії своїх донесень у різні департаменти Міністерства іноземних справ Російської імперії. Павло Степанович Романенко, колезький асесор, мав опікуватися питаннями переселення різних груп населення з територій Османської імперії, Молдови та Волощини до Росії після Східної війни 1853-1856 рр. Як видно з тексту документів, він ще займався збиранням інформації щодо польських справ і відповідно усі його повідомлення мають гриф “Таємно”.

Представлені документи відклались у Державному архіві Одеської області у фонді новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (ДАОО, ф.1, оп.249, спр.430). Останній пильнував за прикордонною територією між Російською й Османською імперіями, Румунією. У фонді зберігаються чимало документів, які свідчать про стурбованість чиновників генерал-губернаторства таємними приготуваннями польських діячів й наявністю озброєних частин на кордонах імперії, враховуючи минулий досвід польського виступу 1830-х рр. і знання ситуації 1863 р. на території Польщі, Литви й Правобережної України. Саме в період написання повідомлень в серпні-вересні 1863 р. стався так званий виступ С.Милковського⁴⁶⁰ з території Добруджі на територію Молдавії (поблизу з кордонами новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства), який мав йти для підтримки польських сил.

У представлених повідомленнях важливим пунктом для підтримки польського виступу фігурує Галац, що перебував на той час у складі Османської імперії. Активна діяльність тут лідерів польського руху приводила до контролю та перевірки будь-яких фактів співчуття, тимбільш підтримки цих діячів різними верствами населення в Південній Україні та Бессарабії. Інколи ці підозри виявлялись безпідставними. Про все це свідчать численні справи в вищезазначеному фонді.

У повідомленнях консула відобразилися різні виміри української складової, які намагались використати лідери польського руху для підтримки своїх ідей. Так, у документі №1 консул П.С.Романенко торкнувся питань поповнення (вербування) польських підпільних воєнізованих груп українським і російським населенням (“великоруссами и малоруссами”), яке проживало у Добруджі. У 1860-х рр. україно-російське населення цього регіону було представлене, здебільшого, українськими селянами утікачами і нащадками колишніх задунайських козаків, російське населення – старообрядцями: козаками-некрасівцями та липованами. Досвід залучення місцевого населення Добруджі у військові формування був набутий під час Східної війни 1853-1856 рр. Подібну ідею активно експлуатував відомий польський емігрант Міхаль Чайковський (Чайка, Мехмед Садик-паша). М. Чайковський (по-матері походив з гетьманського роду Брюховецьких) спрямував свою діяльність на підго-

⁴⁶⁰ Сигизмунд Милковський (Milkowski) (бл. 1820, Подільська губ. – бл.1890, Женева) – видатний польський письменник відомий під псевдонімом Том.-Теодора Ежа (Tom.-Teodor Jeż). Освіту здобув в Одесі та Києві, брав участь у повстанні в Угорщині 1848 р., після проживав в Османській імперії та Волощині, Бельгії та Швейцарії.

товку в Україні антиімперського повстання і відновлення Гетьманщини. Ще у 1831 р. він сформував два козацькі загони, якій очолив у так званому польському повстанні, після чого був проголошений “небажаною” персоною в Російській імперії⁴⁶¹. Після початку Східної війни М. Чайковський сформував на території Добруджі так зване “Оттоманське козацьке військо”. На нашу думку, українське населення Добруджі через різні причини, як під час Східної війни, так і в інший час неактивно брала участь у подібних формуваннях⁴⁶². Це відзначав і сам М. Чайковський у своїх спогадах: “Обмалъ серед них було Липован – були то найманці Цигани, Волохи, євреї навіть і бродяги різних народів, яких не хотіли приймати навіть до Запорозької Січі” (“Bardzo mało między niemi było Lipowanów – byli to najemnicy Cyganie, Wolochy, zydzi nawet i brodiaki roznych narodów, ktorych niechciano przyjąć nawet do zaporozkiéj Siczy”)⁴⁶³. Консул в Галаці також зауважив, що українці та росіяни “енергійно відкидають” залучення до польських справ. Проте не можна й категорично заперечувати участь старообрядців у таких воєнізованих структурах⁴⁶⁴. Зокрема на це вказують і листи новоросійського і бессарабського генерал-губернатора зі стурбованістю чиновника можливістю підтримки старообрядцями польських емігрантів у 1860-х рр. Як наслідок розпорядження про складання карт Нижнього Подунав’я з зазначенням селищ, в яких проживали старообрядці та інструкції стежив за ними⁴⁶⁵.

Іншою українською складовою у документі №1 можна вважати інформацію про “якогось Коваленка”, що “прирік себе справі Малоросії, своєї батьківщини”. Описання діяльності та напрямку поїздки Коваленка – “через Галац до Константинополя” можна інтерпретувати, як бажання налагодити контакти з польськими емігрантами в Галаці й Стамбулі, адже саме в Стамбулі перебував згаданий вище М. Чайковський та його прихильники. Поїздка не виглядає випадковою, якщо врахувати наступне. Лідери польського руху 50-60-х рр. XIX ст. поділялись на таких, що відстоювали відновлення держави в межах Речі Посполитої 1772 р. (тобто з правобережними українськими землями в її складі; відновлення, навіть, у варіанті триєдиної держави з Польщі, Литви, України) і таких, що вважали можливим відновити незалежність Гетьманщини. До останніх належав і М. Чайковський⁴⁶⁶.

⁴⁶¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.251-263.

⁴⁶² Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.)/Олена Бачинська. – Одеса: “Астропринт”, 2009. – С. 183-184.

⁴⁶³ Kozaczyna w Turcyi. Paryz: w drukarni L. Martinet. – Pariz, 1857. – С.61. Маємо інший опублікований не зовсім коректний переклад: “Дуже мало між ними було Липован – зате були найманці Цигани, Волохи, щоб навіть і бурлаки різних народів, які випадково приїхали на Запорозьку Січ”. Див.: Козацька спадщина. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип.4. – С.133.

⁴⁶⁴ Пригарин А. Русские старообрядцы на Дунае. – Одеса; Измаил; М., 2010. – С.165-166.

⁴⁶⁵ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 249. – Спр. 519. – Арк.6, 14-15; Спр.721. – Арк.3-5, 32-33; Спр.430. – Арк.94, 186-197, 246-258 тощо.

⁴⁶⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.251-263; Фалькович С.М. Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50-60-х годов XIX ст. – М., 1966. – С.21– 22.

“Невідомий” Коваленко, в тексті документа представлений як уродженець Полтавської губернії, студент Санкт-Петербурзького університету, який виборював права студентів у заворушеннях 1861 р., за що й був ув’язнений у Кронштадтську в’язницю. Як виявилось у подальшому під ім’ям Коваленка приховувалась достатньо відома особа – Франц Ілліч Ковалінський. Він дійсно навчався і закінчив Санкт-Петербурзький університет, брав участь у студентських заворушеннях, був заарештований і ув’язнений на два місяці у Петропавлівську, потім Кронштадтську в’язницю⁴⁶⁷. Як з’ясувалось далі, Коваленко-Ковалінський через рік після закінчення університету приїхав зі своїм університетським другом [Ф...], сином поміщика Хотинського повіту до Хотину. В місті він активно спілкувався з місцевими поміщиками, а потім під виглядом поїздки до Кишинева, де начебто мав отримати закордонний паспорт, в ніч з 1 на 2 серпня 1863 р. нелегально перетнув прикордоннур. Прут і зник у Молдоваві⁴⁶⁸. Вже 22 серпня про нього інформує російський консул П.С.Романенко. Слід зауважити, що таємному агенту генерал-губернатора Франц Ковалінський не видався людиною з “поганими знаннями”, навпаки – “молода людина з гарною освітою, обережна в розмовах, не запальна. Гарно розмовляє французькою та німецькою, й, мабуть, без потреби у грошах”. В дипломі університету також з’ясувалось походження Коваленко-Ковалінського з Гродненської губернії. Проте іншу версію свого походження він відстоював не лише в Добруджі, але й в Бессарабії⁴⁶⁹. Отже, все свідчило за те, що Коваленко-Ковалінський їхав до Стамбула для вирішення важливих таємних справ і використовував при цьому “українську легенду”.

У документі №2 український вимір представляють знайдені консулом печатки польських національних організацій, які готували виступ проти Російської імперії. На цих печатках (зображення однієї додається, див. с.150) про землі колишньої держави Річ Посполита, які об’єднували землі Польщі, Литви й України до кінця XVIII ст. На печатках представлена символіка усіх трьох держав у вигляді щитів під однією короною. На щиті, що мав позначати українську складову зображений “козак, який тримає у правій руці меч, і в лівій – хрест”. Консул П.С.Романенко, який описував ці печатки в своєму повідомленні, зазначив, що такий “герб був прийнятий Хмельницьким”. Відзначимо, що “лицар-козак з шаблею та мушкетом” залишався за часів Б.Хмельницького гетьманським знаком, а герб Війська Запорозького мав зображення “лицаря-козака із мушкетом” або списом⁴⁷⁰.

Отже, документи Державного архіву Одеської області зберігають чималу інформацію про організацію польського національного руху другої половини XIX ст., в яких відображена, в тому числі й українська складова.

⁴⁶⁷ Революционные деятели в России.

⁴⁶⁸ ДАОО.– Ф.1. – Спр.430. – Арк. 141.

⁴⁶⁹ Там само. – Арк. 142.

⁴⁷⁰ Старух О.В. Герби // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002. – С.97.

Надані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Моменти, що потребували додаткового пояснення позначені автором статті в документах цифрами, які відсутні в оригінальних текстах.

Документи

Документ № 1. Повідомлення керівника російського консульства в Галаці до Міністерства іноземних справ. 22 серпня 1863 р. Копія.

Копия с донесения Управляющего Русским Императорским Консульством в Галаце Господину Директору Азиатского Департамента Министерства Иностранных дел от 22 августа 1863 года № 1168.

В настоящее время в Галаце и Браилове Агенты Польского революционного Правительства производят усиленную вербовку людей между самым темным классом здешних жителей, пользующихся незавидною репутациею, между классом, который по справедливости можно назвать грязнейшем поддонком человеческого общества.

Сумма, которой они располагают, как видно велика, потому что каждый завербованный, получает в месяц 10 червонцев. Люди заведующие ею не слишком честны; значительную часть денег они обращают в свою собственность; между тем как их действия и издержки очень трудно контролировать. Вербовка производится для той шайки, которая организуется в Верхней Молдавии. Судя по поспешности вербовки, я допускаю мысль, что они попытаются вторгнуться в наши пределы осенью⁴⁷¹. В числе прочего сброда стараются завербовать Великоруссов и Малоруссов, находящихся здесь, но они энергично отвергают это. На днях в Галаце объявлена подписка в пользу [без...] из поляков находящихся в городском местном госпитале, где они [...]; Некто Коваленко, якобы помещик Полтавской губернии, студент С.-Петербургского Университета просидевший вместе с другими в 1861 году в Кронштадтской крепости потом выпущенный и поступивший на службу в Корпус Лесничих прибыл в Галац, где имел свидание с поляками. Цель его поездки не известна. Поляки хотели и его завербовать, но он отказался, говоря, что обрек себя делу Малороссии, своей родины. Коваленко, молодой человек с поэтическим настроением духа, но весьма плохими познаниями и вообще человек сам по себе не опасный; он желает, придать своему проезду чрез Галац в Константинополь какое-нибудь значение; но судя по сведениям, дошедшим до меня об этой личности, я не думаю чтобы Коваленко мог иметь серьезное поручение.

⁴⁷¹ Ймовірно, мова йде, про вищезгаданий виступ С.Милковського.

С некоторого времени я заметил // в здешнем Австрийском Консуле какую-то недоверчивость ко мне и узнал положительно, что он особенно старается следить за моими действиями. Не подавал, ему никакого повода быть ко мне недоверчивым, я стараюсь доискаться причины послужившей к осторожности принятой им в отношении ко мне и из источников весьма положительных узнал, что Австрийский Консул получил из Вены от Министра Полиции секретное предписание следить вообще за действиями агентов Российского Правительства, так как действия их направлены к тому, чтобы произвести в Венгрии всеобщий беспорядок. При всяком удобном случае я стараюсь действиями своими уверить Г.Кремера здешнего Австрийского Консула в совершенно бесполезной предосторожности принятой им в отношении ко мне по поводу высказанного обстоятельства и показать ему ошибку, в которую он впал.

Документ № 2. Секретне повідомлення керівника російського консульства в Галаці П. Романенка генеральному консулу в Об'єднаних князівствах Молдавії та Волощини⁴⁷² барону Оффенбергу⁴⁷³. 20 вересня 1863 р. Копія.

Копия с секретного донесения Г.Управляющего Консульством в Галаце П. Романенко к Г. Генеральному Консулу в Соединенных княжествах, барону Оффенбергу, от 20го сентября 1863 г. под № 1354

Галац по географическому своему положению и важности значения, обратил на себя внимание Народного Польского Правительства.

Существовавший в Галаце на весьма шатких основаниях Польский Экспедиционный Комитет, состоявший из людей простых, малозначащих, слабодействовавших, упразднен и заменен Агентством Национального Правительства с ответственными способными личностями, получающими значительные содержания. – Некто Крацовский, дельный и пронырливый поляк, назначен Агентом, помощником ему Винклер и для части исполнительной принят в Агентство Адольф Сташевский. Эти три личности, на днях, выполнили присягу в здешней католической церкви на верность служения Польскому Народному Правительству.

Не зависимо от учреждения в Галаце Агентства Польское Народное Правительство облекло поляка Михайла Мрозовицкого званием чрезвычайного Комиссара в полуденных странах, под которыми следует подразумевать: Придунайские княжества, Галицию, Южную Россию и Добруджу. Галац, как порт, представляющий более других портов возможность к прямым отношениям с Одессою, Константинополем, Туль-

⁴⁷² З 1857 р. розпочався процес об'єднання князівств Молдови та Волощини в єдину державу, які з 1858 р. отримали назву Об'єднані князівства Молдавії та Волощини, а з січня 1862 р. – Румунія.

⁴⁷³ Оффенберг Генрих Генрихович, барон – 08.08.1863-4.05.1868 – російський генеральний консул в Румунії.

чею, Лембергом⁴⁷⁴ и другими городами, избран пунктом централизации действий Комиссара.

В подтверждении сказанного обязанностью считаю представить при этом Вам, Барон, снимки сделанные мною с найденных здесь печатей: Чрезвычайного Комиссара и Агентства Польского Народного Правительства, по которым нельзя не убедиться в действительности существования здесь как того, так и другого. – На обоих печатях изображена в большом виде корона Польского Царства и под нею три щита: на одном сделан оттиск герба Польши /Белый Орел/, на другом Литвы /Конь-Пóгонь/, а на третьем щите изображен герб Украйны /Козак, держащий в правой руке меч, и в левой – крест/; последний герб был принят Хмельницким. – На одно печати подпись на польском языке Народное Правительство и Комиссар Полуденный; на другой печати на польском же языке Народное Правительство и Агентство Полуденное.

Из шифрованной телеграфической депеши моей, адресованной Вам, Барон, 28 Августа, не без известно что я приобрел ключ к Молдавскому шифру; это приобретение дало мне возможность читать все шифрованные депеши, адресованные префектом Гикою к Владетельному Князю⁴⁷⁵ во время высадки инсургентов⁴⁷⁶ на территории Молдавии в этой шифрованной телеграфической корреспонденции я усмотрел, что Мрозовицкий, пользующийся особым доверием Польского Национального Правительства, был в близких сношениях с правительством Придунайских Княжеств через посредство частного Секретаря Его Светлости Владетельного Князя Балигона де Беня. – Принимая во внимание последние обстоятельство я не могу положительно утверждать, но позволяю себе предполагать, возможность сношения самого Владетельного Князя с Польским Народным Правительством и допускаю мысль, на сколько это возможно, что // самое учреждение в Галаце Агентства, равно как и допускание в Княжествах Польских эmissаров, есть последствия некоторой уступчивости Его Светлости перед Народным Польским Правительством.

Следует заключить, что вместе с учреждением в Галаце Агентства под управлением Крацовского происки поляков, сравнительно, будут скрытные и действительные противу до ныне существовавших, а потому чтобы оппонировать Крацовскому и Мрозовицкому Управляемому мною Консульству при имеющихся не значительных материальных средствах представиться более затруднений, вследствие чего увеличение денежных средств моему приемнику [Г.Амбургу] для приискания способных агентов тайных Консульства, – есть необходимость в высшей степени знаменательная.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.430. – Арк. 184-185 зв., 230-231зв.

⁴⁷⁴ Назва м. Львова у XIX ст.

⁴⁷⁵ Голова держави – Об'єднані князівства Молдавія та Волощина.

⁴⁷⁶ Інсургент – учасник повстання. Тут йдеться про учасників польського Січневого виступу 1863 р.

**Ukrainian component in Polish national movement in the reports of the
Russian consul in Galats**

In the article there are published the documents from State Archives of Odesa region, which illustrate a process of preparation in Galats (Ottoman empire) the Polish uprising of 1863-1864 against Russian power. Documents testify the fact of using the Ukrainian component by the leaders of Polish movement.

УДК 93.058.22:281.9(093)(477)“18”

Наталя Діанова

**ЗВ'ЯЗКИ КОЗАЦТВА З ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ
В ДОКУМЕНТАХ XIX ст.**

В даній публікації розглядаються документи, що вказують на взаємозв'язки українського козацтва і православної церкви у XIX ст.

Українське козацтво завжди було палким прихильником і відданим захисником православ'я. Козаки опікувалися православними храмами і монастирями, робили чисельні пожертви на користь церкви. Головною козацькою святинею, з якою пов'язані важливі сторінки історії запорозьких церков і українського козацтва, значний період часу був Пустинно-Миколаївський Самарський монастир. Це знайшло підтвердження у дослідженні архієпископа Гавриїла (Розанова), який на основі документальних матеріалів розглянув історію монастиря, його стосунки із Січчю та роль у духовному житті запорозького козацтва⁴⁷⁷.

У різних регіонах України проявлялося меценатство козаків по відношенню до православної церкви. Один із багатьох прикладів має відношення до реконструкції християнських святинь у Криму. Завдяки активній діяльності архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова) у 1853 р. на руїнах Херсонеса відбудовано невелику церкву, яку 28 лютого освячено в ім'я кн. Володимира. Безпосередній учасник подій – ієромонах Василь у листі до архієпископа Інокентія повідомляв, що під час урочистостей “полковник Війська Донського Андрій Дмитрович Юдін із чинами свого полку пожертвував 75 крб. сріблом. Підполковник Війська Донського Микола Степанович Петровський брав участь у благоустрої цієї церкви”⁴⁷⁸.

У 1782 р. запорожці Іван і Яков Шияни за власний рахунок обладнали головний іконостас Покровської церкви у містечку Нікополь. Портрет Якова Шияна впродовж майже 100 років зберігався в церкві. В 1864 р., з дозволу Катеринославської духовної консисторії, настоятель Покровської церкви протоієрей Карелін передав його оригінал до музею Одеського товариства історії та старожитностей, залишивши копію для церкви⁴⁷⁹.

⁴⁷⁷ Гавриил, архиепископ. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. – Одесса, 1838. – 64 с.

⁴⁷⁸ Російська національна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 313. – Д. 37. – С. 470 – 471.

⁴⁷⁹ ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72.

Козаки часто жертвували на користь церкви не лише гроші, але й дорогоцінне начиння, рідкісні церковні книги та інші святині. Про це свідчить звіт архієпископа Херсонського й Одеського Іустина (Охотіна), надісланий у 1902 р. до Св.Синоду (док. № 2).

До раритетних предметів старовини належить Св. Євангеліє, подароване Воскресенській церкві козаком Микитою Роменко. Про нього згадував Ф. Ляліков, описуючи визначні пам'ятки цієї церкви, яка була перенесена до Берислава в 1784 р. із козацької фортеці Переволочної⁴⁸⁰.

Згодом, у 1899 р., у відповідності з розпорядженням Херсонської духовної консисторії, виконуючий обов'язки благочинного 2-го Херсонського округу священник Володимир Новицький підготував документ про стан православних церков у м. Бериславі та зробив перелік пам'яток старовини, що зберігались у Воскресенській церкві (док. № 1). Він, як і Ф. Ляліков, писав про Св. Євангеліє, але в описах цих авторів спостерігається певна розбіжність. Навіть прізвище козака, який подарував церкві Св. Євангеліє, Ф. Ляліков зазначив як "Романов" замість Роменко.

В публікації документів збережено особливості мови, стилю та пунктуації оригіналу. Орфографію скориговано згідно з нормами сучасної російської мови, зокрема, літеру "і" замінено на "и".

Документи:

Документ № 1. Витяг із переліку церковних предметів старовини, які знаходились наприкінці XIX ст. у Воскресенській церкві міста Берислава

....Святое Евангелие в серебряной оправе, с позолотою, с изображением Распятого Господа Иисуса Христа, киевской печати 1697 г. (при императоре Петре I, гетмане Мазепе.

Внизу первого листа подпись: "Року святого 1700, месяца мая дня 20, раб Божий Никита Роменко, казак войска Запорожского, куреня Менского надает сию книгу, глаголемую тетроевангелие на престольное, оправленное под золото, до церкви Воскресения Христова в месте Переволочне в отпущение грехов своих. А кто бы мог сию книгу, вышеименованную Евангелие на престольное, от оногo храма отдалити, таковый да будет проклят..."

ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 4046. – Арк. 12 зв.

Документ № 2. Витяг із звіту архієпископа Іустина (Охотіна) про стан Херсонської єпархії за 1902 р.

..... В некоторых селах Херсонской епархии, особенно граничащих с Чигиринским уездом Киевской епархии, имеются церкви, которые отличаются богатством утвари, составляющей пожертвования бывших за-

⁴⁸⁰ Ляликов Ф. Достопримечательности Воскресенской церкви в Бериславе // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1840. – Т. 1. – С. 606.

порожцев. Это единовенческая Покровская церковь в г. Новогеоргиевске, имеющая утвари на 30 000 руб. и Покровская села Губовки Александрийского уезда. Из исторических древностей, находящихся в епархии – замечательно Евангелие XII в., которое находится в Покровской церкви г. Елисаветграда и Евангелие униатской церкви XVII в., находящиеся в церкви с. Шпаково. В Успенской церкви с. Окон, Ананьевского уезда, имеется частица древа Св. Животворящего Креста Господня. В церкви местечка Новостародуба заслуживает внимание кадило старого серебра с надписью на крышечке: “Сию кадильницу подарил казак Сечи Запорожской куреня Пашкова Пархом Яковенко до храму Трех Святителей 1765 г..”

РДІА. – Ф. 796. – Оп. 440. – Спр. 1215. – Арк. 23-24.

Natalya Dianova

***The connections between the Cossacks and the Orthodox Church
in the documents of the XIX c.***

In this article there were published the documents which illustrated mutual connections between the Ukrainian Cossacks and the Orthodox Church.

УДК 281.9(477.7)

Олена Бачинська

ГУЛЯЄ ПО ДОНУ КОЗАК МОЛОДИЙ...

[Рец.: Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII вв.): монография /Д.В.Сень. – Ростов-на-Дону, 2009. – 280 с.]

“Гуляє по Дону козак молодий...” слова цієї пісні якнайбільше, на наш погляд, відповідають тим початковим етапам становлення та перебування козацтва на Дону, які розкриває історик Дмитро Сень у своїй новій монографії “Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XVIII ст.” (2009).

Тема монографії Дмитра Сеня, присвячена одному зі складних періодів російської й євразійської історії – періоду боротьби багатьох держав за володіння та освоєння стратегічного важливого причорноморського басейну. Серед дослідників немає єдиної точки зору на деякі ключові проблеми цього часу: політичну історію Російської держави й Османської імперії, організацію дипломатичних відносин, ідеологію тощо. До такої ситуації призвели різні причини, здебільшого пов’язані із фрагментарністю джерельної бази багатьох досліджень, а також впливом на погляди дослідників тієї чи іншої історіографічної школи. Практично до останнього часу не лише дослідження історії донського козацтва, але й інші події та явища другої половини XVII – XVIII ст. були представлені працями подієвої історії та аналізом соціально-економічних процесів.

За останні роки становище дещо змінилось. Російськими та зарубіжними дослідниками опублікована низка робіт, присвячених поглибленому вивченню ідеології, політичної свідомості, політичної культури, дипломатії цінностей та норм поведінки, якими визначали свої соціально-політичні дії провідні особи донського та некрасівського козацтва (що коротко продемонстровано Дмитром Сенем у передмові, с.10-19). Проте це не зменшило дискусійних питань. Зауважимо також, що до сьогодні у вивченні історії козацтва Дона та Північно-Західного Кавказу залишається чимало різного роду “білих плям”, які потребують нових підходів. У цьому контексті актуальність роботи Дмитра Сеня очевидна.

Немає необхідності зупинятися на всіх досягненнях монографії, що являє собою значний внесок у дослідження російської, безперечно й української, загальноєвропейської історії й історії Османської держави. Підкреслимо лише, на нашу думку, саме головне. По-перше, питання історії донського козацтва другої половини XVII – XVIII ст. ставали предметом досліджень та дискусій неодноразово, але перенесення їх із

контексту суґубо російської історії на європейську й євроазійську (що демонструють назва, мета та завдання визначені у передмові) відбувається не часто. Крім цього, зазначимо, що автору вдалося з'ясувати та обґрунтувати значення козацького чинника у взаємовідносинах Російської держави й Османської імперії в їхньому протистоянні протягом кінця XVII – початку XVIII ст. для кожної країни-учасниці боротьби окремо, й в той самий час для їхніх спільних інтересів. Особливо цікавим є наведена еволюція ставлення Османської імперії щодо козацьких формувань Дону та Північно-Західного Кавказу протягом 70-90-х рр. XVII – першого десятиліття XVIII ст., в яких визначалась доля донського та некрасівського козацтва.

По-друге, монографія, що виконана на високому методологічному рівні, значно збагатила джерельну базу з даної проблематики. Автором уведений до наукового обігу нові документальні матеріали, зокрема турецьких архівів – Başbakanlık Osmanlı Arşivi та Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (характеристика їх наведена на с.15-16), що значно доповнюють уявлення про формування козацьких спільнот Дону, їхню роль в освоєнні донського та північно-західного кавказького регіону, інституалізації в рамках мусульманського світу тощо. По-новому Дмитро Сень проаналізував й інтерпретував опубліковані джерела з історії зазначених територій, що до сьогодні використовувались без урахування “козацького контексту”, хоч він, як довів дослідник, був одним із ключових.

По-третє, паралельно з документальними пошуками Дмитро Сень провів детальне вивчення виявлених матеріалів, їхню систематизацію, синхронізацію, структурний аналіз й т. ін. Результатом таких визначень і пошуків стало визначення концептуальних положень і висновків, що розширили уявлення про мотивацію вчинків, проведення воєнних акцій або неконфрактаційних дій керівниками Османської імперії, країн Східної Європи. Зазначене вище може бути покладено в основу для прогнозування сучасних зовнішньополітичних перспектив, виявлення механізмів гарантії стабільності у внутрішньополітичних системах сучасних держав у дослідженому регіоні, чим, значною мірою, визначається цінність даної роботи.

По-четверте, основою наукового пошуку Дмитра Сеня є дослідження комплексу міжнародних відносин християнської Європи з мусульманськими державами та народами, визнання місця та ролі в цих відносинах донського козацтва з акцентом на його старообрядницькому характері. Особливу увагу звернув автор на обґрунтування необхідності існування козацтва в “тюрсько-татарському світі”, їхню адаптацію та можливості військового й мирного співробітництва. Цікавий та оригінальний, з точки зору адаптації (в тому числі християнських цінностей) розглянутий автором момент купівлі-продажу і використання козаками-старообрядцями “рабів” з “ясиру” (с.197 – 200).

В той самий час у монографії можна відзначити й низку аспектів, що викликають певні запитання та побажання. Так, на нашу думку, необхідним було більш коректно та чітко виділити етапи у зміні відносин козацтва Дону та Північно-Західного Кавказу з мусульманськими

державами. У зв'язку з чим, відзначимо, що події, представлені у другому та третьому розділах, являються деякою іділією у взаємовідносинах двох сторін.

Рішення питань типології та закономірностей в неконфронтаційних прикордонних (фронтірних) відносинах козацтва Дону та Північно-Західного Кавказу з мусульманськими державами передбачає порівняльні аспекти подібних відносин Кримського ханства й Османської імперії з запорозькими козаками в кінці XVII–початку XVIII ст. і, навіть початку XIX ст. (найбільш яскраві та відомі приклади таких взаємовідносин поява Ханської України, Олешківської та Задунайської Січей). Можливо стислі рамки монографії не дали можливість висвітлити задекларовані у передмові порівняльні аспекти (с.12 –13).

Ймовірно, що більш доцільно було б використовувати в роботі більш коректний та уточнений термін “кубансько-ханське козацтво” або “ханське козацтво Кубані” (“кубанское-ханское казачество”, либо “ханское казачество Кубани”), а не просто “Кубанське козацтво” через те, що в історіографії термін “Кубанське козацтво” закріпився за іншим козацьким формуванням другої половини XIX – початку XX ст. Продовжуючи тему термінології досить важливим було б, на нашу думку, також надати терміни, що використовувались в мусульманських державах для досліджених Дмитром Сєнем козацьких спільнот, тим більш, що автор підкреслює використання в роботі османських джерел.

Наполегливий неоднаразовий акцент, що робиться дослідником на яскраво вираженій релігійній мотивації, в більшості дій козацтва під час переходу на бік мусульман (початкові сторінки усіх розділів), на наш погляд, дещо перебільшений і причини цього явища слід розглядати, в тому числі в контексті соціально-економічної точки зору.

Зазначені нами питання та побажання не знижують високої цінності авторських висновків, а лише підкреслюють їхню важливість та дозволяють перевести дискусійні аспекти на більш якісний науковий рівень.

Наприкінці хотілось би привітати Дмитра Сєня з виходом чудової книги, що розкриває не лише ранню історію донського козацтва, спростовує історіографічні помилки, але й розширює наші уявлення про складні політичні, соціокультурні, релігійні процеси, що переживали козаки у взаємовідносинах між Російською та Османською імперіями, є цінною не лише для науковців, але й для навчального процесу у ВНЗ. Побажаємо досліднику натхнення у своїх подальших дослідженнях.

Olena Bachyns'ka

Cossack young fellow is acting on Don...

[Reference: Sen' D.V. The Cossacks in North Caucasus and Don in their connections with Muslim states in Black Sea region (the second half of the XVII – the beginning of the XVIII c.): Monograph / D.V.Sen'. – Rostov-on-Don, 2009. – 280 p.]

**ВІД ГІМНАЗІЇ ДО УНІВЕРСИТЕТУ:
ІСТОРІЯ ОДНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ...**

[Рец.: Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету/Упорядники: В. М. Константинова, І. І. Лиман. – Т.1-3. – К., 2006-2008]

“Це величний пам’ятник, поставлений старанням гарячих сердець...”, – так почав свою урочисту промову з приводу офіційного відкриття корпусу Бердянської чоловічої гімназії 3 лютого 1877 р. директор навчального закладу Ф. Вороний. Ці ж слова можна віднести й до виходу 130 років по тому в світ перших трьох томів археографічної праці з історії Бердянського державного педагогічного університету. Значення цього видання важко переоцінити – воно насправді стало не оціненим внеском його авторів та меценатів до скарбнички фундаментальних видань з історії освіти в Україні. Кожен із томів містить комплексну добірку матеріалів, що дають можливість ознайомитись з основними віхами історії навчального закладу в часи його функціонування в різних статусах – чоловічої гімназії (Том 1: остання третина XIX ст.; Том 2: 1901-1919), педагогічних курсів і педагогічного технікуму (Том 3: 1920-1935).

Серія запланована дійсно унікальна – подібних археографічних видань з публікацією документів, присвячених історії навчальних закладів в Україні, та ще й виданих на такому високому науковому рівні обмаль. Вихід у світ такої серії безсумнівно характеризує збільшення уваги науковців до історії освіти в Україні крізь призму регіональних та інституційних досліджень і є доброю тенденцією в напрямі підвищення якості видань з теми.

Перші три томи серії містять публікації спогадів, історичних записок, діловодних та актових документів, статутів, газетних статей та інших джерельних матеріалів. Важливою складовою видання є ілюстрації: фотознімки навчальних корпусів, види Бердянська, фотопортрети директорів, учителів та викладачів, учнів, випускників навчального закладу, документів, більшість яких були опубліковані вперше. Публікації супроводжує науково-довідковий апарат, який включає коментарі, словники застарілих та рідковживаних слів, іменні та географічні покажчики, хронологічні переліки архівних документів, списки скорочень тощо.

Слід відзначити високий рівень роботи упорядників та ініціаторів видання – д.і.н. І. Лимана і к.і.н. В. Константинової, а також залучених до роботи над підготовкою публікацій магістрантів С. Вірьовкіної, К. Іванової, А. Москаленка, І. Дермана, В. та О. Коханенків, О. Сапронової, С. Матвєєвої та ін. Евристичні пошуки велись ними в Бердянську, Києві, Москві, Одесі, Сімферополі тощо – широкі геогра-

фічні межі такої роботи безумовно стали одним із найважливіших чинників досягнення загального успіху видання.

Неможливо оминати також надзвичайно високий технічний рівень видання, його загальну доступність – адже примірники всіх перших трьох томів оперативно були доставлені в найважливіші бібліотеки, освітні установи України. Також важливий момент – розміщення видання в мережі Інтернет, завдяки чому будь-який дослідник в змозі звернутись до виданих матеріалів.

Volodymyr Poltorak

**FROM HIGH SCHOOL TO THE UNIVERSITY:
ON HISTORY OF ONE EDUCATIONAL INSTITUTION...**

[Reference: Materials to history of the Berdyansk state pedagogical university/ I.Lyman, V.Konstantinova. – T.1–3. – K., 2006-2008]

УДК 94(477.74):923“19-20”

Анатолій Авраменко

**УКРАЇНІСТИКА НА КУБАНІ:
ВИТОКИ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

До уваги читачів пропонується інформація про становище і шляхи розвитку україністики на Кубані на сучасному етапі.

Поняття “Кубань” часто згадують як один із регіонів сучасної Росії. Це не викликає сумнівів, якщо говорити про політичні реалії. Але даний регіон не чужий і для України: величезна частина місцевого населення має українське походження. Як пише відомий київський історик С. Кульчицький, “найбільшою у втраченому масиві українських етнографічних земель і за територією, й за населенням, є Кубань”. Тому територія сучасного Краснодарського краю викликає інтерес серед українських дослідників, як один із історико-культурних і етнографічних регіонів розселення українського етносу.

Переселення Чорноморського козацького війська на Кубань у кінці XVIII ст. поклало початок української колонізації регіону. До середини XIX ст. російський уряд здійснив три переселення з українських губерній для поповнення чисельності цього війська. Надалі на Кубань переселялися селяни переважно з губерній України, що вважалися тут “іногородніми”. Існує думка, що чорноморські козаки, вже в середині XIX ст. не вважали себе українцями, що сформувалася нова етнічна спільність у складі російського народу – кубанські козаки. Проте під час перепису 1897 р. в Кубанській області 908818 осіб назвали своєю рідною мовою українську, що дозволяє вважати цю територію одним із історико-культурних регіонів українського етносу. Масова українізація 1920-х рр. змінилася на антиукраїнську політику з 1932 р., що привело

до поступової втрати української етнічної самосвідомості більшості населення регіону. Але елементи української культури, наприклад пісні, зберігаються досі. Значна частина населення станиць користується у побуті кубансько-українською говіркою (“балачкою”), дотримується деяких традиційних обрядових і культових свят.

Провідні місцеві козацькі історики XIX ст. – І. Попко, П. Короленко, Ф. Щербина, пам’ятали своє українське походження, але офіційно не могли розвинути україністику, як таку. В нечисленних козацьких школах навчання велось лише російською мовою, а українська використовувалася у побуті. Під час нетривалої політики “українізації” Кубані на початку радянської доби з’явилися українські навчальні заклади, наукові центри й друковані видання, що мало бути основою для розвитку україністики. Але внаслідок різкого повороту в урядовій політиці, багато активістів українізації були репресовані, а більшість українського підлягало забуттю. Внаслідок цього чисельність українців Кубані скоротилася до теперішнього часу порівняно з 1926 р. майже в 10 разів – показник, який з погляду сучасної науки можна характеризувати як етнічну катастрофу.

До кінця XX ст. україністика в Краснодарському краї практично не розвивалась. Український історик В. Голобуцький, що був у 1937–1940 рр. доцентом Краснодарського педінституту, опрацював значний архівний матеріал, у 1947 р. захистив докторську дисертацію “Чорноморське козацтво” в Ленінграді і у 1956 р. видав відповідну монографію у Києві. У 1967 р. московські етнографи опублікували колективну монографію “Кубанские станицы”, в якій проаналізовано етнічні й культурно-побутові процеси на Кубані, але ця книга має опосередковане відношення до україністики.

З початку 90-х рр. XX ст. стала можлива поява українських громадських організацій в Краснодарському краї, більш активне проведення досліджень з української тематики. Так, історик М. Тернавський організував “Товариство української культури Кубані”, почав видавати газету. Він опублікував низку робіт з історії чорноморського та кубанського козацтва, “Реєстр Запорізького війська” 1756 р., досліджував історію станиці Єлизаветинської. На сьогодні головою організації, яка змінила назву на “Товариство українців Кубані” є М. Сергієнко.

У 2006 р. були створені ще дві громадські організації “Українська діаспора. Співдружність” (голова О. Слободян) і “Співдружність Кубань – Україна” (голова І. Скибіцька). Остання досягла певних успіхів (враховуючи вкрай скромні можливості): з 2006 р. відбулося п’ять науково-практичних конференцій “Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії”, надруковано три збірки статей, проведено виставки творчості українських майстринь тощо. За ініціативою організації спільно з Інститутом суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ) у серпні 2008 р. провели Міжнародну наукову конференцію “Україна – Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин”. У 2009 р. “Співдружність Кубань – Україна” прийнята до Міжнародної асоціації україністів,

що відкриває нові можливості для розвитку україністики в Краснодарському краї.

Особливе місце в розвитку україністики займає Центр української культури, створений у 1995 р. в с. Лазаревському (у Великому Сочі). Він сприяє вивченню історії, культури та побуту українців, їх звичаїв і традицій: зібрано значний матеріал щодо народних обрядів і свят, записано музичний матеріал (ноти), вивчається пісенний фольклор. Велика робота в центрі здійснюється по збереженню традиційних народних промислів. У студії декоративно-прикладної майстерності знайомляться з основними видами народної української творчості: вишивка, гончарство, писанкарство. На жаль, у Краснодарському краї це єдиний центр української культури такого типу.

Значний внесок у розвиток україністики на Кубані зроблено професором Краснодарського університету культури та мистецтв В. Чумаченко. Він активно співпрацює з українськими академічними інститутами, очолює Кубанське відділення Наукового товариства імені Т. Шевченка. В. Чумаченко активно працює в сфері історії української літератури Кубані. Ним опубліковано антологію кубанської літератури кінця XVIII – початку XX ст. “Курінь” (1994 р.), навчальний посібник-хрестоматію з української літератури для кубанських шкіл “Козак Мамай” (1998 р., спільно з В. Оліфіренком), ініційовано й організувано низку міжнародних і регіональних наукових конференцій; “Кухаренківські читання” (1993, 1996, 1999 рр.), “Кубанські літературно-історичні читання” (1999, 2000, 2001, 2003 рр.) та ін.

Співробітники Кубанського університету О. Борисова, О. Рибалко та Л. Костіна здійснюють діалектологічні експедиції по станицях Краснодарського краю, збираючи матеріал для “Словника кубанських говірок” і виділяючи українську та південноросійську лексику. Така робота вимагає тісної взаємодії з українськими лінгвістами, однак до сьогодні це викликає певні складнощі. Етнографічний напрямок досліджень представлений працями краснодарських учених д.і.н. В. І. Чурсіної, яка вивчає зміни у фольклорі та етнокультурних традиціях східно-слов'янського (зокрема, українського) населення Кубані; к.і.н. Л. Мартиненка, предметом досліджень якого є сучасне використання прислів'їв, приказок і загадок чорноморських козаків; Н. Гангури, що працює над питаннями матеріальної культури чорноморських і кубанських козаків, як частиною української етнокультурної традиції.

Історик В. Бондар аналізує “український слід” в кубанській архітектурі, а також виявляє пам'ятки історії та культури, щоб забезпечити їх зберігання. Над дослідженнями історії чорноморського і кубанського козацтва працює Б. Фролов, але українських аспектів теми він торкається побіжно. Тим часом гостру полеміку викликає проблема ідентичності місцевих козаків та їхнє ставлення до України та Росії.

Українські історики з Києва (С. Кульчицький, В. Сергійчук, Є. Петренко), Донецька (Д. Білий, В. Задунайський), Запоріжжя (Л. Маленко, р. Шиян), Одеси (І. Сапожников), Харкова (С. Чухлій), Рівно (Н. Супрун-Яремко) в останні роки опублікували низку робіт з історії

Кубані та духовної історії українців Кубані. Однак значною проблемою залишається можливість використання вченими з України архівних джерел з кубанських архівів, як і для кубанських дослідників вивчення джерел архівосховищ та бібліотек України. Все це виявляє необхідність створення спільних науково-дослідницьких проектів, тим більш, що певний досвід вдалого співробітництва вже існує. Зокрема, польові дослідження Н. Супрун-Яремко, внаслідок вийшла друком її монографія “Українці Кубані та їх пісні” (2005 р.), опублікований матеріал про чорноморське та кубанське козацтво, написаний кубанськими дослідниками А. Авраменком, Б. Фроловим і В. Чумаченком в колективній монографії “Історія українського козацтва” (Київ, 2007), статті цих авторів в енциклопедії “Українське козацтво” (Запоріжжя-Київ, 2006), створив низку карт з історії українського козацтва та Кубані А. Авраменко, що актуалізується у зв’язку з підготовкою Ю. Лозою “Великого Історичного Атласу України”.

Розпочато археографічну роботу, зокрема, співробітники Державного архіву Краснодарського краю видали цінні матеріали першого перепису козаків Чорноморського війська, що переселилися на Кубань у кінці XVIII ст. (Краснодар, 2006), виявлено й опубліковано низку документів, пов’язаних з історією проведення “українізації” І.Іванцовим, етнодемографічних питань В.Ракачовим.

Україністика як галузь гуманітарного знання на Кубані ще має невизначений статус, її структура лише устальюється, дослідження здійснюються окремими вченими, які не мають координаційного центру. Об’єктивне дослідження історії та культури українців регіону сприятиме виробленню українськими та російськими вченими узгоджених й об’єктивних наукових висновків.

Anatoliy Avramenko

Ukrainian studies in Cuban region: the origins and the modern trends of development

Into consideration of readers there is offered the information on contemporary state and ways of further development of Ukrainian studies in Cuban region.

УДК 94(477.7)“2010”

Олександр Серєда

**“ЛІТНЯ ШКОЛА” І СТАЖУВАННЯ В БОЛГАРІЇ
ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. І.І.МЕЧНИКОВА у 2010 р.:
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

До уваги читачів пропонується інформація про навчання та стажування викладачів і студентів історичного факультету ОНУ імені І.І.Мечникова у 2010 р., в рамках якого відбувся круглий стіл “Історична наука в Болгарії й Україні: тенденції дослідження регіональної історії та міжетнічних процесів”.

Співпраця історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова і Департаменту інформації й удосконалення вчителів при Софійському університеті “Св. Климента Охридського” (Департамент за информация и усъвършенстване на учители към СУ “Св. Климент Охридски” (далі – ДІУВСУ) має тривалий характер. Одним зі знакових моментів співпраці була Міжнародна науково-практична конференція “Болгари Молдови й України – мова, література, історія, культура й освіта” організована і проведена у вересні 2008 р. ДІУУ СУ і Конгресом болгар України.

Завдячуючи підтримці Конгресу болгар України і особисто Юрію Граматику – Президенту цієї Всеукраїнської громадської організації, в конференції брали участь ряд науковців з України і Молдови, в тому числі і представники Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Напрацьований матеріал конференції окреслив подальші напрямки і можливі форми співпраці у навчальному процесі і науково-дослідницькій справі. Зокрема, створення спільних проектів і проведення спеціалізованого історичного круглого столу із залученням науковців болгаристів і студентів-істориків болгарського походження. Внаслідок 2-15 серпня 2010 р. відбулась так звана “літня школа” для 20 викладачів і навчання для 20 студентів. Вона мала досить широку і насичену програму: навчальний курс, круглий стіл і культурно-освітні заходи. У програмі брали участь науковці-болгаристи з історичних факультетів ОНУ ім. І. І. Мечникова, Львівського Національного Університету ім. І. Франко, Одеського Національного Педагогічного Університету ім. Ушинського. Студентська група складалась зі студентів III-V курсів історичного факультету, які є вихідцями з болгарських сіл Арцизького, Болградського, Іванівського, Ізмаїльського та Тарутинського районів Одеської обл. й Ольшанського району Кіровоградської обл.

Навчальний, кваліфікаційний курс. 2-15 серпня 2010 р. при ДІУВСУ відбулось стажування 20 викладачів і навчання 20 студентів. Згідно з навчальною програмою кваліфікаційного стажування, студенти і викладачі пройшли двотижневий курс лекцій і практичних занять з болгарської мови, історії та історичної географії Болгарії. На першому тижні курсу найбільшу увагу було приділено болгарській мові, що допомогло фахівцям з болгаристики удосконалити свої знання і в подальшому дозволило ретельніше здійснювати евристику в архівно-бібліотечних установах Софії. Враховуючи різномірний склад студентської групи, з різних населених пунктів Одеської області старший асистент, викладач болгарської мови Бонка Василева акцентувала на діалектних розбіжностях групи й окреслила напрямки наближення до літературної болгарської мови. Це в свою чергу допомогло студентам використовувати болгарські джерела і літературу у своїх курсових і дипломних дослідженнях.

На другому тижні “літньої школи” головний асистент ДІУВСУ Нікола Караіванов провів декілька лекцій з історії Болгарії, наголосивши на переломних подіях першої половини ХХ ст. Крім цього, була прочитана лекція за темою “Українці - болгаролюбці”, в якій йшлося про видатні постаті української діаспори в Болгарії. Дуже цікавим матеріалом для

групи виявилась тема участі відомих бессарабських і таврійських болгар у відбудові Болгарської держави, їхні здобутки в освіті, культурі, військовій справі й урядовій діяльності Болгарії.

Викладач історичної географії доцент, доктор Даніела Ангелова надала слухачам вичерпну інформацію про районування Болгарії, і причини саме такого його складання. Наголошувалось на сферах історичної географії – фізичній, політичній, економічній, населення порівняно від османського панування до сучасної Болгарії.

Одним із головних здобутків наших науковців під час стажування було опрацювання евентуального джерельного матеріалу та літератури бібліотек і архівів Софії. Враховуючи термін перебування групи – 2-15 серпня, можливості здійснити заплановану евристику перешкоджало щорічне серпневе закриття цих архівно-бібліотечних установ на плановий огляд-упорядкування. Завдяки зусиллям директора ДІУВСУ і головного асистента департаменту Ніколи Караїванова, було підготовлено відповідні листи з проханням надати таку виключну можливість для роботи з фондами науковцям. Завдячуючи цьому, професор, д.і.н. Бачинська О., доцент, к.і.н. Новікова Л., к.і.н. Полторак В., доцент, к.і.н. Луговий О., ст.викладач, к.і.н. Ковальський С., асистент, к.і.н. Шпик І., аспіранти Новікова О. і Петков Д. опрацювали частину фондів Народної Бібліотеки “Св. Кирила і Методія”, бібліотеки Софійського університету “Св. Климента Охридського”, бібліотеки Військово-історичного музею, Державного історичного архіву Болгарії.

Круглий стіл. У рамках “літньої школи” і стажування було передбачено проведення спільного інтердисциплінарного круглого столу між представниками ОНУ ім. І. І. Мечникова і ДІУВСУ. Круглий стіл відбувся 6 серпня за темою “Історична наука в Болгарії й Україні: тенденції дослідження регіональної історії та міжетнічних процесів”.

На відкритті круглого столу від Софійського університету з вітальним словом виступила директор ДІУВСУ Маріяна Стефанова; міністр у справах болгар за кордоном, віросповідання і архівів, професор Божидар Дімітров. Прозвучали привітання від посла України в Болгарії Віктора Кальника, президента Конгресу болгар України Юрія Граматика, заступника декана історичного факультету ОНУ імені І.І.Мечникова Світлани Мілевич (див.фото с.151).

Учасників представляли Софійський університет, Інститут історичних досліджень Болгарської Академії наук, Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, Одеський національний педагогічний університет імені К. Ушинського, Львівський національного університету імені І. Франка.

Протягом роботи секцій виголошені понад 25 наукових доповідей. Найбільші дискусії викликали доповіді: “Болгаристика у Львівському національному університеті імені І. Франка” (к.і.н. Ігор Шпик); “М.Дрінов, болгари і слов'яни” (ст. науковий співробітник II ст. Любомила Соленкова), “Болгарське населення в мультиетнічному оточенні на півдні Бессарабії в кінці XVIII – початку XIX ст. (на матеріалах КУ “Ізма-

ільський архів”)) (д.і.н. Олена Бачинська), “Етнографічні зарисовки села Кубанка” (аспірантка Ірина Тімкіна).

Учасники круглого столу в своїй резолюції відзначили необхідність видання збірки наукових праць за матеріалами доповідей; продовження наукових та громадських зв'язків історично-дослідницьких установ Одеси і загалом України з Департаментом інформації й удосконалення учителів при Софійському університеті “Св. Климента Охридського”; започаткувати спільні історико-етнографічні дослідження з історії бесарабських і таврійських болгар, за результатами яких провести II Міжнародну науково-практичну конференцію “Болгари Молдови й України – мова, література, історія, культура і освіта” наступного 2011 р.

Проведений науковий круглий стіл і кваліфікаційний курс стажування, зайвий раз довів, що лише у поєднанні наукових установ України і Болгарії студенти болгарського походження і науковці-болгаристи можуть достойно реалізувати свої дослідницькі проекти. За результатами літньої школи, всі учасники-науковці отримали дипломи-сертифікати зі стажування, а студенти – сертифікати про навчання відповідно кваліфікаційного курсу.

Культурно-освітня програма. Початком програми для групи можливо вважати момент від'їзду з Одеси. Беручи до уваги спеціалізований історичний склад групи, вже на перших годинах подорожі в колективі бурхливо обговорювались сторінки історії болгарського народу, зокрема питання переселення болгар в Бессарабію і передмістя Одеси. Маршрут до Болгарії пролягав через низку болгарських сіл і “столицю” болгар України – місто Болград. Досить емоційні враження у студентів залишилось від побачених Свято-Преображенського собору в Болграді і мавзолею попечителя болгарських колоністів генерала Івана Інзова. Найбільш хвилюючим моментом для студентів-болгар, як і для усієї групи був в'їзд на територію Болгарії і переїзд через балканські гори “Стара Планіна”. Трепетне відчуття перебування на землі своїх предків не залишав багатьох учасників протягом двох тижнів.

В Софії при департаменті групу гостинно зустріли представники Софійського університету Нікола і Тетяна Караіванови. Перші чотири дні перебування в Софії були присвячені відвіданню низки музеїв і оглядовим екскурсіям, які здійснювались у вільний час після занять.

Наступні три дні поспіль група відвідала надзвичайно цікаві для студентів і викладачів історичний, археологічний і військово-історичний музеї. Такий масштабний огляд історії Болгарії розширив знання науковців і студентів, викликав багато питань, призвів до тривалих дискусій із фахівцями музейних установ. Особливо вразили експозиції римської спадщини в археологічному музеї, фракійська і “кубратовська” експозиції, етнографічно-костюмований відділ історичного музею. Військово-історичний музей з численними експозиціями військової техніки, зброї, прапорів, нагород і професійно оформленими залами для багатьох стали відкриттям невідомих сторінок історії Болгарії і європейської військової справи, взагалі. За програмою наступних днів група студентів і викладачів відвідала кілька місць, пов'язаних з видат-

ними діячами України. Зокрема, пам'ятника Тарасу Шевченку і будинку де жила в Софії Леся Українка. В індивідуальному порядку відбулось вшанування пам'яті та покладання квітів на могили історика Михайла Драгоманова й архітектора Михайла Паращука. Заключним елементом українського екскурсу по Софії стали відвідини посольства України в Софії за запрошенням посла Віктора Кальника.

Крім визначних місць Софії група відвідала різні міста Болгарії. Так, 7 серпня відбулась екскурсія в місто Копрівштица – місце організації і початку болгарського національно-визвольного руху проти османського поневолення. В місті група відвідала музей національного героя Болгарії Любена Каравелова, активного учасника так званого “Квітневого повстання” 1878 р., яке поклало край османському пануванню. Саме в цей час в Копрівштиці проводився 10-й ювілейний міжнародний болгарський етнографічний фестиваль. Традиційна болгарська архітектура, яка збереглася в місті з XIX ст., навколишні балканські гірські краєвиди, болгарська народна музика, що лунала з 7-ми естрадних майданчиків, вражаючи кількість учасників і гостей фестивалю в національних костюмах, так розворушила почуття студентів-болгар, що частина з них просила залишитись ще на один день фестивалю. Побачене і почуте на фестивалі в Копрівштиці надихнуло багатьох до вивчення саме болгарського етнографічного пласту півдня України.

Ще одна подорож була передусім духовним дотиком до болгарського православ'я, уособленням якого на Балканах є Рільський монастир. Духовна обитель, що розміщується на височині майже 1200 метрів у гірському масиві Ріла, справила враження не досяжності та піднесення від всього буденного, поглинала своєю величчю й історією становлення християнства на болгарських землях. З цікавістю студенти дізнались про оригінальні традиції монастиря, його історію у монастирському музеї. Саме тут став зрозумілим один із зв'язків української Київської Лаври через Рільський монастир з Святою горою Афон.

Після Рільського монастиря шлях подорожі пролягав до міста Кюстенділ за запрошенням культурно-освітнього центру “Читалище Зора” й особисто одного із його керівників Івана Сапунджиева. У музеї всесвітньовідомого художника Володимира Дімітрова “Майстора” відбулась зустріч української групи з представниками культурних і освітніх кіл м. Кюстенділ. Останні передали до бібліотеки історичного факультету значну кількість книг, серед яких раритетним є перевиданий збірник “Български народен сборник”, що був виданий в 1869 р. у місті Болграді. До регіонального телебачення “Болгарія-Захід” м. Кюстенділ були запрошені представники української делегації Олена Бачинська і Олександр Середа, які брали участь у програмі “Хей Славяне”. Програма презентувала Одеський університет і студії з вивчення історії, традицій бессарабських болгар на історичному факультеті.

Один із днів перебування в Болгарії був присвячений подорожі до міста Пловдив. Вражаючи епохальністю місто на семи пагорбах зустріло сонячною погодою субтропиків. Мармурові брили і середньовічна бруківка полонили багатьох істориків групи. Будови римського часу і особ-

ливо амфітеатр нікого не залишили байдужими. Старе місто XIX ст. вразило своєю багатопластовою архітектурою і рівнем збереження пам'яток. Пловдив дав можливість уявити традиційне багатонаціональне балканське місто періоду болгарського відродження.

В останній день перебування в Болгарії відбулась екскурсія по старій столиці країни місту Велико Тирново – старому центру “Асенова махала” і фортечно-історичному комплексу “Цареvec”.

Від імені всієї групи хотілось би подякувати Ніколі Караванову за організацію, турботу і насичені інформацією дні перебування в Болгарії. Висловлюємо щирі подяки Президенту Всеукраїнської громадської організації “Конгрес болгар України” Юрію Граматику і Генеральному консульству Болгарії в Одесі за надану можливість проведення спеціалізованого стажування та “літньої школи” для студентів і викладачів історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова та інших вузів України.

Olexander Sereda

“Summer school” and internship in Bulgaria of teachers and students of history faculty of the Odessa I. Mechnykov national university in 2010: achievements and prospects

Into consideration of readers the information is offered on a study and internship of teachers and students of history faculty of Odessa I. Mechnykov national university in 2010, within the framework of which there were the round table on the problem: “History science in Bulgaria and Ukraine: tendencies of research of regional history and interethnic processes”.

НАШІ АВТОРИ

Авраменко Анатолій – Кубанський державний університет (м. Краснодар, Росія)

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Белова Єлена – к. і. н., доцент, зав. кафедрою гуманітарних і соціально-економічних дисциплін РДГУ (м. Балашиха, Росія)

Гончарук Тарас – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Гулянович Ігор – аспірант історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Діанова Наталія – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Кухарук Олександр – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці

Ликова Вікторія – к.і.н., співробітник Запорізького національного університету

Ложешник Аліса – магістр історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Миц Марина – аспірантка кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Полторак Володимир – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Середа Олександр – к.і.н., викладач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Стамбол Ігор – магістр історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Хаджиніколова Єлена – д.і.н., старший науковий співробітник Інституту історичних досліджень Болгарської Академії наук (м.Софія, Болгарія)

Цисельський Томаш – к.і.н., професор (м. Ополе, Польща)

Юсов Святослав – к.і.н., молодший науковий співробітник Відділу історії України ХХ ст. Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ СТАТТІ

Цисельський Томаш

Козацтво та Річ Посполита в боротьбі за Молдавський престол у 1653 р..... 3

Ложешник Аліса

Бунчукові та значкові товариші у козацьких військах Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.)..... 13

Ликова Вікторія

Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. 27

Кухарук Олександр

Розміщення російських військ у фортеці Сілістра після російсько-турецької війни 1828-1829 рр.....33

Міц Марина

Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва в першій половині XIX ст. (за “Сводом законов Российской империи”).....39

Новикова Людмила

Кримський чинник в історії козацтва у зображенні істориків першої половини XIX ст.....52

Хаджиніколова Єлена

Михаль Чайка-Чайковський (генерал Мехмед Садик-паша) та болгари у Тульчинському санджаці Добруджі (40-70-ті рр. XIX ст.)..... 61

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Музичко Олександр

Маловідомий українознавчий рукопис А.В.Флоровського: уведення до історіографічного контексту..... 77

Стамбол Ігор

Українське козацтво в інтелектуальній спадщині ідеологів українського націоналізму XX ст. 97

Юсов Святослав

Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького....107

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Белова Єлена

Приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії в документах 123

Гулянович Ігор

До питання про козацьке походження перших жителів Одеси та її передмість (за матеріалами метричних книг з фондів Державного архіву Одеської області)..... 132

Гончарук Тарас

Про використання праці арештантів на будівництві Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837-1842 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області).....138

Полторак Володимир

Документи про Михала Чайковського в Державному архіві Одеської області....143

Бачинська Олена

Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці 1863 р.151

Діанова Наталя

Зв'язки козацтва з православною церквою в документах в XIX ст.....158

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Бачинська Олена

Гуляє по Дону козак молодий...[Рец.: Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XVIII ст.): монография /Д.В.Сень. – Ростов-на-Дону, 2009. – 280 с.].....161

Полторак Володимир

Від гімназії до університету: історія одного навчального закладу...
[Рец.: Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету/ Упорядники: В. М.Константинова, І. І. Лиман. – Т.1–3. – К., 2006-2008].....164

Авраменко Анатолій

Україністика на Кубані: витоки і сучасні тенденції розвитку.....165

Середа Олександр

“Літня школа” і стажування в Болгарії викладачів і студентів історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І. Мечникова у 2010 р.: здобутки та перспективи.....168

Наші вторі.....174

Зміст.....175

Наші видання 179

CONTENTS ARTICLES

Tsisels'kyi Tomash

The Cossacks and Rzeczpospolita in their fight for throne of Moldova in 1653....3

Logeshnyk Alisa

Bouchoucouve and znachcove societies in the Cossack troops of South Ukraine (at the end of the XVIII - beginning of the XIX c.)..... 13

Lykova Viktoria

The Little Russian Cossacks' migration to the Black Sea army lands at the beginning of the XIX c.....27

Kuharuk Oleksandr

Russian regiment in fortress of Silistra after Russian-Turkish war 1828-1829....33

Mits Maryna

The Little Russian Cossacks public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. (on the basis of "The Russian Empire Code").....39

Novikova Lyudmyla

The Crimean factor in Cossacks history in representation of historians in the first half of the XIX c.....52

Hadjynicolova Elena

Mihal Chayca-Chaycovs'kyi (general Mehmed Sadyk Pasha) and Bulgarians in Sandjak of Tulcha in Dobroudja (40-70-th XIX c.)..... 60

COSSACKS STUDIES

Muzychko Oleksandr

Little-known ucrainistic manuscript of A.V. Florovsky: introduction into the historiographic context.....77

Stambol Ihor

Ukrainian Cossacks in the intellectual legacy of Ukrainian nationalistic ideologists of XX c. 97

Yusov Svyatoslav

The Zadounays'ka (Trans-Danube) Sich theme in scientific works of V. Golobouts'kyi.....107

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Bielova Olena

The joining of region between the Bug and the Dniester to the Russian empire in documents.....123

Gulyanovych Igor

On Cossack origin of the first inhabitants of Odesa and its suburbs (on materials of metrical books (registers) from the funds of Odesa region State Archives).....132

Goncharuk Taras

On using of prisoners' labour for building of the Boulevard (Potyomkins'ki) stairs in 1837-1842 (on the materials of Odesa region State Archives) 138

Poltorak Volodymyr

The documents on Mihal Chaycovs'kyi in State Archives of Odesa region..143

Bachyns'ka Olena

Ukrainian component in Polish national movement in the reports of the Russian consul in Galats.....	151
--	-----

Dianova Natalya

The connections between the Cossacks and the Orthodox Church in the documents of the XIX c.....	158
--	-----

REFERENCES, CHRONICLE

Bachyns'ka Olena

Cossack young fellow is acting on Don... [Reference: Sen' D.V. The Cossacks in North Caucasus and Don in their connections with Muslim states in Black Sea region (the second half of the XVII – the beginning of the XVIII c.): Monograph /D.V.Sen'. – Rostov-on-Don, 2009. – 280 p.].....	161
---	-----

Poltorak Volodymyr

From high school to the university: on history of one educational institution...[Reference: Materials to history of the Berdyansk state pedagogical university/ I.Lyman, V.Konstantinova. – T.1–3. – K., 2006 – 2008]	164
--	-----

Avramenko Anatoliy

Ukrainian studies in Cuban region: the origins and the modern trends of development.....	165
---	-----

Sereda Olexander

“Summer school” and internship in Bulgaria of teachers and students of history faculty of the Odessa I. Mechnykov national university in 2010: achievements and prospects.....	168
--	-----

<i>Our authors</i>	174
---------------------------------	-----

<i>Contents</i>	175
------------------------------	-----

Наші видання

Протягом 2006 – 2010 рр. “Чорноморська минувшина” презентувала наступні видання:

Часописи відділу:

1. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.1. – О., 2006. – 148 с.
2. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.2. – О.: Фенікс, 2007. – 200 с.
3. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.3. – Одеса, 2008. – 208 с., 4 с. кол. іл.
4. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.4. – О.: Фенікс, 2009. – 216 с., 2 с. кол. іл.
5. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.5. – О.: СПД Бровкін О.В, 2010. – 180 с., 2 с. кол.іл.

Монографічні видання у серії “Чорноморська минувшина” презентує” з нумерацією за числами:

1. Цубенко В. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії.1817–1857 рр. Монографія. – Одеса: Оптимум, 2006. – 216 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 1).
2. Гончарук Т.Г. Нащадки українських козаків та “народження Одеси”.– Одеса: “Астропринт”, 2006. – 144 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 2).
3. Одеса-козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.] – Одеса: Фенікс, 2008. – 237 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 3).
4. Цубенко В. А. Документи з історії військових поселень в Україні. – Х.: “Видавництво САГА”, 2008. – 376 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 4).
5. Вінцковський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.). Наукові нариси. – Одеса: Фенікс, 2010. – 152 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 5).

Співробітниками Відділу за 10 років було також підготовано й опубліковано з історії козацтва на Півдні України – дві збірки документів, п'ять одноосібних монографій (Бачинська, 2002, 2009; Гончарук, 2002; Кушнір, 2002, 2008), три методичних посібника (2001, 2002, 2010) і понад 100 наукових та науково-популярних статей у вітчизняних і зарубіжних збірках і журналах; провели дві міжнародних конференції “Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії” (Одеса, 2005) і “Нижньодунайський регіон XV–XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації” (Одеса-Тульча, 2008), присвячена ювілею перебування на території Нижнього Придунав'я задунайського козацтва та, зокрема, існуванню Дунавецької Січі (1814–1828 рр.).

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 5

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.5. – О.: принт-студія "Абрикос" СПД Бровкін О.В., 2010. – 180 с., іл. 2 с.

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Здано до набору 15.11.2010. Підп. до друку 25.12.2010.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Bookman Old Style. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,125.

Зам. №3806. Наклад: 100 прим.

Надруковано з готового макету у принт-студії "Абрикос" СПД Бровкін О.В.

(Свідоцтво видавця ДК №1389 від 11.06.2003 р.)

м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25.

тел: (0482) 357-343.